

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

Kiemelt közlemények

CSÓKA ATTILA: *Az anchluss és a hibrid hadviselés*

SÁNDOR TAMÁS: *Hadik András berlini vállalkozása a különleges műveletek tükrében*

BODA MIHÁLY: *A háború természetéről: a háború mint a vitás kérdések rendezésének eszköze*

17. évf. (2024)
3. szám

ISSN 2060-0437 (elektronikus)

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Hadtudományi Szemle
A Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Karának
tudományos folyóirata
ISSN 2060-0437 (elektronikus)

Főszerkesztő:
Dr. Csengeri János őrnagy

A szerkesztőbizottság elnöke:
Dr. Balla Tibor ezredes

A szerkesztőbizottság tagjai:
Dr. Csengeri János őrnagy
Pavel Foltin rektorhelyettes (Csehország)
Dr. Forgács Balázs alezredes
Dr. Hausner Gábor alezredes
Dr. Hettyey András
Dr. Jobbágy Zoltán ezredes
Dr. Miroslav Kelemen ny. dandártábornok (Szlovákia)
Dr. Molnár Anna
Dr. Négyesi Imre ezredes
Dr. Ujházy László ezredes
Dr. Ujházi Lóránd

A szerkesztőbizottság titkára:
Kállai-Nyári Éva

Szerkesztőség:
Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar
Hadtudományi Szemle
1101 Budapest, Hungária krt. 9–11.
Levelezési cím: 1581 Budapest, Pf. 15.
E-mail: hadtudomanyiszemle@uni-nke.hu

Kiadó:
Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Ludovika Egyetemi Kiadó
Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.
Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu
A kiadásért felel: Deli Gergely rektor
Olvasószerkesztők: Bujdosó Hajnalka, Nagy Judit
Borítókép: P. József főtörzsőrmester (MH 2. KRDD)

Tartalom

HADMŰVÉSZEZET

- Csóka Attila: Az anchluss és a hibrid hadviselés 5
Sándor Tamás: Hadik András berlini vállalkozása a különleges műveletek tükrében 15

HADTÖRTÉNELEM

- Beck Attila: A germán hadikultúra jellemzői a római császárkortól a Karolingok koráig 31
Boda Mihály: A háború természetéről: a háború mint a vitás kérdések rendezésének eszköze 53
Matányi Marcell: Insurgens önvédelmi rendszer európai minták nyomán 71
Rakaczki István: A Hunyadi-állás 89
Juhász Barnabás: Határállamok a Baltikumban II. 117

ÁLTALÁNOS

- Makkos Nándor: Egyenlő bánásmód a hadseregben (vázlat) 149
Fercsák Balázs: Ideológiai változások az afrikai fegyveres konfliktusok hátterében. 175

Csóka Attila¹

Az anschluss és a hibrid hadviselés

The Anschluss and Hybrid Warfare

Absztrakt

A szerző a Krim orosz elcsatolása során alkalmazott hibrid hadviselési módszer lépéseit elemző szakirodalom által felállított modell és a náci Németország által véghez vitt anschluss előkészítését és végrehajtását hasonlítja össze azzal a kettős szándékkal, hogy egyrészt a modell működését vizsgálja egy, annak keletkezésétől 76 évvel korábbi eseménnyel összehasonlítva azt, továbbá az anchluss végrehajtásának hibrid hadviselésre jellemző lépéseit elemzi.

Kulcsszavak: hibrid hadviselés, anschluss, hibrid modell

Abstract

The author compares the model established by experts analysing the steps of the hybrid warfare method used during the Russian annexation of Crimea and the preparation and execution of the anchluss by Nazi Germany, with the dual intention of examining the functioning of the model in comparison with an event 76 years earlier, and analysing the steps of the anchluss typical of hybrid warfare.

Keywords: hybrid warfare, anschluss, hybrid model

Bevezetés

1938. március 12-én a Wehrmacht bevonult Ausztriába, majd a következő napon kihirdették az anchlussot, azaz Ausztria Németországhoz csatolását. A bevonulás,

¹ Magyar Honvédség Sodró László 102. Vegyiharc Ezred, e-mail: csoka.attila@yahoo.com; attila.csoka@mil.hu

annak előzményei, illetve az azt követő, a legitimáció látszatát biztosító népszavazás egy olyan folyamat részeként értelmezhető, amely párhuzamot mutat és részben beazonosítható a Krím orosz megszállásából és a Geraszimov-elméletből a hibrid hadviselést tárgyaló elemzésben² levezetett és modellként kidolgozott lépésekkel. A továbbiakban ismertetem a hibrid hadviselésre vonatkozó modell fázisait, ezután források alapján röviden bemutatom Ausztria helyzetét az első világháborút követő időszakban, majd vizsgálom az események és a hibrid hadviselés fázisainak kapcsolatát.

A hibrid hadviselés

2014-ben a Krím félsziget elcsatolása felhívta mind a szakértők, mind a lakosság figyelmét arra, hogy nem feltétlenül szükséges nagy intenzitású nyílt fegyveres küzdelem a katonai célok eléréséhez, ideértve területek elcsatolását is. Valerij Geraszimov 2013-ban publikálta elemzését,³ amelyben a hagyományos katonai erővel szemben előnyben részesíti a nem katonai eszközöket, úgymint diplomáciai, gazdasági, információs eszközök alkalmazását, az ezekkel történő nyomásgyakorlást, befolyásolást, belső bomlasztást. Az elemzés megjelenésekor nem okozott nagy visszhangot, a Krím elcsatolását követően, az események fényében került igazán a figyelem középpontjába.

Rácz András *Oroszország hibrid háborúja Ukrajnában* című munkájában a krími, kelet-ukrajnai események tükrében induktív módszerrel a hibrid háborúk működését jellemző modellt állított fel, amelyben meghatározza az *előkészítést*, *támadást*, illetve az *elért sikerek stratégiai kihasználását* mint három fő tevékenységet, valamint azokon belül további három-három, azaz összesen kilenc fázist különböztet meg.⁴ Az 1. táblázat bemutatja a fázisokat, illetve azok tartalmát.

A modell felállítása során az induktív kutatási módszert vette alapul a szerző, azaz adatok elemzését követően következtetett olyan általános megállapításra, amely a hasonló típusú eseményekre alkalmazható. Az induktív kutatási módszer azonban amellett, hogy új elméletek kidolgozására alkalmas, új perspektívák felfedezését teszi lehetővé, nem feltétlenül biztosít megismételhető eredményeket, illetve egy esemény elemzéséből kidolgozott általánosítások nem feltétlenül alkalmazhatók minden hasonló eseményre változtatás nélkül.

A Krím elcsatolása és Ausztria bekebelezése a nyilvánvaló különbségek ellenére (egy ország bizonyos területe versus egy teljes ország érintettsége, illetve az időhorizont eltérése) hasonlóságot mutat.

² RÁ CZ 2014.

³ GERASZIMOV 2013.

⁴ RÁ CZ 2014: 10–12.

1. táblázat: A hibrid háborúk fázisai, azok tartalma a Krim elcsatolásának tükrében

A fázis megnevezése	A fázis jellemzői
1. fázis: Stratégiai előkészítés	<ul style="list-style-type: none"> • lojális civil szervezetek, média támogatása • a sebezhető pontok felmérése • diplomáciai és médiapozíciók kiépítése
2. fázis: Politikai előkészítés	<ul style="list-style-type: none"> • a helyi központi hatalommal szembeni elégedetlenség szítása • államigazgatási és erőszak szervezeti vezetők és szakemberek megvesztegetése, átállítása • kapcsolatfelvétel a bűnözői csoportokkal
3. fázis: Műveleti előkészítés	<ul style="list-style-type: none"> • megtámadandó országgal szemben kiterjedt politikai és gazdasági nyomásgyakorlás, dezinformáció • hivatalnokok, erőszak szervezeti vezetők, valamint a helyi bűnözői körök mozgósítása • kapcsolatfelvétel a helyi oligarchákkal
4. fázis: A feszültség kirobbantása	<ul style="list-style-type: none"> • kormányellenes tüntetések szervezése • beszivárgó különleges erők • provokációk és szabotázsakciók • a média erős zavarkeltése
5. fázis: A központi hatalom kiszorítása	<ul style="list-style-type: none"> • az igazgatási épületek és stratégiai jelentőségű pontok elfoglalása • médiatevékenység, információs, tájékoztatási tevékenységek kontrollja • a helyi fegyveres erők megbénítása
6. fázis: Alternatív politikai hatalom kialakítása	<ul style="list-style-type: none"> • alternatív politikai központ kikiáltása • új politikai testületek létrehozása • információs monopólium • ellentámadás blokkolása
7. fázis: Az eredmény politikai stabilizálása	<ul style="list-style-type: none"> • népszavazás szervezése • médiakampány • a támadó ország segítségének kérése
8. fázis: A terület elszakítása az anyaországtól	<ul style="list-style-type: none"> • a terület anektálása, vagy bevonulással az anyaország gyengítése „békefenntartó tevékenység” vagy „válságkezelés” jelszava alatt
9. fázis: A megtámadott ország politikai mozgásterének tartós korlátozása	<ul style="list-style-type: none"> • az elvesztett terület súlyos gazdasági nehézségeket, tartós belső egyensúlyvesztést okoz • területi integritás hiányában a megtámadott ország nem csatlakozhat ezt igénylő katonai vagy politikai szövetséghez

Forrás: RÁCZ 2014: 10–12.

A továbbiakban ismertetem Ausztria helyzetét az első világháborút követően az anchluss végrehajtásáig vizsgálva, hogy az események hogyan illeszkednek a modell által meghatározott különböző fázisokhoz. Tekintettel arra, hogy a NATO terminológiai adatbázisa nem tartalmaz fogalmat a hibrid hadviselésre vonatkozóan, illetve a nemzetközi szakirodalomban sincs konszenzus a megítéléséről,⁵ az elemzés kiinduló feltételezése az, hogy az anchluss kivitelezése hibrid eseménynek tekinthető.

⁵ SOMODI-KISS 2019: 22.

Ausztria a két világháború között

Az Osztrák–Magyar Monarchia az elveszített első világháborút követően felbomlott. A Magyarországra vonatkozó, 1920. június 4-én aláírt trianoni szerződést megelőzően 1919. szeptember 6-án írták alá a felek a saint-germaini békeszerződést, amely 1920. július 16-án lépett hatályba és létrehozta Ausztriát. A győztes hatalmak az országhatár kijelölésénél nem vették figyelembe a lakosság nemzetiségi összetételét annak ellenére, hogy ez az osztrák delegáció hangsúlyos kérése volt. A döntés nyomán Ausztria területe a korábbi monarchia területének 22%-ára csökkent, amelyen (elveszítve a magyar mezőgazdaságot, a cseh ipart) a nemzeti jövedelem mindössze 30%-át állították elő.⁶ Több vezető szemében kérdésessé vált, hogy az állam képes-e önállóan működni, ezért már a béketárgyalásokat megelőzően keresték az alternatív lehetőségeket, beleértve az Anschlusst. Tekintettel arra, hogy a föderáció Magyarországgal, illetve a monarchia további utódállamaival nem volt lehetséges, a Németországgal való egyesülés kézenfekvőnek tűnt, hiszen az a gazdasági, illetve részben a társadalmi problémákon is enyhíthetett volna. Ennek megfelelően a béketárgyalások során az osztrák delegáció egyik fő célja a Németországgal való egyesülés volt, azonban a szerződés – kifejezetten Franciaország szándékát tükrözve⁷ – tiltotta azt a Népszövetség külön engedélyéig.

Mindeközben Németországban a társadalmi polarizáció hangsúlyossá vált, az 1918–19-es forradalom nyomán a császárságot felváltotta a köztársaság, a változások azonban osztrák bizonytalanságot eredményeztek a csatlakozás megítélésének tekintetében. Egy nem hivatalos népszavazáson Vorarlberg tartományban a szavazók elvetették a Németországhoz csatlakozást, Svájcot vonzóbbnak tartották – Svájc viszont nem vette fel a kapcsolatot az osztrák tartománnyal, mivel az osztrák kormány azt nem támogatta. Mindemellett Tirol túlnyomó többsége támogatta az Anschlusst, mivel azt a párizsi szerződésben Olaszországhoz csatolt Dél-Tirol visszaszerzése eszközének tekintették,⁸ így megállapítható, hogy a lakosság hozzáállása a Németországgal történő egyesüléshez vegyesnek volt tekinthető.

A húszas évek első felében hiperinfláció súlyosbította a gazdasági helyzetet, azonban a Népszövetségnek köszönhető hitel stabilizációt hozott. 1931-ben a világgazdasági válság begyűrűzött Ausztriába is, ami az egyik jelentős bank csődje miatt az országot az államcsőd szélére sodorta. A nehéz gazdasági helyzet, valamint a nemzetiszocialista párt németországi térnyerése megerősítette az osztrák nácik helyzetét. 1932-ben a keresztényszocialista Engelbert Dollfuss-t a konzervatív kormánykoalíció kancellárjává választották. Dollfuss az erőskezű kormányzásban hitt, és ideológiai ellenfélként tekintett a kommunistákra, valamint a nemzetiszocialistákra is.⁹ Amikor 1933-ban egy szavazással kapcsolatos adminisztratív vita során a Nemzeti Tanács elnöke és alelnökei lemondtak, Dollfuss működésképtelennek minősítette a testületet és bevezette a rendeleti kormányzást. Németországban ezzel egy időben a felhatalmazási törvény elfogadásával Adolf Hitler gyakorlatilag diktátori jogot szerzett, és a náci párt kivételével

⁶ FIZIKER 2013a: 431.

⁷ HASLINGER 2016.

⁸ KERÉKES 1972: 447.

⁹ ROIDER et al. [é. n.].

betiltott minden más pártot. Hitler erősítette az Ausztria bekebelezését tartalmazó propagandát, ami Dollfuss álláspontja szerint – szembefordulva az 1920-as általános osztrák politikai nézettel – már nem volt megfontolandó lehetőség, amit megerősített az a tény is, hogy a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt kormányra kerülésekor az osztrákok túlnyomó többségében a nemzeti identitás már gyökeret vert.¹⁰

1934-ben a folyamatosan provokált osztrák szociáldemokraták polgárháborút kezdeményeztek, amelyet Dollfuss négy nap alatt lever, ezt követően először a szociáldemokratákat, majd a konzervatív erőket összefogó, saját maga által alapított Hazafias Front (Vaterländische Front) kivételével minden egyéb pártot betiltott.¹¹

1934 júliusában az osztrák nácik annak érdekében, hogy átvegyék a hatalmat, egy Hitler által támogatott puccskísérlet során meggyilkolták Dollfusszt, azonban a hatalomátvételi kísérletet elfojtották. Az új kancellár Kurt von Schuschnigg lett, aki gyengébb kézzel használta az elődje által kialakított vezetési környezetet.

Ausztria függetlenségének kulcsa a diplomácia mellett a hadsereg lett volna, azonban a békeszerződés 30 000 főre korlátozta annak létszámát.

Az Anschluss végrehajtása

1. fázis: Stratégiai előkészítés

Diplomáciai pozíciók kiépítése

Hitler 1936-ban szövetségre lépett Mussolinivel. Az elődjénél gyengébb vezetés mellett jelentős szerepet játszott az osztrák kormányzás fenntartásában Olaszország támogatása, azonban a német–olasz szövetséggel Ausztria a külpolitikájában elszigetelődött. Von Schuschnigg kényszerhelyzetben, előre menekülve kénytelen volt Hitlerrel szerződést kötni, amelyben Németország garantálta Ausztria szuverenitását, azonban a szerződés Ausztriát német államnak deklarálta, valamint lehetővé tette a náci szimpatizánsok beszivárgását az osztrák közigazgatásba.

2. fázis: Politikai előkészítés

Államigazgatási és erőszakszervezeti vezetők és szakemberek megvesztegetése, átállítása

1938. február 12-én, miután januárban az osztrák rendőrség újabb náci összeesküvést fedett fel, von Schuschnigg Németországban találkozott Hitlerrel. A találkozótól az osztrák kancellár az összeesküvés felszámolását várta, Hitler azonban a találkozón kinyilvánította, hogy szükség esetén akár katonai erővel is támogatja az osztrák nácikat, továbbá elvárta, hogy Ausztria külpolitikája ne térjen el Németországtól.

¹⁰ FABRI 1954: 9.

¹¹ ROIDER et al. [é. n.].

külpolitikájától. Von Schuschnigg visszatérően Ausztriába a megbeszélésen rögzített és aláírt egyezmény (Berchtesgaden egyezmény) alapján kénytelen volt amnesztiát adni a bebörtönzött náciaknak, valamint Hitler követelésére a belügyminiszteri poszttal bírta meg Arthur Seyss-Inquartot, az osztrák náci szóvivőjét.

A 2. fázisban eltérés tapasztalható a modellhez képest. Az Anschluss előkészítésekor nyílt követelés volt a náci politikus kormányba helyezése, azonban az ezzel elérni szándékozott és kiváltott hatás nem tér el a modellben foglalttól. Ezen eltérésen túlmenően különbségként lehet értékelni az 1. és a 2. fázis között eltelt idő hosszát, ami az Anschluss esetében több év.

3. fázis: Műveleti előkészítés

Hivatalnokok, erőszakszervezeti vezetők, valamint a helyi bűnözői körök mozgósítása

Von Schuschnigg az események irányát látva megerősíteni szándékozott Ausztria szuverenitását és ennek eszközeként 1938. március 9-én bejelentett egy népszavazást négy nappal későbbre, amely Ausztria függetlenségéről kérdezte volna a lakosokat. A kancellár a szavazás eredményéül közel kétharmados többséggel a függetlenség kinyilvánítását várta. Hitler, felismerve a lépéskényszert, aktiválta az ausztriai nemzetiszocialistákat annak érdekében, hogy az okozott káosz megalapozza a náci bevonulás szükségességét.

Az események illeszkednek a modellhez.

4. fázis: A feszültség kirobbantása

Provokációk

1938. március 10-én a náci csapatok felvonultak az osztrák határ mentén, s Hitler ultimátumot adott von Schuschniggnek: halassa el a népszavazást, mondjon le, illetve Miklós osztrák elnök nevezze ki kancellárrá Arthur Seyss-Inquart belügyminisztert.¹²

A provokáció tekintetében az események illeszkednek a modellhez.

5. fázis: A központi hatalom kiszorítása

Az igazgatási épületek és stratégiai jelentőségű pontok elfoglalása. A helyi fegyveres erők megbénítása

Von Schuschnigg, látván a lehetőségeit, engedett az ultimátumnak és lemondott, amivel gyakorlatilag lemondott az osztrák önrendelkezésről is. A lemondás bejelentésekor

¹² United States Holocaust Memorial Museum [é. n.].

az osztrák nácik retorziótól való félelem nélkül elkezdtek a zsidók és a politikai ellenfelek támadását.¹³ Hitler parancsot adott Arthur Seyss-Inquartnak, hogy mint osztrák belügyminiszter kérjen segítséget Németországtól a rend helyreállítása érdekében.¹⁴

6. fázis: Alternatív politikai hatalom kialakítása

Új politikai testületek létrehozása

Annak ellenére, hogy az osztrák elnök eleget tett a náci követelésnek és kancellárra nevezte ki Seyss-Inquartot, a német csapatok Hitler személyes vezetésével 1938. március 12-én bevonultak Ausztriába. Bécsben náci kormányt hoztak létre Seyss-Inquart vezetésével, amely együttműködött Hitlerrel az Anschluss március 13-i kihirdetésében.

Von Schuschnigg lemondását követően az események olyan mértékben felgyorsultak, hogy azoknak külön fázisokra bontása talán erőltetettnek tűnik, mindemellett a minta felismerhető.

1. ábra: Anschluss-szavazólap
Forrás: FIZIKER 2013b

¹³ United States Holocaust Memorial Museum [é. n.].

¹⁴ Nazi Foreign Policy... [é. n.].

7. fázis: Az eredmény politikai stabilizálása

Népszavazás szervezése, médiakampány

1938. április 10-én az annektálásról szóló, megkérdőjelezhető népszavazáson gyakorlatilag a teljes szavazókorú lakosság (99%+) Hitler mellett voksolt.¹⁵ A szavazást propagandakampány előzte meg, amely bátorította az osztrák lakosokat az anschluss elfogadására. Zsidók, romák, illetve a rendszer ellenségei nem szavazhattak, valamint a szavazás nem volt titkos: a náci propagandisták jelenlétében kellett az 1. ábrán bemutatott szavazólapot kitölteni, ahol az igen karika nagyobb volt, illetve középre volt rendezve.¹⁶

8. fázis: A terület elszakítása az anyaországtól

A terület annektálása

A megszállással és az anschluss kihirdetésével az annektálás gyakorlatilag már március 13-án megtörtént, de a megkérdőjelezhető körülményű népszavazás tette azt hivatalossá. Az anschluss vonatkozásában ez a fázis nem merült fel.

9. fázis: A megtámadott ország politikai, stratégiai mozgásterének tartós korlátozása

A náci Ausztriát eltörölték. A területet átnevezték és német tartományként kezelték, a náciellenes osztrák pártok, különösen a kommunisták és a szocialisták vezetőit letartóztatták, a zsidókat elűldözték. Ausztria számára politikai vagy stratégiai mozgáster nem létezett.

Összegzés

A szakirodalom¹⁷ a hibrid hadviselés fogalmának kutatásakor több, egymásnak ellentmondó megközelítést fogalmaz meg. A kutatók egy része a hibrid hadviselést teljesen új hadviselési formának tekinti és hangsúlyozza, hogy azt jobban meg kell érteni, mivel csökkenti az elrettentés hatékonyságát;¹⁸ vannak szakértők, akik olyan régi módszerek tartják, amely adaptálódott korunkhoz, különös tekintettel a feltörekvő és diszruptív technológiák hatásainak katalizáló hatásaira;¹⁹ illetve vannak, akik régi,

¹⁵ ROIDER et al. [é. n.].

¹⁶ *Nazi Foreign Policy...* [é. n.].

¹⁷ SOMODI-KISS 2019: 22.

¹⁸ CULLEN – REICHBORN-KJENNERUD 2017: 6.

¹⁹ COSTIGAN–HENESSY 2024: 25.

visszatérő technikának értelmezik.²⁰ Ezen utolsó véleményt támasztja alá Szun-ce időszámításunk előtti 4–5. században megfogalmazott véleménye, miszerint meg kell őrizni az ellenséges ország épségét, az a tehetséges vezető, aki harc nélkül győz.²¹

A 2500 éve érvényes gondolatokkal párhuzamosan a csel alkalmazása számos esetben felismerhető. Példaként megemlíthető a peloponnészosi háború (i. e. 431–404), amely során a városállamok politikai destabilizációval és zavargások kirobbantásával próbálkoztak a szemben álló félnél és annak szövetségeseinél, továbbá Bizánc védelme 626-ban, amikor is Hérakleiosz dezinformációval hátráltatta az ostromló perzsa és avar erőket.

Az anchluss eseményeit a modell fázisaihoz hasonlítva megállapítható, hogy a kilenc fázisból minimum hét beazonosítható, ami egyrészt azt mutatja, hogy nem járunk messze a valóságtól, amikor az anchluss hibrid eseményként értékeljük, másrészt az eredmény a modell érettségét mutatja, hiszen egy 21. századi esemény nyomán kialakított gondolatot hasonlítottunk össze egy közel 80 évvel korábbi eseménnyel. Amellett, hogy az induktív kutatási technika hátránya megmutatkozik a hiányzó fázisokban, mindenképpen megerősítettük, hogy a hibrid hadviselés nem korunk fejleménye, a történelem során található példa az alkalmazására, így ezeknek a példáknak a feldolgozása fontos a jelenkor eseményeinek vizsgálata, következtetések levonása, a várható események elemzése során.

Felhasznált irodalom

- COSTIGAN, Sean S – HENESSY, Michael A. (2024): *Hybrid Threats and Hybrid Warfare Reference Curriculum*. Brussels: NATO Headquarters. Online: www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2024/7/pdf/241007-hybrid-threats-and-hybrid-warfare.pdf
- CULLEN, Patrick J. – REICHBORN-KJENNERUD, Erik (2017): *Understanding Hybrid Warfare*. MDCDC Countering Hybrid Warfare Project. Online: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/647776/dar_mcdc_hybrid_warfare.pdf
- FABRI, Friedrich (1954): *Zur Psychologie des österreichischen Nationalgedankens unter besonderer Berücksichtigung des legitimen konservativen Denkens 1918–1938*. PhD-disszertáció. Mainz: Johannes Gutenberg Egyetem.
- FIZIKER Róbert (2013a): Az osztrák Trianon. *Világtörténet*, 35(4), 429–449. Online: https://tti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/vilagtortenet/vt_2013_4/fiziker.pdf
- FIZIKER Róbert (2013b): Az anchluss nélküli anchluss. *Archivnet*, 13(4). Online: www.archivnet.hu/politika/az_anschluss_nelkuli_anschluss.html
- GERASZIMOV, Valerij (2013): Cennoszty nauki v predvigyenyii. *Vojenno-promislennij Kurjer*, 2013/8.

²⁰ TERRADOS 2019: 43.

²¹ SZUN-CE [é. n.].

- HASLINGER, Peter (2016): *Saint-Germain, Treaty of*. 1914–18. International Encyclopedia of the First World War. Online: <https://doi.org/10.15463/ie1418.11017>
- KEREKES Lajos (1972): Vorarlberg és Tirol elszakadási törekvései Ausztriától 1918–1919-ben. *Történelmi Szemle*, 15(3–4), 431–453. Online: https://tti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1972_3-4/kerekes.pdf
- Nazi Foreign Policy, 1933–38. Austrian Anschluss – Four Days in March* [é. n.]. Online: www.bbc.co.uk/bitesize/guides/znxdnrd/revision/5
- RÁCZ András (2014): Oroszország hibrid háborúja Ukrajnában. *KKI-tanulmányok*, 2014/1. Online: <https://docplayer.hu/6612943-Oroszország-hibrid-haboruja-ukrajnaban.html>
- ROIDER, Karl A. [é. n.]: *History of Austria*. Britannica Encyclopaedia. Online: www.britannica.com/topic/history-of-Austria/First-Republic-and-the-Anschluss
- SOMODI Zoltán – KISS Álmos Péter (2019): A hibrid hadviselés fogalmának értelmezése a nemzetközi szakirodalomban. *Honvédségi Szemle*, 147(6), 22–28. Online: <https://doi.org/10.35926/HSZ.2019.6.2>
- SZUN-CE [é. n.]: *A hadviselés törvényei*. Ford. Tőkei Ferenc. Online: <https://mek.oszk.hu/01300/01345/01345.htm>
- TERRADOS, Juan Jose (2019): Hybrid Warfare. *The Three Swords Magazine*, 35/2019. Online: www.jwc.nato.int/images/stories/threeswords/HybridWar_Dec2019.pdf
- United States Holocaust Memorial Museum [é. n.]: *Nazi Territorial Aggression: the Anschluss*. Holocaust Encyclopedia. Online: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/nazi-territorial-aggression-the-anschluss>

Sándor Tamás¹

Hadik András berlini vállalkozása a különleges műveletek tükrében

András Hadik's Berlin Raid in the Light of Special Operations

Absztrakt

Hadik András berlini portyája méltán emelte őt korának leghíresebb tábornokai közé. A portya megtervezése, megszervezése, végrehajtása, az abban részt vevő különböző fegyvernemek együttműködése ma is példaértékű. A portya jellegéből fakadóan felvetődik a kérdés, hogy Hadik haditette megfelel-e egy mai értelemben vett különleges műveleti feladatnak, és tágabb értelemben van-e kapcsolat a huszárság és a mai különleges műveleti képesség között. A tanulmány a különleges műveleti doktrínában meghatározott alapelvek mentén próbál ezekre a kérdésekre választ adni.

Kulcsszavak: különleges művelet, huszár, rajtaütés

Abstract

András Hadik's raid on Berlin deservedly elevated him to the ranks of the most famous generals of his time. The planning, organization and execution of the raid, and the cooperation between the various branches of the armed forces involved in it, are still exemplary today. The very nature of the raid raises the question of whether Hadik's action corresponds to a special operations task in today's sense and, more broadly, whether there is a link between Hussarism and modern special operations capability. The paper attempts to answer these questions along the lines of the principles set out in the special operations doctrine.

Keywords: special operations, raid, hussar

¹ MH Katonai Képviselő Hivatal, e-mail: sandor.tamas68@gmail.com

Bevezetés

A Magyar Honvédség 2024. február 22-én Budapesten a Bálna Honvédelmi Központban tartotta a harcfelelő konferenciáját, ahol dr. Böröndi Gábor vezérezredes a következőket mondta: „a mai magyar katona példaképe, az egykori huszár kreatív, eszes, gyors, öntevékeny, büszke, bátor könnyűlovas katonaként él az emlékezetünkben. Ezek a harci erények jelentik a versenyképesség alapjait a jelenben is, másrésztől mindazt, amit valójában magunkról gondolunk”.² A Magyar Honvédség nagy léptékű fejlesztése során felvetődött a huszárság visszaállításának gondolata is. Ez a kérdés nem is lehetne időszerűbb, egyrészt mert a NATO és a Magyar Honvédség képességfejlesztési céljai között megjelenik az a felderítőképeség, amely hagyományaiiban kötődik a huszársághoz, másrészt a huszárság eredete nagymértékben köthető a magyarsághoz, ennek ellenére nálunk nincs huszárság. Pedig ezt a csapatnemet mi adtuk nemcsak Európának, de az Amerikai Egyesült Államoknak is. A huszárságot olyan nevek fémjelzik, mint Bercsényi László, aki a francia hadseregben honosította meg a huszárságot, ahol az 1. ejtőernyős huszárezred mind a mai napig Bercsényi nevét viseli, vagy Kovács Mihály ezredes, akit az amerikai lovasság atyjának tekintenek.³ Ebbe a sorba tartozik Hadik András is, akinek világhírű berlini portyáját a 2023. március 9-én magyar mozikba került *Hadik* című film dolgozza fel.

Aki nem ismeri teljes mélységében, mi is történt 1757. október 10–23. között, annak röviden talán úgy lehetne összefoglalni, hogy Hadik és különítménye mintegy 150 km mélységben behatolt az ellenséges területre, megsarcolta Berlint, majd visszatért, és csatlakozott a főerőkhöz. Tette mindezt igen kis veszteséggel. Ma egy ilyen művelet végrehajtása a különleges műveleti vagy rohamlövész erők feladata lenne, ezért jogos a kérdés, össze lehet-e hasonlítani Hadik haditettét a ma általunk ismert különleges műveleti harctevékenységekkel. Van-e kapcsolat a huszárság és a különleges műveletek között?

Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy a különleges műveletek tükrében vizsgáljam Hadik berlini portyáját. Ehhez a vizsgálathoz az érvényben lévő különleges műveleti doktrínák és szabályzatok mellett felhasználok William H. McRaven⁴ *Spec Ops. Case Studies in Special Operations Warfare: Theory and Practice* című könyvében megfogalmazott *relatív erőfölény* elméletét alátámasztó értékelési rendszert, valamint a témában megjelent, a portyát leíró, elemző hazai műveket. Ahhoz, hogy az elemzést végre tudjuk hajtani, ismernünk kell a huszárság feladatait a kisháborúk során, valamint a különleges műveletek alapjait, jellemzőit, majd az elemzéshez meg kell határoznunk azokat az alapelveket, amelyek mentén az összehasonlítás elvégezhető. Ehhez részleteiben kell megismernünk az eseményeket, hogy azt követően az elemzést végrehajthassuk.

² NAVARRAI 2024.

³ SOMOGYI 2022.

⁴ William Harry McRaven az Egyesült Államok haditengerészetének nyugalmazott négycsillagos admirálsa, az Egyesült Államok Különleges Műveleti Parancsnokságának (SOCOM) kilencedik parancsnoka volt. Nevéhez fűződik a Neptune's Spear művelet, a rajtaütés, amiben megölték Oszáma bin Ládent.

A huszárság feladatai a kisháborúk során

A lovasság mindig is jelen volt a hadseregek struktúrájában, ugyanakkor a huszárság felemelkedését és fénykorát az 1740–1748 közötti osztrák örökösödési háborúban (kisháború) élte. A felderítésre, menetbiztosításra, az ellenség zaklatására a lovasságon belül gyorsan mozgó könnyű csapatokra volt szükség, ekkor került a figyelem fókuszába a magyar huszárság.⁵ A huszárság legfőbb feladatai nem a csataterkekhez kötődtek, hiszen például a zárt rendben végrehajtott lovasroham nem tartozott a fő feladatuk közé. Azt sokkal inkább az ellenséges területen végrehajtott portyázás, a szállítmányok, futárok elfogása, az ellenség folyamatos zaklatása jelentette, amit kisebb-nagyobb önálló különítményekben hajtottak végre.⁶ Fontos volt a saját utánpótlási ellátási vonalak védelme, az ellenség nem várt manővereinek elhárítása, foglyok kiszabadítása, elvesztett utánpótlás visszaszerzése. Annak ellenére, hogy a hadseregek fejlődése, a géppuska, a páncélozott eszközök, a nagyszámú tüzérség megjelenése folyamatosan csökkentette a lovasság szerepét, feladatrendszerében nem volt markáns változás. Magyarországon a lovasság feladatai közé tartozott a mozgóharc, a felderítés, a biztosítás, a megtévesztés és az üldözés. A nagy háború idején a magyar hadseregben kétféle szervezeti struktúrában volt jelen a lovasság. A sereglóvasság végezte a távfelderítést, szükség szerint a határvédelmet, a leplezést, az ellenség felvonulásának zavarását, a tartalékképzést és az ellenséges vonalak mögötti vállalkozásokat. A gyaloghadosztályokhoz beosztott csapatlovasság (hadosztály lovasság) a közfelderítésben és a menetbiztosításban vett részt, szükség esetén pedig stratégiai pontokat tartott a gyalogság megérkezéséig.⁷ A huszárságot, akárcsak a lovasságot általában, ezred – osztály – svadron – század struktúrában alakították ki. A huszársággal kapcsolatban olyan fogalmak jelentek meg, mint a *huszárcsíny*, kisebb, főként „huszárokból álló katonai alakulatnak az ellenfél eszén furfangosan túljáró, meglepő harci tette”. Vagy a *huszárvágás*, átvitt értelemben „gyors, határozott, meglepetésszerű s ugyanakkor vakmerő, mindent egy tétre feltevő vállalkozás, kezdeményezés, cselekvés.”⁸

A különleges műveletek áttekintése

A különleges műveleteket a köznyelv általában úgy írja le, mint az ellenség mélységében végrehajtott kommandós akciókat, amelyeket általában néhány jól képezett katona hajt végre. A valóság kicsit más. A különleges műveleti erőket és tevékenységüket az alábbi alapelv mentén célszerű alkalmazni, ahogy azt a magyar doktrína megfogalmazza: „ezen tevékenységeket a katonai műveletek teljes spektrumában (békeműveletek, válsághelyzet, minősített időszak) a stratégiai vagy hadműveleti célkitűzések elérése érdekében önállóan, vagy a hagyományos fegyveres erők többi

⁵ ZACHAR 1986: 9–10.

⁶ LÁZÁR 2024: 60.

⁷ BABUCS 2014.

⁸ BÁRCZI-ORSZÁGH 2016.

haderőnemével együttműködésben hajtják végre”.⁹ NATO-megfogalmazásban: „a NATO SOF stratégiai eszköz, amelyeket a stratégiai és meghatározott műveleti szintű célok elérésének érdekében kell alkalmazni.”¹⁰

Magáról a különleges műveletekről az amerikai különleges műveleti doktrína az alábbiak szerint fogalmaz:

„A különleges műveletek egyedi alkalmazási módokat, taktikákat, technikákat, eljárásokat és eszközöket igényelnek. Gyakran ellenséges, korlátozott vagy politikailag és/vagy diplomáciailag érzékeny környezetben hajtják végre, és a következők közül egy vagy több jellemző rájuk: időérzékenység, titkos vagy fedett jelleg, alacsony láthatóság, a helyi erővel vagy azokon keresztül végzett feladat-végrehajtás, nagyobb igény a regionális és kulturális szakértelemre, valamint magasabb fokú kockázat.”¹¹

A magyar különleges műveleti doktrína hasonlóan írja le a különleges műveletek fogalmát:

„A különleges műveletek olyan katonai tevékenységek, amelyeket struktúrájában erre a célra kialakított, szervezett, speciálisan kiképzett és felszerelt, kis létszámú katonai egységek hajtanak végre a hagyományos fegyveres erők által többnyire nem alkalmazott harceljárások és alkalmazási módok felhasználásával.

A különleges műveletek – a hagyományos erők és eszközök alkalmazásától eltérően – összetett, politikailag és katonailag kiemelt jelentőségű, nagy kockázattal bíró feladatok megoldására összpontosítanak, éppen ezért csak a legjobban felkészített és korszerűen kiképzett, modern haditechnikai eszközökkel felszerelt katonai egységek alkalmazhatóak erre a célra a küldetés teljes és sikeres végrehajtása érdekében.”¹²

A két idézetből láthatjuk, hogy a különleges műveleteket alapvetően a műveleti feladatok determinálják, amelyek általában hadműveleti-stratégiai célok elérését szolgálják, ugyanakkor pontosan az ilyen jellegű feladatok hatékony végrehajtása az, ami megköveteli a különleges műveleti erők alkalmazását. Fontos megjegyezni, hogy a hadseregek fejlődésével a küldetések változnak: ahogy a hagyományos erők képességei fejlődnek, úgy egyre inkább lesznek képesek olyan (rész)feladatokat átvenni, amelyeket korábban a különlegesek hajtottak végre. Ebben az esetben az erők hatékony és gazdaságos felhasználásának érdekében a különleges erők számára eljött a továbblépés ideje.¹³ Azaz korábban a különleges műveleti erők által végrehajtott, általában részfeladatok kerültek át a hagyományos erők feladatrendszerébe. Erre jó példa volt az afganisztáni és iraki terrorellenes műveletek bizonyos feladatainak végrehajtása. A katonai segítségnyújtás a múltban a különleges erők egyik alapvető feladata volt. A kétfrontos háború hatására – egyszerre nagytömegben kellett a helyi erőket felkészíteni – a hagyományos erők is hajtottak végre ilyen műveleteket. A különleges műveleti

⁹ *Magyar Honvédség Különleges Műveleti Doktrína* 2014: 1-1.

¹⁰ *AJP-3.5 Allied Joint Doctrine For Special Operations* 2013: 1-1.

¹¹ Joint Publication 3-05: 18.

¹² *Magyar Honvédség Különleges Műveleti Doktrína* 2014: 9.

¹³ SPULAK 2007: 13.

erők továbblépése a falusi stabilitási műveletek (*Village Stability Operations, VSO*) keretében zajlott. Ezek a műveletek olyan kritikus területekre fókuszáltak, ahol sem a koalíciós erők, sem az afgán biztonsági erők nem rendelkeztek komoly jelenléttel, így a különleges műveleti erők végrehajtó állománya a saját támogatástól távoli elzárt területeken, hosszú ideig elszigetelve hajtotta végre a kiképző, harcvezető, mentoráló tevékenységét. Ebben a megközelítésben a hagyományos erők, bár alapvetően képesek voltak a kiképző és harci mentoráló feladatok végrehajtására, a teljes önállóságot követelő magas elszigeteltség melletti feladat hatékony teljesítésére a saját korlátaik miatt már nem voltak alkalmasak.¹⁴ A fent leírtak alapján jól látható, hogy a hagyományos műveletek korlátainak megértése előfeltétele annak, hogy teljes mértékben megértsük és értékeljük a különleges műveletek hasznosságát.¹⁵

Tisztázni szükséges továbbá az elit erők és a különleges műveleti erők közötti különbséget. Elit erő lehet a hagyományos erők kötelékében is, hiszen a fogalmat tekintve az elit szervezet ugyanazt a tevékenységet hajtja végre, mint egy másik hasonló típusú szervezet, csak jobban, míg a különleges műveleti ezzel szemben nemcsak jobban, de máshogyan is hajtja végre a feladatot.¹⁶ Ennek megfelelően hazai viszonylatban a rohamlövész-alegységek bizonyos esetekben elit lövészalegységként, míg máskor, például rajtaütések végrehajtása során, különleges műveletként aposztrofálhatók. Ők egyfajta átmenetet képeznek a két fogalom között, ugyanis általában a hagyományos könnyűlövész szervezeti struktúrákat követik, alapvetően a könnyűlövész szervezetekre jellemző fegyverrendszereket alkalmaznak, ugyanakkor személyi állományukat a különleges műveleti erőkhöz hasonlóan kiválasztáson szelektálják, majd speciális felkészítésben részesítik őket, így képessé válnak bizonyos különleges műveleti feladatok (általában közvetlen műveletek) végrehajtására.¹⁷

Mielőtt továbblépnénk, egy dolgot nagyon fontos hangsúlyozni. A mai értelemben vett különleges erők létrejötté a második világháború időszakára tehető. Churchill 1940-ben szorgalmazta speciális egység létrehozását, amit az SAS 1941-es felállítása követett.¹⁸ Az Egyesült Államok Különleges Erőinek születése két különböző szervezetre vezethető vissza; az egyik az 1942. június 13-án létrehozott OSS,¹⁹ amely a mai különleges erők feladatrendszerének különleges felderítés, hírszerzés oldalát fedi le, míg a másik az 1942. július 5-én megalakított First Special Service Force volt, amely a feladatrendszer közvetlen műveletek részének elődjeként értelmezhető.²⁰ Érdekességként megjegyzem, hogy az OSS-t tekinti a CIA is elődszervezetének. A modern orosz különleges erők születése pedig még későbbre, 1950. október 24-re datálódik, amikor a Katonai Hírszerzés keretein belül alakították meg az első Különleges Rendeltetésű Felderítő Századot, bár elődszervezetei egészen 1921-ig visszavezethetők.²¹ Fontos megjegyezni, hogy az ezt megelőző időszakban is léteztek a kornak megfelelő, a mai értelemben különleges műveletinek értelmezhető szervezetek, például az 1755-ben

¹⁴ FRIBERG 2016.

¹⁵ BJØRN-ERIK 2021.

¹⁶ SEARLE 2017: 11.

¹⁷ *The Ranger Regiment; 75th Ranger Regiment* 2024.

¹⁸ CHURCHILL 1949: 217.

¹⁹ Office of Strategic Services, OSS.

²⁰ *Sine Pari, The Story Of Army Special Operations* 1997: 2–3; WYMAN 1991: 40.

²¹ GALEOTTI 2015: 6–26.

Robert Rogers őrnagy által létrehozott, kezdetben 50 főt számláló alegység. Ő írta azt a 19 pontból álló parancsot, amelyet ma is „használ” az USA 75. Ranger ezrede, amely történelmi elődjének tartja Robert Rangerjeit.²² Ugyanakkor ki kell emelni azt a tényt, hogy az első Ranger-zászlóalj hivatalosan 1942-ben alakult meg William O. Darby őrnagy parancsnoksága alatt gyalogoszászlóaljként,²³ majd 1974-ben alakult a 75. gyalogezred mint modern Ranger-szervezet, és csak 1986-ban vált megnevezésében is Ranger ezreddé.²⁴ Ezek alapján megállapítható, hogy a modern különleges műveleti erők megjelenése előtt bár léteztek a mai értelemben is különleges műveleti erőknek megfelelő szervezetek, a különleges műveletek kategóriájába sorolható feladatokat többségében nem különleges műveleti erők hajtották végre.

A különleges műveletek áttekintését azok fajtáival folytatjuk. A magyar doktrína szerint négy alapvető feladata van a különleges műveleti erőknek, úgymint: „1. Különleges felderítés és megfigyelés; 2. Közvetlen műveletek; 3. Nem-hagyományos hadviselés; 4. Katonai segítségnyújtás”.²⁵ Hadik András berlini portyáját a fent felsorolt feladatrendszer alapján leginkább a közvetlen műveletek kategóriájába sorolhatjuk, ezért célszerű azt tovább elemezni.

A fent említett doktrína a közvetlen műveleteket a következőképpen foglalja össze:

„Közvetlen műveletek

Általában rövid idejű, korlátozott célú műveletek végrehajtását értjük ez alatt, amelyek magukban foglalják a csoportok behatolását az ellenséges területre, a célpont(ok) támadását, majd a csoportok kivonását, illetve átcsoportosítását. A közvetlen műveletek meghatározott stratégiai vagy hadműveleti célok elérése érdekében, általában a hagyományos fegyverrendszerek és manővererők alkalmazási távolságán kívül vagy azoktól elzárt területen kerülnek végrehajtásra.”²⁶

A közvetlen műveleteket azok jellegétől függően egyének, kis alegységek (például csoport) vagy akár zászlóalj méretű szervezetek is végrehajthatják. Az erő alkalmazása szempontjából kiemelten fontos megkülönböztetni azokat a műveleteket, ahol személyek kiszabadítását, elfogását vagy kritikus felszerelés megszerzését, visszaszerzését kell végrehajtani.²⁷

A közvetlen műveletek részletes feladatait *A különleges műveleti zászlóalj alkalmazási elvei* című kiadvány hasonlóan fogalmazza meg, mint az amerikai szárazföldi különleges műveleti doktrína, amely szerint a közvetlen műveletek többek között a rajtaütést, a lesállást, a szabotázszt (felforgató tevékenységet) tartalmazzák.²⁸

²² LOESCHER 1946: 23.

²³ EDWARDS 2023.

²⁴ *75th Ranger Regiment Unit History* 2021.

²⁵ *Magyar Honvédség Különleges Műveleti Doktrína* 2014: 22.

²⁶ *Magyar Honvédség Különleges Műveleti Doktrína* 2014: 26–27.

²⁷ MAHER 1990.

²⁸ *A Különleges Műveleti Zászlóalj Alkalmazási Elvei* 2010: 14. Ezt a kiadványt a Magyar Honvédség Összhaderőnemi Parancsnokság Parancsnokának a 393/2009. (HK 19.) MH ÖHP PK intézkedése léptette hatályba. ADP 3-05 2019: 2-5.

A különleges műveletek alapelvei

Ahhoz, hogy Hadik András berlini portyáját különleges műveleti szempontból elemezni lehessen, találnunk kell egy olyan origót, amely az összehasonlítás alapját képezheti. Ezt az origót a különleges műveletek alapelveiben kell keresnünk. A különleges műveletek az amerikai szárazföldi haderőnem vonatkozásában három alapelvet határoznak meg, úgymint: diszkrét, precíz, rugalmas.²⁹ Ezek röviden annyit jelentenek, hogy a műveleteket alapvetően rejtetten, fedetten, a megfelelő felderítési adatok alapján kiválasztott célpontok elleni műveleteket minimális járulékos veszteséggel hajtják végre, és a célpont jellegétől függően hozzák létre a végrehajtó köteléket, és/vagy határozzák meg az alkalmazott fegyverrendszereket, a kötelék mérete, a fegyverrendszerek mennyisége a feladat függvényében változtatható.³⁰ A magyar különleges műveleti erőkre vonatkozóan a különleges műveletek alapelveit a *Különleges Műveleti Doktrína* a következőkben határozza meg: „Célirányosság, támadó jelleg, erőkoncentráció, erősokszorozó tényező, erők és eszközök gazdaságos alkalmazása, mozgékonyság, a vezetés egysége, információ- és fizikai védelem, meglepés, egyszerűség.”³¹

McRaven könyvében hat alapelvet említ, úgymint: egyszerűség, biztonság, meglepés, sebesség, begyakorlás, célirányosság.³² A McRaven által említett amerikai és a magyar doktrína között minimális eltérés van. A magyar doktrína a biztonságon az információ- és fizikai védelmet, a sebességen a mozgékonyt érti. Véleményem szerint a berlini portya elemzése esetében fel kell állítanunk a saját, szűkített alapelveinket. Kiindulva Hadik haditettének jellegéből, célszerű a célirányosságot, az egyszerűséget, a meglepést, a biztonságot és a sebességet választani.

Azt is tisztáznunk kell, mit értünk ezeken a fogalmakon, ezért alább pontosítom azokat.

Célirányosság: az adott művelet céljának (stratégiai, műveleti) ismerete, ami megadja azt a lehetőséget, hogy a vezető képes legyen fókuszálni és kialakítani a szándékát és végső soron a harcászati végrehajtás tervét, míg a végrehajtó magáénak érezhesse a műveletet és annak súlyát.

Egyszerűség: az egyik legkritikusabb és egyben a legnehezebben megvalósítható alapelv. Az egyszerűségen azt kell érteni, hogy a különleges műveleti feladatok többségét eleve igen bonyolult körülmények között stratégiai-műveleti célok elérése érdekében hajtják végre, így azt a lehető legjobban leegyszerűsítve kell megtervezni. Ebben három elem figyelembevételre segíthet: a művelet taktikai célpontjainak számát limitálni kell, megbízható felderítési adatokkal kell rendelkezni, innovatív módon kell az elérhető technikát, illetve nem hagyományos harceljárásokat alkalmazni.³³

Meglepés: az a képesség, hogy ott, akkor és olyan módon támadjuk az ellenséget, ahol és amikor a legsérülékenyebb. Különleges műveleti szempontból ez elérhető megtévesztéssel, időzítéssel és az ellenség sérülékenységének kihasználásával, aminek az alapja a pontos, időbeni felderítés.

²⁹ A rugalmas ebben az esetben azt jelenti, hogy a feladat függvényében lehet a struktúrát kialakítani, a végrehajtó erőket allokálni, az alkalmazott fegyverrendszereket megválasztani.

³⁰ ADP 3-05 2019: ix.

³¹ *Magyar Honvédség Különleges Műveleti Doktrína* 2014: 1-4.

³² McRAVEN 1995: 8.

³³ McRAVEN 1995: 12.

Műveleti biztonság: arra fókuszál, hogy megakadályozza az ellenséget abban, hogy információt szerezzen a végrehajtásra tervezett műveletről. A biztonság nem tudja megakadályozni, hogy az ellenség felkészüljön, csupán azt, hogy az ellenség ismerje a támadás helyét, idejét, az alkalmazott módszert, ami által az általános felkészültség ellenére is meglephető és legyőzhető.

Sebesség: a legegyszerűbb alapelv; olyan gyorsan jussunk ki a célobjektumhoz, majd hajtsuk végre a műveletet és a kivonást, amilyen gyorsan lehet. Ugyanakkor a sebesség, mint minden, relatív. Figyelembe kell venni a terepet, a rejtettséget, az ellenség reakcióidejét stb.

Elemzésem során első szűrőként az amerikai szárazföldi haderőnem különleges erőinek hármasalaprendszerét használom, majd ezt követően a fent meghatározott öt alapelvet alkalmazom a további összehasonlításhoz. Az elemzés megkezdéséhez tekintsük át, mi is történt 1757. október 10–23. között.

Hadik András berlini portyája

A hétéves háborúban a Porosz Királysággal szemben létrejött egy, a Habsburg Birodalom, az Orosz Birodalom, a Francia Királyság és Svédország által alkotott szövetség. A porosz csapatok annak ellenére, hogy gyakorlatilag körülvette őket a Szövetség, jól tartották magukat Mária Terézia magyar királynő kolini győzelméig. Tovább rontotta Frigyes porosz király helyzetét, hogy ellenfeleinek manőverei kikényszerítették, hogy főse-regével a franciák felé forduljon.

Ennek a manővernek az eredménye az lett, hogy egy széles, védtelen folyosó keletkezett Berlin irányába (lásd 1. ábra). Lotaringiai Károly meglátta a lehetőséget, és felkérte Hadik Andrást, hogy dolgozzon ki egy tervet Berlin elfoglalására vagy megsarcolására.³⁴ Miután a svéd sereg Berlintől északra helyezkedett el, a svéd főhadiszálláson felmerült a lehetőség, hogy délről (Hadik) és északról maguk a svédek összehangolt támadással fenyegezzék Berlint. Lotaringiai Károly azonban a svédek nélkül akarta a hadműveletet végrehajtani.³⁵ Xavér szász herceg ugyanebben az időben szintén Szászország felszabadítását kívánta volna elérni úgy, hogy Hadik Berlin helyett Lipcsére összpontosított volna együttműködve a Marschall-hadtesttel. Lotaringiai Károly ugyanakkor Hadik berlini vállalkozásában látta azt a lehetőséget, hogy egyfelől sikeresen fenyegetheti Berlint, másfelől ezzel csapatokat vonhat el akár Szászországból is.³⁶ Az elérhető források alapján úgy tűnik, nem történt konkrét szinkronizáció sem a svédekkel, sem a keleten állomásozó birodalmi és francia erőkkel.

Az ok, ami miatt Hadikra esett a választás, hogy 1741-ben mintegy 200 km mélységben hatolt be az ellenséges vonalak mögé, amikor rajtaütött az Odera-parti Maltsh községen. Akkor csak egy pár száz huszárból álló különítményt vezetett, de sikeres vállalkozása méltán tette őt az egyik legjobbnak tartott lovassági tábornokká. A berlini rajtaütés elképzelése sokban hasonlított a maltshi vállalkozáshoz, bár méretei és annak stratégiai eredményei messze meghaladták azt.

³⁴ *Digitális hadtörténelem* 2024.

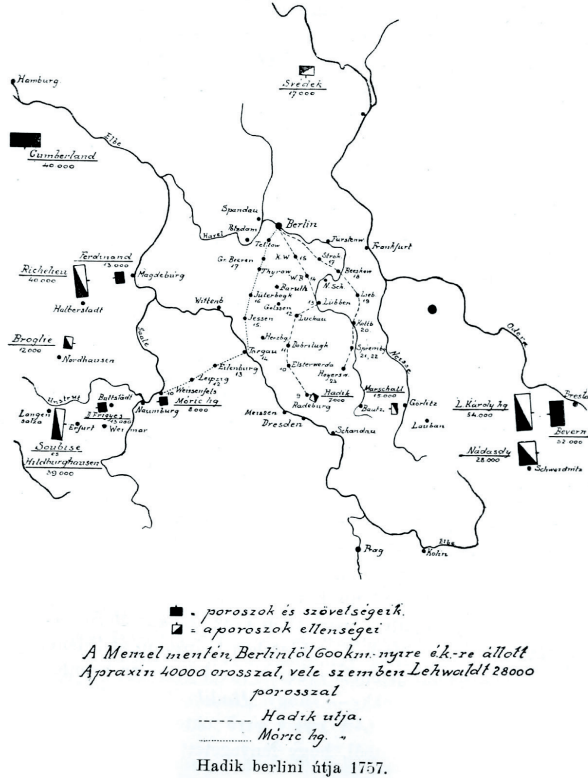
³⁵ MARKÓ 1941: 42.

³⁶ LÁZÁR 2024: 78.

A poroszoknak és ellenfeleiknek helyzete

1757 október 9. - en.

Méret: 1:3.40000

1. ábra: A csapatok elhelyezkedése
 Forrás: SZENDREI 1910

Ennek megfelelően Hadik azonnal igent mondott a felkérésre, és megkezdte a rajtaütés tervének kidolgozását.³⁷ Ahogy Hadik készen volt a művelet megtervezésével, azt azonnal megküldte Lotaringiai Károlynak, aki az ügy fontosságára tekintettel az Udvari Haditanács elé vitte a rajtaütés tervét. A végrehajtásról a királynő személyesen döntött.³⁸ A döntést követően Hadik nekilátott a rajtaütés megszervezésének. A végrehajtásra a mai értelemben egyfajta „harcparancsot” készített, ami tartalmazta a felderítéssel, a rejtett menet és a visszavonulás menetvonalaiával, az ellátással, a viselkedéssel és a nem várt eseményekre reagálással kapcsolatos rendszabályokat. Ugyanakkor mindig csak a következő napra érvényes utasításokat adta ki beosztottjainak, így gondoskodva a műveleti biztonságról.³⁹

³⁷ MARKÓ 1941: 42–43.

³⁸ MARKÓ 1941: 44.

³⁹ MARKÓ 1941: 45–49.

Hadik október 10-re összeállította a különítményt, amely összesen 5100 főből, továbbá 6 ágyúból állt. Fontos megjegyezni, hogy Hadik különítményében nem csak huszárok voltak. A végrehajtók között volt 900 gyalogos, 2100 horvát határőr (károlyvárosi határőr – huszárezred⁴⁰), 1000 német lovas és 1100 huszár. Hadik október 11-én aztán elindult a Berlin elleni rajtaütésre. 1500 főt rendelt ki a kivonás útvonalának biztosítására, és mintegy 100 huszár biztosította az összeköttetést a rajtaütő csoport és a biztosító csoportok között. Október 13-án Hadik csapatait Lübbenbe vezette, ezzel azt a látszatot keltve, hogy célja Frankfurt. Október 15-én a főerők elérték Berlint. Eközben Hadik egy-egy különítményt küldött ki olyan céllal, hogy értékes hadfelszerelést pusztítsanak el, vagy fontos átkelőhelyet biztosítsanak. Hadik a Berlin elleni támadást is megtévesztéssel kezdte, mert egy csapatot Újházi ezredes vezetésével a potsdami kapu ellen küldött azzal a céllal, hogy a támadás valós célját a sziléziai kapu ellen elfedje.

Berlin ebben az időben mintegy 100 000 lakossal rendelkező, dinamikusan fejlődő város volt. Ennek a gyors fejlődésnek esett áldozatul az 1658–1683 között kiépített erődítési rendszer egy része, mert a városfal akadályozta a város növekedését. Frigyes egy 14,5 km, nagyjából 4,5 m magas fallal vette körül Berlint, amelyen 15 kapun (ebből 2 vízi kapu) keresztül lehetett bejutni. Fontos megjegyezni, hogy ez a fal sokkal inkább a városba irányuló forgalom szabályozására, a vámszedés megkönnyítésére szolgált semmint komoly erősséget alkotott volna. A délkeleti elővárosi rész volt a legvédtelenebb, mert azt csak a már említett vámfal védte, nem véletlen, hogy Hadik ezen a ponton támadott. Frigyes annak ellenére, hogy itt született, nem szerette a várost, ennek megfelelően el is hanyagolta annak védelmét. A helyőrség védelme ebben az időben mintegy 5521 főt számlált, de harcértékük messze elmaradt az elvártaktól. Ráadásul a helyőrség katonasága állította ki a 15 kapu őrségét, és látott el 18 városi őrszót. Összesen közel 1000 főt tett ki a védelembe közvetlenül nem bevont létszám.⁴¹ A helyőrség védelmének magját három ezred alkotta. A Langen ezredes vezette helyőrségi ezred – ez volt a legmagasabb harcértékű szervezet –, amelynek négy zászlóaljából kettő, akárcsak Langen ezredes, a parancsnok, nem tartózkodott Berlinben. A Loen tábornok tulajdonában lévő gyalogezred nem is poroszokkal, hanem leginkább szászokkal volt feltöltve, akiket az egy évvel korábbi piranai ütközetben elfogtak és egyszerűen besoroztak, így magas volt a dezertálások száma. A Lüderitz-ezred (nemzetőr) szintén csekély harcértéket képzett, hiszen a leírások szerint a rangban legfiatalabb hadnagy 77, az életkor szerint legifjabb pedig 43 éves volt. Ezenkívül volt még 300 gárdista, valamint jó néhány dragonyos újonc, de számukra nem volt háttal, és volt még 32 löveg, jó néhány lövegtalp nélkül, amiket aztán Hadik ellen nem használtak.⁴² A felsorolásból is látszik, hogy bár létszámában számottevő erőt képviselt Berlin védelme, harcérték szempontjából nem volt mérhető Hadik csapataihoz.

Ráadásul a megtévesztés remekül működött. Hatékonyságát jól mutatja, hogy október 14-től érkeztek hírek Berlinbe az ellenséges csapatokról, de október 16-ig a védők nem sejtették, mi is történik valóban Berlin körül.⁴³ A császári és királyi csa-

⁴⁰ LÁZÁR 2024: 61.

⁴¹ LÁZÁR 2024: 138.

⁴² LÁZÁR 2024: 138–139.

⁴³ BÁNLAKY 2001.

patok felbukkanása miatt keletkezett pánikban a porosz királyné a spandai erődbe menekült az udvarral és kíséretével, a város vezetése pedig a várőrségtől várt segítséget. Hadik tudta, hogy a poroszok sereget küldtek Berlin felmentésére, így azzal is tisztában volt, hogy hosszán nem időzhet a rajtaütés helyszínén. Ezért október 16-án, amikor azt észlelte, hogy a hadisarcral kapcsolatos követelését a város vezetése nem teljesíti, hanem inkább próbál időt nyerni, azonnal támadásba indította csapatait. A mesterien alkalmazott taktikának köszönhetően – mindhárom fegyvernem egyidejű szinkronizált alkalmazása – Hadik sikeresen elfoglalta a sziléziai kaput, és minimális veszteséggel az elővárosban, szétverte a helyőrség védelmét.

Hadik a kialakított hadisarcot aztán október 17-én hajnalban kapta meg, azonnal útba is indította csapatait Berlin alól, ezzel elkerülve a beérkező porosz felmentő sereg élén a „zöld huszárokat” (Székely Mihály ezredes huszárjai⁴⁴), akik már 17-én reggel 09.00-kor beértek a városba.⁴⁵ Hadik különítményével október 23-án egyesült a császári főerőkkel.

Hadik óriási sikert ért el rajtaütésével, ugyanakkor az abban rejlő stratégiai lehetőséget, amit a porosz seregtettek Berlin irányába történő mozgatása jelentett, nem tudták kihasználni.⁴⁶ Bár a keleten állomásozó birodalmi és francia seregeknek megvolt a lehetőségük az előrenyomulásra, egyik sereg sem volt abban az állapotban, hogy sikeresen támadni tudjon. A szövetségesek október 20-án aztán nagy nehezen átlépték ugyan a Saale folyót, és Lipcséig tolták vissza a porosz Keith-hadtestet, október 26-ra azonban Frigyes csapataival beérkezett Lipcse környékére, és november 5-én a rossbachi csatában legyőzte a szövetséges csapatokat. A vereség hatására a Bambergig visszavonuló birodalmi sereg gyakorlatilag feloszlott, míg a francia haderő Langensalzáig vonult vissza, és a vesztfáliai hadszíntérről már ki sem mozdult a háború végéig. Ráadásul a rossbachi csata eredménye újra életre keltette az addig elég lanyha brit–porosz szövetséget, aminek az lett az eredménye, hogy a poroszok visszafoglalták Sziléziát.⁴⁷

Hadik portyájának különleges műveleti elemzése

A portya elemzését, a már említett három alapelv alapján – diszkrét, precíz és rugalmas feladat-végrehajtás – célszerű értékelni egyfajta előszűrőként.

Diszkréció vonatkozásában megállapítható, hogy Hadik a célpontra történő előrevonást rejtetten, fedetten hajtotta végre, csapatait legtöbbször erdős területen mozgatta, kerülte az utak használatát, és tevékenységének célját megtévesztéssel is álcázta.

A precíz végrehajtást mi sem támasztja alá jobban, mint a minimális saját veszteség. A rajtaütés aktív fázisát erőszakosan, gyorsan és kiméletlenül hajtották végre.

Rugalmasság vonatkozásában a már fent leírtak egyértelműen bizonyítják, hogy Hadik a feladatrendszer alapján tudatosan szervezte különítményét. Ennek

⁴⁴ SZABÓ 2023.

⁴⁵ LÁZÁR 2024: 213.

⁴⁶ *Digitális hadtörténelem* 2024.

⁴⁷ LÁZÁR 2024: 224–227.

volt köszönhető a folyamatos információáramlás a főerők és a biztosító csoportok között, illetve a „nyitott” visszavonulási útvonal, aminek biztosítására a rajtaütés előtt különített el egy alcsoportot.

A Hadik vezette vállalkozás tehát megfelel a különleges műveletekkel szemben támasztott követelményeknek. Folytassuk a már részletesebb elemzést a kiválasztott öt, a magyar doktrínában meghatározott alapelvvel!

Célirányosság: Hadik a művelet fókuszában Berlint tartotta, minden tevékenységet annak érdekében szervezett meg, hogy a fő erő kifejtés egyértelmű legyen. Alárendelt parancsnokai részére egyértelmű feladatokat szabott, ami szintén segítette a műveleti fókusz fenntartását.

Egyszerűség: Hadik átgondolt, ugyanakkor nem túl egyszerű tervet állított össze. A terv részét képezte ugyanis több olyan kiegészítő célpont, ami akár akadályozhatta volna a végrehajtást: egy különítmény kiküldése Neu-Schadowra, ahol egy lőszerke előállítására szolgáló üzem romboltak le és semmisítették meg az ott lévő lőszerkeket. Vagy Újházi ezredes azon feladata, hogy a potsdami úton Berlin felé haladva annyi hadisarcot gyűjtsön, amennyit csak lehetséges.⁴⁸ Ugyanakkor ezek a feladatok nem akadályozták a terv végrehajtását. Egyrészt a fő tevékenység irányába estek, másrészt időben nem hátráltatták a feladat végrehajtását. A „mozgó elemek” szinkronizálására és az információ áramoltatására Hadik külön gondolt, azt hírvivők útján folyamatosan biztosította.

Meglepés: Hadik a rejtett, fedett mozgás mellett rendkívül jól alkalmazta a megtévesztést. Ezt a célt szolgálta, hogy október 13-án Lübbenbe menetelt, mintha Frankfurt lenne a cél. A rejtett menetek és a megtévesztés elérte hatását, mert Berlin védői az első híreket csak október 14-én kapták az ellenséges csapatokról, amit aztán csak a 16-án hajnalban kiküldött járőr erősített meg (a támadást Hadik október 16-án hajtott végre). Újházi ezredes különítményének megtévesztő előrevonása, majd támadása a potsdami kapunál szintén fokozta a meglepés erejét. Igazolja ezt az a tény is, hogy a védők erőik egy részét és a két használható ágyújukat is ide koncentrálták.⁴⁹ A meglepésnek köszönhetően a városban kitört a pánik, mert a hírek szerint Hadik csak az előőrs volt egy nagyobb seregnek, így a királynénak és udvartartásának is menekülnie kellett. A rejtett menet és a megtévesztés megteremtette a meglepés feltételeit.

Műveleti biztonság: annak ellenére, hogy Hadik a tervét teljes mélységben kidolgozta, azt csak a szükséges mértékben osztotta meg alárendelt parancsnokaival. Az alárendeltek is csak annyi információt kaptak, amennyi a napi feladataik maradéktalan ellátásához szükséges volt. A pihenők végrehajtására külön intézkedett, azok biztosították a titoktartást, és megakadályozták, hogy információk jussan ki, és így a Berlint védőknek legyen idejük felkészülni.⁵⁰

Sebesség: Hadik a tervezés során gondosan felosztotta a napi meneteket, amennyire lehetett, elkerülte az utakat, és lehetőleg fedett terepen éjszaka haladt, ami napi 70–80 km menetet jelentett Berlin irányába. Azért, hogy a teljes végrehajtó csoportosítás együtt tudjon mozogni, a gyalogságot szekérre ültette. A rejtett menet

⁴⁸ FÜLEK 1896: 14–15.

⁴⁹ MARKÓ 1941.

⁵⁰ FÜLEK 1896: 15.

során arra is ügyelt, hogy megfelelő biztosítást szervezzen.⁵¹ Ez a menetütem megfelelően biztosította Hadiknak, hogy a rajtaütő seregtest fedetten, rejtetten jusson ki a célobjektumhoz – ez esetben Berlinhez –, és megteremtse a meglepetés egyik feltételét. Hadik ugyanakkor azzal is számolt, hogy ha Frigyes az intézkedések ellenére is információt kap a küldetésről, akkor se legyen képes Hadikot a rajtaütésben vagy az előre tervezett visszavonulásban akadályozni. Magát a Berlin elleni konkrét támadást gyorsan és erőszakosan hajtották végre, nem adtak teret a védőknek arra, hogy komoly ellenállást tanúsítsanak.

Az öt alapelv felhasználásával történt elemzés alapján a Hadik vezette berlini portya felfogható a különleges műveleti kategóriába tartozó közvetlen műveletnek.

Összegzés

Összességében megállapítható, hogy Hadik a „hagyományos erőkből” összeállított seregtestével a meghatározott értékelési mutatók alapján közvetlen műveletet hajtott végre, ugyanakkor a különleges műveleteket leginkább meghatározó alapelv, a stratégiai cél elérése vitatható, ami azonban nem Hadik hibája. A művelet stratégiai hatását – Frigyes csapatainak Berlin felmentésére történő átcsoportosításával kedvező hadműveleti helyzet megteremtése a szövetségesek számára támadó műveletek végrehajtásához – elérte, ugyanakkor a valós stratégiai eredményt a szövetséges csapatok elhibázott és kései reakciói, majd a rossbachi fiaskó miatt nem sikerült realizálni. A svédek hadműveleti tervét pedig nem is fogadták el, így északi irányból sem sikerült elérni stratégiai eredményt. Ahogy Lázár Balázs *Hadik Berlinben* című könyvében megfogalmazza:

„Hadik András taktikai mesterműve, a berlini vállalkozás magában hordozta annak lehetőségét, hogy stratégiai sikerek alapja legyen, azonban Hildburghausen és Soubise⁵² kétbalkezessége megsemmisítette Hadik eredményeit.”⁵³

Ez azonban semmit nem von le Hadik briliáns vállalkozásának értékéből. A huszárság feladatrendszerébe tartozó, nagyfokú mozgékonyssággal végrehajtott felderítés, az ellenség folyamatos zaklatása, a vonalai mögötti portyázás mind egyfajta átfedést mutat a jelenkor felderítő szervezeteinek feladatrendszerével.

A huszárszolgálat által megkövetelt önállóság, motiváltság jellemzője kell hogy legyen a megújuló Magyar Honvédség fejlesztése során létrehozandó harcfelderítő szervezetnek, amely méltán tekintheti történelmi elődjének a magyar husárokat.

⁵¹ SÁRÓI SZABÓ 1910.

⁵² Hildburghausen volt a birodalmi csapatok, Soubise a francia csapatok parancsnoka.

⁵³ LÁZÁR 2024: 227.

Felhasznált irodalom

- ADP 3-05 (2019): *Special Operations*. Washington: Headquarters Department of the Army. Online: [https://armypubs.army.mil/epubs/DR_pubs/DR_a/pdf/web/ARN18909_ADP%203-05%20C1%20FINAL%20WEB\(2\).pdf](https://armypubs.army.mil/epubs/DR_pubs/DR_a/pdf/web/ARN18909_ADP%203-05%20C1%20FINAL%20WEB(2).pdf)
- A Különleges Művelti Zászlóalj Alkalmazási Elvei (2010). Magyar Honvédség Összhaderőnemi Parancsnokság.
- BABUCS Zoltán (2014): A magyar huszárság dicső alkonya. *Magyar Hírlap*, 2014. december 12. Online: www.magyarhirlap.hu/belfold/A_magyar_huszarsag_dicso_alkonya
- CHURCHILL, Winston (1949): *The Second World War. Vol II, Their Finest Hour*. London: Cassell & Co.
- Digitális hadtörténelem* (2024). Budapest: Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. Online: <https://bit.ly/40lOR2l>
- EDWARDS, Jason (2023): *The Legacy of the U.S. Army 75th Ranger Regiment: A Comprehensive Journey Through History, Sacrifice, and Valor*. Online: www.linkedin.com/pulse/legacy-us-army-75th-ranger-regiment-comprehensive-dr-jason/
- FRIBERG, John (2016): Village Stability Operations (VSO) in Afghanistan. *SOF News*, 2016. augusztus 21. Online: <https://sof.news/afghanistan/village-stability-operations-vso/>
- FÜLEK Henrik (1896): Hadik altábornagy Berlinben. In RÓNAI HORVÁTH Jenő (szerk.): *Hadtörténelmi Közlemények*, 9. Budapest: Franklin Társulat, 11–22. Online: http://epa.niif.hu/00000/00018/00112/pdf/EPA00018_hadtortenelmi_1896.pdf
- GALEOTTI, Mark (2015): *Spetsnaz: Russia's Special Forces*. Oxford: Bloomsbury Publishing.
- Joint Publication 3-05 (2014): *Special Operations*.
- LÁZÁR Balázs (2024): *Hadik Berlinben. Az 1757-es huszárportya igaz története*. Keszthely: PeKo.
- LOESCHER, Garfield Burt (1946): *The History of Rogers Rangers*. San Francisco: Little, Brown & Company. Online: <https://archive.org/details/historyofrogersr02loes/page/n3/mode/2up>
- Magyar Honvédség Különleges Művelti Doktrína* 1. kiadás (2014). Magyar Honvédség.
- MAHER, J. John (1990): *Special Operations Forces in Direct Action. Peacetime Contingency Operations*. Carlisle Barracks, Pennsylvania: US Army War College. Online: <https://apps.dtic.mil/sti/tr/pdf/ADA222921.pdf>
- MARKÓ Árpád (1941): Hadik András altábornagy berlini vállalkozása. 1757 október 10–23-ig. *Hadtörténelmi Közlemények*, 42(1), 38–92. Online: https://epa.oszk.hu/00000/00018/00207/pdf/EPA00018_hadtortenelmi_1941_038-092.pdf
- M CRAVEN, H. William (1995): *Spec Ops. Case Studies in Special Operations Warfare: Theory and Practice*. New York: Presido.
- NAVARRAI MÉSZÁROS Márton (2024): Új fegyverek, új gondolkodásmód. *Honvedelem.hu*, 2024. február 23. Online: <https://honvedelem.hu/hirek/uj-fegyverek-uj-gondolkodasmod.html>
- SÁRÓI SZABÓ Lajos (1910): Hadik altábornagy Berlinben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 11(1), 331–348. Online: https://epa.oszk.hu/00000/00018/00116/pdf/EPA00018_hadtortenelmi_1910.pdf

- SEARLE, Tom (2017): *Outside the Box: A New General Theory of Special Operations. JSOU Report 17-4*. Florida, MacDill Air Force Base: The JSOU Press.
- SPULAK, G. Robert (2007): *A Theory of Special Operations: The Origin, Qualities, and Use of SOF*. Florida, Hurlburt Field: JSOU Press.
- SZENDREI JÁNOS szerk. (1910): *Hadtörténelmi közlemények*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- ZACHAR József szerk. (1986): *Jeney a portyázó, avagy a kisháború sikerrel való megívívásának mestersége korunk géniusza szerint. Hága, 1759*. Budapest: Magvető.

Internetes források

- 75th Ranger Regiment (2024). Online: www.soc.mil/rangers/75thrr.html
- 75th Ranger Regiment Unit History (2021). Online: <https://web.archive.org/web/20210324142547/www.army.mil/medalofhonor/petry/history.html>
- Ajp-3.5 Allied Joint Doctrine for Special Operations (2013). Online: www.ciedcoe.org/index.php/docman/99-archive/2018/357-ajp-3-5-eda-v1-e-special-operations/file
- BÁNLAKY József (2001): *A magyar nemzet hadtörténelme*. [ePub]. Arcanum. Online: www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Banlaky-banlaky-jozsef-a-magyar-nemzet-hadtortenelme-2/
- BÁRCZI Géza – ORSZÁGH László szerk. (2016): *A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII*. Online: <https://mek.oszk.hu/adatbazis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara/index.php>
- BJØRN-ERIK, Solli (2021): The Essence of Special Operations. *The Three Swords Magazine*, 37/2021, 84–90. Online: www.jwc.nato.int/application/files/1916/3281/2836/issue37_complete.pdf
- Sine Pari, The Story Of Army Special Operations* (1997). United States Army Special Operations Command Historical Monograph #1. Online: https://arsof-history.org/pdf/sine_pari.pdf
- SOMOGYI Győző (2022): *Magyar Hősök Arcképcsarnoka: Legendás huszárok*. Online: <https://huszarok.hu/legendas-huszarok/>
- SZABÓ Zétény (2023): *A porosz király magyar huszára, aki Hadik András után ment*. Online: https://cimlap.blog.hu/posztok/reaktor/2023/02/16/magyar_katona_a_magyarok_ellen_a_porosz_kiraly_huszarja_aki_hadik_andras_utan_ment
- The Ranger Regiment (2024): Online: www.army.mod.uk/learn-and-explore/about-the-army/corps-regiments-and-units/the-ranger-regiment/
- WYMAN, W. Irwin (1991): *A Special Force: Origin and Development of The Jedburgh Project in Support of Operation Overlord*. Kansas: Fort Leavenworth. Online: <https://apps.dtic.mil/sti/tr/pdf/ADA241173.pdf>

Beck Attila¹

A germán hadikultúra jellemzői a római császárkortól a Karolingok koráig

Characteristics of Germanic Military Culture from the Roman Empire to the Carolingian Period

Absztrakt

A hadviselés története folyamán a különböző ellenfelek gyakran más megközelítéssel, módszerekkel, harcmodorral vívták meg a fegyveres konfliktusokat. Ezen különböző elképzeléseket és háborúzási szokásokat az adott népcsoport hadikultúrája alakította. Dolgozatomban a germán népek hadikultúráját ismertetem, hogy milyen elemek voltak jellemzőek a hadviselésükre, és milyen szokások és elképzelések mentén harcoltak és érték el háborús céljaikat.

Kulcsszavak: középkori hadviselés, hadikultúrák, germán népek, ókori hadviselés, Római Birodalom

Abstract

Throughout the history of warfare, a different adversaries have often fought their armed conflicts with different approaches, methods and modes of combat. This different approaches and warfare customs have been shaped by the military culture of the particular ethnic group. In my thesis, i will describe the military culture of the Germanic peoples, what elements characterised their warfare, and what customs and ideas they used to fight to achieve their war aims.

Keywords: medieval warfare, military cultures, Germanic peoples, antique warfare, Roman Empire

¹ Régész, Aquincumi Múzeum és Régészeti park, e-mail: beck.attila@uni-nke.hu

Bevezetés

Az emberi történelem folyamán, a régmúlt időkben vagy a jelenben, a fegyveres konfliktusokat számos olyan tényező alakította, amelyek hatással voltak a háborúk lefolyására és kimenetelére. A politika, az anyagi erőforrások, a haditechnikai fejlettség mellett fontos összetevő volt a fegyveres erőszakban részt vevők kulturális háttere, neveltetése, illetve a hozzáállásuk a konfrontációkhoz. Ezért fontos kiemelni, hogy a háború az adott kultúra kifejeződése, gyakran meghatározója a kulturális formáknak, és egyes társadalmakban a hadakozás maga a kultúra.²

Wayne E. Lee egyesült államokbeli történész a kultúra meghatározásánál arra mutatott rá, hogy a kultúra eszköztárat, repertoárt, illetve választási lehetőségeket biztosít, amely nem korlátozza az egyéni opciókat, hanem formálja az egyéni kultúrát, látásmódot. Emellett azt teszi hozzá, hogy a kultúra megjelenési formái a szavak mellett a tettekben is megtalálhatók. A megkülönböztethető, ismétlődő minták és viselkedésformák felfedik a mögöttes kulturális jellemzőket. Fontos továbbá, hogy a kulturális értékeket tovább kell adni a túléléshez, mint például egy hadviselés esetében is, a tanítás, utánzás és a társadalmi átadás egyéb formáiban, a doktrínában és a kiképzésben.³ Ebből az következik, hogy egy társadalmon belül a továbbadott gondolati sémák, értékek és viselkedésformák, illetve az ebből következő döntések döntően befolyásolják a hadviselést. Emellett Lee kiemeli, hogy a kultúra nem statikus, képes változni, átalakulni, alkalmazkodni és fejlődni.⁴

Hasonlóan vélekedik a kultúra definíciójáról Kovács Jenő altábornagy. A magyar hadtudós szerint a kultúra a történelmileg kialakult szellemi és anyagi értékek összessége, meghatározott felfogások, törekvések, megmozdulások sajátos kifejezője.⁵ Mindkét meghatározás tehát olyan dolgok összességéként tekint a kultúrára, amely fokozatosan alakul ki, és amely meghatározza a tagjainak viselkedését, a hozzáállását, döntéseit. Fontos megjegyezni, hogy Kovács nemcsak eszmei háttérről beszél, hanem az anyagi kultúráról is.

A fentiekből Kovács véleménye szerint az következik, hogy a hadikultúra is ugyanezen meghatározások mentén működik, de eszköztára és célja, illetve funkciója speciális. A magyar hadtudós megállapítása szerint a hadikultúra, hasonlóan az előző definícióhoz, szellemi és anyagi értékek összessége, de ezek közvetlenül a hadviseléssel kapcsolatosak. Céljuk az ellenség összetartó erőinek felbomlasztására, illetve a saját csapatok kohéziójának megőrzésére irányul. A hadikultúra tehát felöleli egy adott társadalom háborúval és a hadsereggel kapcsolatos szokásait, hozzáállását, kritériumrendszerét. A hadikultúrát befolyásolhatják hiedelmek, előítéletek, illetve a meggyőződések és meglátások, amelyek megőrizhetik, de alakíthatják és módosíthatják is egy adott kultúra háborúhoz és hadviseléshez szövődő viszonyát.⁶

A hadikultúrák vizsgálatát, jellemzőinek meghatározását először Magyarországon Kovács Jenő altábornagy végezte el. A magyar katonai teoretikus a kilencvenes évek

² KEEGAN 1994: 29.

³ LEE 2020: 4.

⁴ LEE 2020: 4.

⁵ KOVÁCS 1995: 17.

⁶ KOVÁCS 1995: 17–18.

közepén kiadott munkájában a földrajzi helyzet, a katonai potenciál, illetve a gazdasági háttér kutatásának segítségével háromfajta hadikultúrát különített el egymástól, amelyek felosztása szerint a direkt vagy az indirekt hadviseléshez tartoznak. Írásában a direkt hadviselést folytató mozgáscentrikus és az indirekt anyagközpontú, illetve a gerilla vagy partizán hadikultúrát különböztette meg egymástól.⁷

A hadikultúrák meghatározása, illetve leírása az idő múlásával módosulhat. Azonban fontos hozzáfűzni, hogy az alapvető célkitűzések megmaradnak a hadikultúrák alapelveiben, és emellett egyes fő tulajdonságok és jellemvonások is tovább öröklődhetnek. Ennek megfelelően, véleményem szerint, a római császárkort és a korai középkort illetően is van értelme hadikultúrákról beszélni, jellemzőiket meghatározni. A következő fejezetben bemutatom a germán hadikultúra jellemzőit és működését a hadviselésükben.

A germán hadikultúra

A germán hadikultúra vizsgálatában fontos figyelembe venni, amire Mary Kaldor politológus és Boda Mihály történész-filozófus rámutatott, hogy ez a hadviselési mód a harcos kultuszokon alapul, alapegysége a harcos maga.⁸

A germán/skandináv panteon istenei is erősen kötődnek a háborúhoz és a hadviseléshez. Georges Dumézil francia vallásfilozófus és nyelvész szerint Wotan/Odin, Donar/Thor, illetve Loki a harc más-más aspektusához kapcsolódnak, egymást kiegészítve. Maga a közvetlen fegyveres küzdelem, a közelharc elsősorban Donar/Thor személyéhez kötődik, aki a harcos archetípusának a megtestesítője. Ezzel szemben a főisten, Wotan/Odin, a germánok és skandinávok hite szerint, ahogy Dumézil megállapította, elsősorban a hadvezért testesíti meg, aki irányít, és isteni hatalommal, mágiával támogatja közvetett módon a harcolókat. Némileg eltér az előző két istentől Loki, a tűz istene. Loki az istenek közül a legfortélyosabb és gyakran kíséri el Thort a különböző útjaira, kalandjaira, hogy csavaros észjárásával segítse. Loki tehát a találekonytságot testesíti meg, ami szintén fontos szerepet kap a germán hadikultúrában.⁹

A germán hadviselési elképzelések, ha nem is egyforma mértékben, de szorosan kötődnek ehhez a három aspektushoz. Porkoláb Imre dandártábornok az ókori görög poliszok harcmódorának vizsgálatában arra mutatott rá, hogy az ókori Hellas¹⁰ harcosai is hasonlóképpen, többféle módon tekintettek a háborúk megvívására. A magyar kutató szerint a görögök megkülönböztették a *bié* és a *métis* fogalmát. A *bié* a nyers erőszakot helyezte előtérbe, amely során közvetlen módon igyekezett az ellenséget megsemmisíteni, illetve a kitérőt célokat elérni. A *bié* típusú hadviselés egyik fő eszköze a falanx,¹¹ hosszú időn keresztül az alapvető harci alakzata a görögöknek. Fontos eleme ennek a harcmódnak a bátor helytállás és a fegyelem, illetve a közösség.¹²

⁷ KOVÁCS 1995: 22.

⁸ KALDOR 2012: 18; BODA 2023: 49–59.

⁹ DUMÉZIL 1971: 87–95.

¹⁰ Hellas az ókori Görögország összefoglaló neve.

¹¹ A falanx vonalban, elől pajzsfalal zárt, több sor mélységű gyalogsági alakzat.

¹² PORKOLÁB 2020: 14–15.

Az előzővel ellentétben, a *métis* típusú hadviselés másképp közelíti meg a háború sikeres megvívásához vezető utat. Ennek során nem a közvetlen erőszak alkalmazása az elsődleges eszköz, hanem a találegonyság és a fortély, illetve a hadicserek alkalmazása, ahogyan például a Tróját elfoglaló Odüsszeusz haditerve.¹³ A magyar hadtudós arra mutatott rá, hogy a két megközelítés közül a *bié* szemléletmód volt az uralkodó a görög hadművészetben.¹⁴

A háború megvívásának ezt a két módját a germán mitikus történetekben is megtaláljuk, ahogy Paulus Diaconus¹⁵ *Historia Langobardorum* című művében. A langobárd szerzetes elbeszélése szerint valamikor a távoli múltban a vandálok Wotan, a főistent arra kérték, hogy segítse őket a langobárdok elleni harcban győzelmet aratni. Wotan azt felelte nekik, hogy annak adja a győzelmet, akiket hajnalban először megpillant. Mivel a vandálok erősek voltak, az akkor uralkodó két langobárd¹⁶ király anyjától, Gambarától¹⁷ kértek tanácsot, ő pedig Wotan feleségétől, Freától kért isteni segítséget. Frea azt tanácsolta, hogy a nők is álljanak be a csatasorba, hajukat kibontva, arcuk előtt összefogva, hogy szakállas férfiaknak tűnjenek. Frea azt is elmondta Gambarának, hogy hova sorakozzok fel hajnalban, hogy Wotan őket lássa meg először és nekik adja a győzelmet. A csata végül, a történet szerint, langobárd diadallal zárult.¹⁸ A kora középkori történetíró elbeszélése szerint már korábban is létezett a germánoknál a hadviselés két, az előbbieken említett nézőpontja. A vandálok, mivel ők voltak fölényben, közvetlen erőszak alkalmazásával akarták megoldani a fegyveres konfliktust, ehhez Wotan segítségét kérték, aki közvetett úton támogatta a harcolókat. A langobárdok, mivel valószínűleg a létszámfölény a vandálok oldalán volt, és Wotanra sem számíthattak feltétlenül, találegonysággal és fortélyal próbálták az esélyeket kiegyenlíteni. A Frea által javasolt hadicsellel a seregüket nagyobbak mutatták, és ennek segítségével a győzelmet is megszerezték.

A háborúk megvívásának, az erőszak alkalmazásának ókori görög felosztása mellett érdemes visszakanyarodni a modern hadtudomány által kidolgozott rendszerhez és megvizsgálni, hogy a direkt és indirekt hadviselés elemei jelentkeznek-e a germán hadikultúrában, és ha igen, milyen formában jelennek meg.

A hadikultúrák egy csoportja tehát direkt hadviselést alkalmaz. Ilyen a modern korban a már fent említett mozgáscenrikus hadikultúra, amely a területfoglalást és az elleneséges erők megsemmisítését tekinti fő céljának, és így akarja megvalósítani politikai elképzeléseit. A másik típus az indirekt formáját alkalmazza a háborúk megvívásának: az anyagcentrikus (reguláris) és a gerilla-hadviselés (irreguláris) hadikultúrájának a jellemzője. Ez a harcmodor az ellenség kifárasztását és felőrlését helyezi előtérbe.¹⁹

A germán hadikultúra leírásánál figyelembe kell venni, hogy ezeket a népeket nem lehet homogénnek tekinteni, bár az írásos források szerint hadművészetükben

¹³ PORKOLÁB 2020: 13.

¹⁴ PORKOLÁB 2020: 14.

¹⁵ Paulus Diaconus (725 k. – 799 k.) langobárd származású szerzetes, történetíró.

¹⁶ Paulus Diaconus elbeszélése szerint a langobárdokat ekkor még *winnilek*nek nevezték.

¹⁷ Gambara papnő, jósnő, Ibor és Agio *winnil*/langobárd királyok anyja.

¹⁸ PAULUS DIACONUS 1901: (I. 8–9) 83–84.

¹⁹ FORGÁCS 2009: 27; BODA 2021: 25–48.

számos közösnek tekinthető elem volt.²⁰ A 19. század porosz katonai teoretikusa, Carl von Clausewitz sokat ismételt alaptézise szerint „a háború az erőszak alkalmazása, aminek célja, hogy az ellenfelet a saját akaratunk teljesítésére kényszerítsük”.²¹ A germánok esetében ez gyakran a közvetlen úton történő zsákmányszerzést jelentette, vagy mások adófizetésre való kényszerítését, mert a háborúra úgy tekintettek, mint aminek segítségével közvetlen anyagi javakra és forrásokra tehetnek szert. Erről tudósít Tacitus a *Germania* című munkájában. Az 1. századi római történetíró arról számol be, hogy a germánok által indított hadjáratok fontos célja a hírnév és a vagyon szerzése.²² Közvetett módon ezek a zsákmányszerző hadjáratok is szolgáltak politikai célokat, mert ezeket az anyagi javakat gyakran a vezetők saját ambícióik elérésének érdekében használták fel.

Attól függően, hogy mi volt a háború célja, a germán hadikultúra többféle modult használt fel a sikerért. Az egyik ilyen a kisebb csapatokban végrehajtott rajtaütések sorozata volt, aminek során fontos volt az ellenséges haderők elkerülése és a minél nagyobb zsákmányszerzés, esetlegesen a pusztítás. A másik típus a nagyobb seregekkel végrehajtott hadjáratok, ahol már keresik a közvetlen összecsapás lehetőségét az ellenséggel, arra törekednek, hogy az ellenállást egy döntő csatában, közvetlen módon törjék meg. Győzelem esetén a területet meghódították vagy kirabolták, vagy ezzel próbálták politikai nyomást gyakorolni az ellenfélre. Ennek megfelelően összességében az állapítható meg, hogy a germánok a helyzettől függően alkalmazták a háborúk megvívásának két alapvető formáját. Harcmódjukra az esetek többségében a direkt hadviselés volt a jellemző, amelyet időnként indirekt módszerekkel is kiegészítettek. Abban az esetben, ha védekezésre kényszerültek, vagy kisebb zsákmányszerző rajtaütéseket hajtottak végre, a háborús célok elérésének érdekében az indirekt hadviselés reguláris és irreguláris formáját is alkalmazták. A következő fejezetekben ezen hadviselési módok alkalmazását mutatom be.

A direkt hadviselés a germán hadikultúrában

A háború megvívásának leggyakoribb módja a germán seregeknél a direkt hadviselés. Az erőszak alkalmazása, hasonlóan a görögökhöz, az esetek többségében közvetlenül történik, a cél az ellenség katonai erejének gyors és hatékony megsemmisítése. A gyors harctéri siker elősegíti a politikai elképzelések gyors megvalósítását, de hátránya, hogy komoly katonai vereség esetén az adott népcsoport léte is veszélybe kerülhet, mert a germán törzseknél a sereg és a teljes szabad férfilakosság létszáma között szoros kapcsolat állt fent.²³ Ez a harceljárás általában kerüli a megerősített helyek, városok megtámadását, ostromát, fontos jellemzője a nagyfokú mobilitás. Abban az esetben, ha a védő fél nem veszi fel a harcot, vagy falak mögé vonul vissza, a terület pusztításával igyekeztek elérni, hogy a defenzív ellenség vállalja a döntő

²⁰ MACDOWALL–MCBRIDE 1996: 3–4.

²¹ CLAUSEWITZ 2014: 25.

²² TACITUS 1961: (14–15.) 56.

²³ KISS 2023: 91.

csatát, vagy fogadja el az offenzív fél akaratát. Ez utóbbi a hadisarc fizetésétől a teljes behódolásig terjedhetett.²⁴

Kr. e. 59-ben Ariovistus²⁵ szvéb származású germán fejedelem több népcsoportból álló, vegyes összetételű seregével átkelt a Rajnán, és ott területeket hódított el a helyi gall törzsektől, akiket emellett adófizetésre is kényszerített. Caius Iulius Caesar²⁶ beszámolója szerint a gallok, miután vereséget szenvedtek a germánoktól, tőle kértek segítséget.²⁷ A római és a germán hadvezér először Kr. e. 58-ban tárgyalni kezdett egymással, de megegyezés hiányában a döntés a harctéren született meg. A csata, amelyet Vesontio²⁸ mellett vívott meg a két sereg, a rómaiak győzelmével zárult.²⁹ A háború folyamán a germán vezér, Ariovistus a gallok és a rómaiak ellen egyaránt a direkt hadviselés módszerét alkalmazta. Mindkét sereggel közvetlen módon ütközött meg, ahogy a görög *bié* hadviselési módnál láthattuk. A háború célja a hódítás volt, új föld szerzése a letelepedésre és az ott élő népek adófizetésre kényszerítése.

Hasonló módon járt el seregével Chnodomarius³⁰ alamann³¹ uralkodó a 4. század második felében, Galliában. A germán hadúr a szvéb Ariovistushoz hasonlóan a direkt hadviselést alkalmazta, hogy a célját elérje egy döntő csapás segítségével; közvetlen módon, csatában akarta megsemmisíteni a római erőket. Az ellene vonuló Decentius caesar³² felett győzelmet aratott, majd ezt követően egy néven nem nevezett római parancsnok által vezetett sereget is megfutamított.³³ Miután a germánok a római területeken belül letelepedtek, és a szervezett helyi ellenállás ideiglenesen megszűnt, folyamatosan rablóhadjáratokat vezettek Gallia belső részei és városai ellen. A vereséget szenvedett római csapatokat a tartományba érkezett Iulianus³⁴ szervezte újjá. A római hadvezér elhatározta, hogy kiűzi Chnodomariust és harcosait a provincia területéről, ezért 357-ben Argentoratum³⁵ mellett ütközött meg az alamannok és szövetségeseik seregével.³⁶ A mai Strasbourg³⁷ kibontakozó csatában a rómaiak döntő győzelmet arattak a germánok felett, az alamann fejedelem, Chnodomarius fogságba esett.³⁸

Ahogy a fenti példákban látható, a nagyobb sereggel rendelkező germán uralkodók bátran nyúltak a direkt hadviseléshez, hogy politikai céljaikat megvalósítsák. Ariovistus és Chnodomarius, a két ókori germán hadvezér földfoglalás céljából kelt át Galliába, és mindketten nyílt, döntő csatában törték meg a kezdeti ellenállást. Az új

²⁴ HALSALL 2003: 140.

²⁵ Ariovistus szvéb származású germán fejedelem, aki seregével Kr. e. 72-ben átkelt a Rajnán, és nagy területeket foglalt el Galliában. Kr. e. 58-ban megütközött Caesarral, de a csatában vereséget szenvedett. Pontos születési és halálozási dátuma nem ismert.

²⁶ Caius Iulius Caesar (Kr. e. 100–44) a senatori rendbe tartozó római politikus, hadvezér, történetíró.

²⁷ CAESAR 1964: (I. 32.) 12.

²⁸ Vesontio városa, ma Besançon, Franciaország területén helyezkedik el

²⁹ CAESAR 1964: (I. 51–53.) 19–20.

³⁰ Chnodomarius alamann fejedelem (ural. 352–357) a Kr. u. 357-es strasbourgi csatában a germán hadak egyik vezetője, amelyben vereséget szenvedett a későbbi Iulianus császártól.

³¹ Az alamannok a 3. század végétől a mai Rajna és Duna felső folyásánál túl lakó germánok összefoglaló neve, szövetsége.

³² Magnus Decentius caesar (ural. 350–353).

³³ AMMIANUS MARCELLINUS 1993: (XVI. 12.) 105.

³⁴ Iulianus (ural. mint caesar 355–360, mint augustus 360–363) római császár, a 357-es strasbourgi csata győztese.

³⁵ Argentoratum ma Strasbourg területén, Franciaországban található.

³⁶ AMMIANUS MARCELLINUS 1993: (XVI. 12.) 105.

³⁷ Strasbourg városa Nyugat-Franciaországban helyezkedik el.

³⁸ AMMIANUS MARCELLINUS 1993: (XVI. 12.) 117.

földszerzeményt ezután bázisterületként használva, onnan támadásokat indítva, adófizetésre kényszerítették és kirabolták a környező területeket és településeket. Az ellenük kibontakozó római ellentámadásokat is főleg a direkt hadviselés eszköztárával kívánták elhárítani, de vereséget szenvedtek, és nem jártak sikerrel.

A direkt hadviselés a népvándorláskorban sem ment feledésbe. A frank Meroving³⁹ dinasztiából származó Klodvig⁴⁰ az 5. század utolsó harmadában egy új, erős germán királyságot alapított a korábbi Gallia területén. Hadjáratai folyamán a direkt hadviselés jellemezte katonai vezetését, ellenfeleivel közvetlen módon számolt le, több döntő csatát megnyerve. Az ambiciózus fiatal frank hadúr a hatalomhoz vezető úton először Syagriusszal⁴¹ került szembe, akinek a seregét 486-ban a mai Soisson⁴² mellett vívott csatában győzte le, a volt római helytartót pedig menekülésre kényszerítette.⁴³ Az éppen kiépülő Frank Királyság a további expanzió folyamán a korábban megismert alamannokra támadt rá. 496-ban a frankok a mai Tolbiacnál⁴⁴ döntő győzelmet arattak a másik germán népcsoport felett.⁴⁵ A területszerző hadjáratok mellett a frankok Klodvig vezetésével más germán népek belviszályaiba is beavatkoztak fegyveresen. A két burgund uralkodó, Gundobad⁴⁶ és Godigisel⁴⁷ közti háborúban Klodvig az utóbbi céljait segítette fegyveres erejével. 500/501-ben a mai Dijon⁴⁸ közelében, az Ouche folyó⁴⁹ mellett a szövetségesek legyőzték Gundobadot, aki a csata után a mai Avignon⁵⁰ városába menekült.⁵¹ A burgundok után a frank uralkodó látóterébe a nyugati gót II. Alarich⁵² és királysága került. A forгатókönyv az előzőkhez hasonlóan alakult: Klodvig seregével támadást indított a Vizigót Királyság ellen. A két sereg 507-ben, a mai Vouillé⁵³ mellett találkozott, és döntő csatát vívtak egymással. A fegyveres küzdelem végül a nyugati gót sereg vereségét hozta, II. Alarich király holtan maradt a csatatéren.⁵⁴

A frank Klodvig háborúit megvizsgálva, a frank uralkodó fegyveres konfliktusai során a direkt hadviselés eszközeivel, döntő csata segítségével a háborúk gyors, sikeres lezárására törekedett. Ellenfelei szintén közvetlenül, a csata megvívásában látták az eszközt az offenzív frank lépések megállítására. Hadjáratai folyamán elsődlegesen a területszerzésre és egy új királyság alapjainak a lerakására törekedett, a közvetlen rablás és zsákmányolás kisebb szerepet töltött be céljai között.

³⁹ A Meroving frank királyi dinasztia kb. 448–754 között uralkodott.

⁴⁰ Klodvig (ural. 482–511) frank király, a Frank Királyság megalapítója.

⁴¹ Syagrius (430–487) volt római helytartó, a központi hatalom összeomlása után önálló királyságot hozott létre, a mai Soissons központtal.

⁴² Soissons a mai Franciaországban található.

⁴³ TOURS-I GERGELY 2010: (II. 27.) 212.

⁴⁴ Tolbiac, a mai Zülpich, Németországban, Észak-Rajna–Vesztfália tartományban található.

⁴⁵ TOURS-I GERGELY 2010: (II. 30.) 215–216.

⁴⁶ Gundobad burgund király (ural. 474–516).

⁴⁷ Godigisel, Gundobad testvére. 501-ben, mivel a frankokkal szövetekezett ellene, Gundobad bosszúból meggyilkoltatta.

⁴⁸ Dijon a mai Franciaországban, Burgundia-Franche-Comté régióban helyezkedik el.

⁴⁹ Ouche folyó a mai Franciaország területén, a Dourdou de Conques jobb oldali mellékfolyója.

⁵⁰ Avignon Franciaországban, Vaucluse megyében, a Rhône folyó bal partján található.

⁵¹ TOURS-I GERGELY 2010: (II. 32.) 218–219.

⁵² II. Alarich nyugati gót király (ural. 484–507).

⁵³ A település a mai Poitiers-hez közel fekszik, Franciaország területén található.

⁵⁴ TOURS-I GERGELY 2010: (II. 37.) 224–225.

A hadviselés ezen módja a germán területek keleti végében, a Kárpát-medencében sem volt ismeretlen. Paulus Diaconus beszámolója szerint 552-ben Asfeldnél,⁵⁵ a helyi két vezető és egymással rivalizáló germán királyság, a gepida és a langobárd, döntő csatában mérte össze erőit. A küzdelmet a langobárdok nyerték meg, a kora középkori történetíró elbeszélése szerint Alboin herceg az összecsapás során párviadalban ölte meg a gepida sereg vezetőjét, Torismodot, Turisind király fiát.⁵⁶

A 8. század utolsó harmadában Nagy Károly⁵⁷ frank uralkodó elérkezettnek látta az időt, hogy a szász törzsek területeit a birodalmához csatolja és keresztény hitre térítse. A háború 772-ben vette kezdetét, de a frank király terveivel ellentétben három évtizedig elhúzódott. A szászok hamar felismerték, hogy a direkt hadviselés eszközeivel nem képesek feltartóztatni a frank haderőt, ezért indirekt, gerilla-hadviseléssel szálltak szembe Nagy Károly hadaival. Céljuk a frankok erejének felmorzsolása, elszántságának megtörése volt, ahogy arról a következő fejezetben lesz szó. A háború menetében 782–783-ban volt egy szakasz, amikor az indirekt hadviselésben elért sikerek hatására Widukind,⁵⁸ a szász ellenállás vezetője, elhatározta, hogy közvetlen módon, csatában mérí össze erejét a hódítókkal. Nagy Károly és serege Bajorország területén tartózkodott, amikor hírt kapott a szláv szorbok⁵⁹ lázadásáról. A frank uralkodó ekkor sereget küldött a szlávok ellen Adalgis, Geilo és Worad vezetésével.⁶⁰ Miközben a frankok az Elba⁶¹ irányába meneteltek, megtudták, hogy Widukind és a szászok is felkelést robbantottak ki.⁶² David Nicolle brit történész az események kapcsán azt emeli ki, hogy a frank vezetés ekkor a szlávok helyett ellenük fordult, mert a korábbi évek tapasztalataiból kiindulva nem akarták megkockáztatni, hogy a szászok a frank sereg távollétében, mint korábban tették, a templomokat, a kolostorokat és más védtelen területeket rohanjanak meg és pusztítsanak el.⁶³ A kialakult helyzetet a frankok komolyan vették, és még egy frank sereg megindult a király rokonának, Theoderiknek⁶⁴ a vezetésével, hogy egyesüljön a másik haddal, és együttesen mérjenek végső csapást a szászokra.⁶⁵ Widukind – korábbi hadviselési módszereivel ellentétben – nem vonult vissza, és nem hajtott végre rajtaütéseket, hanem a Weser

⁵⁵ A csata pontos helye nem ismert.

⁵⁶ Turisind gepida király (ural. 545–560).

⁵⁷ Nagy Károly (lat. Carolus Magnus, francia/angol Charlemagne) frank uralkodó a Karoling-házból (ural. 768–800 mint frank király, 800–814 mint császár).

⁵⁸ Widukind születésének pontos ideje nem ismert, meghalt 808-ban. Szász nemesi családból származott, a frankok elleni szász ellenállás vezére 785-ig. 785-ben meghódolt Nagy Károlynak és megkeresztelkedett, majd haláláig a frank uralkodót szolgálta.

⁵⁹ Szláv nyelvű nép, amely két nagyobb csoportban telepedett le az Elba folyó és a Felső-Spree folyó völgyében, a mai Németország területén.

⁶⁰ A 782-ben a szláv szorbok, majd Widukind ellen küldött frank sereg vezetői, emellett a Frank Birodalom magas rangú tisztségviselői. Adalgis kamarás (*camerarius*), Geilo a királyi ménés felügyelője (*comes stabuli*), Worad palotagróf (*comes palatii*) volt. A 782-ben lezajlott Süntel-dombnál vívott csatában Adalgis és Geilo életét vesztette.

⁶¹ A mai Csehország és Németország területén keresztül haladó folyó.

⁶² *Annales regni francorum* 2021: 110–111.

⁶³ NICOLLE 2014: 49.

⁶⁴ Theoderik, Nagy Károly király rokona (*propinquus regis*), pontos rokonsági fok nem ismert az uralkodóval. Theoderik volt 782-ben a szász csapatok ellen küldött második frank sereg vezetője. Pontos születési ideje nem ismert, 804-ben halt meg.

⁶⁵ *Annales regni francorum* 2021: 110–111.

folyó völgyéhez közel, a Süntel-dombon⁶⁶ megerősített, statikus védelmet alakított ki, hogy bevárja az ellenséget és összecsapjon a frank sereggel.⁶⁷

Guy Halsall brit történész mutatott rá arra, hogy a korabeli hadviselésben a védekező fél kompenzálni tudja a létszámban és/vagy fegyverzetben mutatkozó hátrányát a támadóhoz képest, a behatoló sereg útvonalán olyan helyet keresett, ahol a terepviszonyok neki kedveztek. Ezek gyakran magaslati pontok, szűkebb átjárók vagy folyóátkelő helyek voltak.⁶⁸

Widukind és a szászok haditervében tehát erős koncepcióváltás figyelhető meg a korábbiakhoz képest, ugyanis az indirekt, gerilla-hadviselési módot felváltotta a korszak direkt, reguláris hadviselése. A szász vezér az egyetlen észak felé tartó felvonulási út, a Weser folyó völgye mellett egy magaslaton foglalt állást. A helyet megerősítette, hogy a frank sereg fölényét ki tudja egyenlíteni. Widukind jól átgondolt tervét a Weser mellett a Theoderik vezetésével felvonuló frank sereg majdnem keresztülhúzta. Theoderik, a Süntel-dombon megerősített állásában tartózkodó szász sereget két oldalról akarta bekeríteni. Tervei szerint a gyalogság nagyobb részével támadást indított volna a szászok ellen, eközben Adalgis, Gallo és Worad a lovassággal átkelt volna a Weseren, megkerüli a dombot, majd a másik irányból támadja meg a szászokat.⁶⁹ A szászok látták a frank sereg mozgását, és valószínűleg tudták, hogy nehéz helyzetbe kerültek. Abban az esetben, ha vállalják a harcot, azt kockáztatják, hogy a frankok bekerítik és megsemmisítik őket; ha feladják kiépített állásaikat, az azt a veszélyt hordozta volna magában, hogy a gyors frank lovasság üldözőbe veszi őket, és a rendezetlenül visszavonuló szászoknak nagy veszteséget okoz és morálisan is megtörheti. Widukind végül a megkerülést végrehajtó lovasság felé fordította fő erőt úgy, hogy seregének egy részét az erdőben elrejtette, hátát pedig kevés számú szász harcos fedezte Theoderik irányába.⁷⁰ Az *Annales regni francorum* beszámolója szerint Adalgis, Gallo és Worad a szász sereget látván azt a téves következtetést vonták le, hogy jóval gyengébbek a vártnál, és mert nem akartak Theoderikkel osztozni a dicsőségen, nem várták be a gyalogság támadását, hanem menetből megrohmozták a szászokat.⁷¹ Az évkönyvek írója szerint a támadó frank lovasokat a szászok csapdába ejtették és legnagyobb részben lemészárolták. Theoderiknek, mivel nem maradt elég harcosa, vissza kellett vonulnia.⁷² A csata érdekessége, hogy a szászok a *métis* módszereit alkalmazták, amikor a gyalogság egy részét elrejtették, és ezzel a frank lovasságot sikerült csapdába csalniuk.

A direkt hadviselés jelentős szerepét Halsall is kiemelte. A brit történész rámutatott arra, hogy a Brit-szigeteken egymással vetélkedő angolszász királyságok a 7. század folyamán az írott források szerint harminchárom háborút vívtak egymás között, ebből huszonkettő fegyveres konfliktus csatában dőlt el. Ugyanakkor a brit

⁶⁶ A Süntel-domb Németországban, Alsó-Szászország tartományban, a Weser-hegységben helyezkedik el.

⁶⁷ NICOLLE 2014: 49.

⁶⁸ HALSALL 2003: 148.

⁶⁹ NICOLLE 2014: 49.

⁷⁰ NICOLLE 2014: 49.

⁷¹ *Annales regni francorum* 2021: 110–113.

⁷² *Annales regni francorum* 2021: 112–113.

történész megjegyezte, hogy a 8. században harmincegy háborút vívtak, de ebből csak tizenegy eredményezett csatát.⁷³

A direkt hadviselésben közvetlen módon általában a *bié* elemeit alkalmazták, de emellett a germán hadikultúra bizonyos esetekben, ha a hadihelyzet megkövetelte, a *métis* eszközeit is felhasználta. Ez akkor következett be, amikor az ellenség hadereje mind létszámban, mind technikai szintben fölényben volt.

Indirekt elemek használata a germánoknál a direkt hadviselésben

A korszak hadviselésében a támadók többször találták szembe magukat a helyzettel, hogy a védekező fél nem vállalta a döntő csatát, hanem, mivel katonailag gyengébb volt, jól védhető helyet keresett a fegyveres összecsapáshoz, vagy megerősített helyekre, erődökbe és városokba vonult vissza. Ebben az esetben, ha a támadó sereg nem akart ostromot kezdeményezni, akkor elkezdte a terület módszeres kirablását és elpusztítását. Halsall rámutatott arra, hogy egy terület feldúlása a korszak hadviselésében központi szerepet játszott és nem csak a közvetlen haszonszerzés volt a célja. Az erőszak ilyen formában való alkalmazásával azt lehetett elérni, hogy a támadó a fosztogató portyák segítségével aláasta a terület passzív urának tekintélyét, pusztították az erőforrásait és politikai nyugtalanságot keltettek, emellett növelték a támadó hadúr potenciáljába vetett bizalmat, hitet.⁷⁴ Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a védő ellen ezekben az esetekben alkalmazott indirekt hadviselési eszközök, mint a rablás, nem az ellenség fokozatos felőrlését, illetve kivéreztetését szolgálták, és ezáltal a politikai célok elérését, hanem elsősorban azt, hogy visszatérjenek a direkt hadviseléshez. Ez azt jelenti, ahogy arra a brit történész rámutatott, hogy az indirekt eszközök alkalmazásának a célja tehát a döntő csata kikényszerítése és a védekező fél közvetlen megsemmisítése volt.⁷⁵ Ez azokban az esetekben is igaz volt, amikor már az indirekt eszközök alkalmazásával sikerült a támadó fél akaratát rákényszeríteni a védőkre és politikai elképzeléseit megvalósítani. 672-ben, nem sokkal trónra lépése után, a Vizigót Királyság uralkodója, Wamba⁷⁶ ellen lázadás tört ki országának északkeleti részén, Septimaniában,⁷⁷ a mai Narbonne⁷⁸ körzetében, amelyet a baszkok és a frankok is támogattak. Iulianus Toletanus⁷⁹ beszámolója szerint a király először a baszkok területére nyomult be, és hadai nyomban rablásba és pusztításba kezdtek, hogy az ellenálló baszkokat döntő csatára kényszerítsék. A toledói krónikás elbeszéléséből azt tudjuk meg, hogy a döntő csatára nem került sor, a hét napon át tartó erőszaknak számos erőd és település áldozatul esett, a baszkok végül meghódoltak

⁷³ HALSALL 2003: 138.

⁷⁴ HALSALL 2003: 140.

⁷⁵ HALSALL 2003: 140.

⁷⁶ Wamba vizigót király (ural. 672–680).

⁷⁷ Septimania egy történelmi régió elnevezése, eredetileg Gallia Narbonensis római provincia nyugati része, ma Franciaország része.

⁷⁸ Narbonne a mai Franciaország délnyugati részén fekszik.

⁷⁹ Más néven Toledói Julianus (642–690), Toledó érseke és történétíró.

a király előtt.⁸⁰ Azt, hogy nem az ellenség területén folytatott pusztítás indirekt eszközeivel kívánta a célját elérni, hanem csatára kényszeríteni az ellenfelet és a direkt hadviselés elemeivel elérni a győzelmet, a harcosaihoz intézett beszédéből tudjuk meg:

„Mindig az a dicsőségesebb, aki inkább a kitartása révén szerez hírnevet, mint az ellátmányok bőségével. Gyülekezzünk most a győzelem zászlaja alatt! Szórjátok szét az árulók nevét! Ha a lelkesedés fellángolt, nem szabad késlekedni az előrenyomulással. Amikor a harag az ellenség ellen hajtja a szívünket, nem tarthat vissza bennünket semmilyen késlekedés. Sőt, ha lehetséges, ezt az utat tétovázás nélkül tegyük meg. Az ellenségeink erődítményeit sokkal könnyebben le fogjuk dönteni. Ahogy egy bölcs ember mondta, a harag, amíg aktív, erős; késleltetve elgyengül. Nem szabad tehát visszahívni a harcost, akit egy energikus támadás győztessé tesz a harcban. Nem szabad feladnunk az egyenes utat. Először tehát pusztítsuk el a baszkokat, és aztán siessünk kioltani az árulók életét.”⁸¹

A Julianus által idézett beszéd szerint a király a gyors eredmények elérésére törekedett, az ellenséget offenzív módon, ostromok és csaták segítségével közvetlen módon akarta megsemmisíteni. A baszkok legyőzése után a kora középkori forrás alapján a direkt hadviselés eszközeivel folytatta tovább a hadjáratát. Seregét három részre osztotta és vezette át a Pireneusokon⁸² keresztül északkeleti irányba.⁸³ A hadjárat során az ellenállás fő fészkeit, Narbonne-t⁸⁴ és Nîmes-t⁸⁵ közvetlen módon ostrommal foglalták el, ami a korszak hadviselésében kevésbé volt megszokott.

Hasonló forgatókönyvet követett Klodvig 500/501-ben, amikor beavatkozott a burgund polgárháborúba Gundobad⁸⁶ ellen testvére, Godigisel⁸⁷ oldalán. Gregorius Turonensis⁸⁸ beszámolója szerint Klodvig és Godigisel titokban szöveterkeztek egymással, tervük az volt, hogy amikor a frankok és a burgundok között döntő csatára kerül a sor, Godigisel megtámadja Gundobad seregét.⁸⁹ A terv csak részben sikerült, mert Gundobadot nem sikerült elfogni és megölni, a burgund uralkodó serege maradékával Avignon⁹⁰ városába vonult vissza.⁹¹ Klodvig, mivel nem akart kockázatos ostromba bocsátkozni, a később Wamba vizigót király és II. Childebert⁹² frank király (róla a következő fejezetben lesz szó) által alkalmazott eljárást követte, elkezdte a vidéket feldúltni, hogy ellenfelét védett pozíciójából kimozdítsa és újabb csatára kényszerítse. A döntő összecsapásra nem került sor, Gundobad meghódolt Klodvig előtt és adófizetésre kötelezte magát.⁹³

⁸⁰ JULIAN OF TOLEDO 2005: (10.) 193.

⁸¹ JULIAN OF TOLEDO 2005: (9.) 192–193.

⁸² A Pireneusok lánchegység a mai Franciaország és Spanyolország határán.

⁸³ JULIAN OF TOLEDO 2005: (10.) 194.

⁸⁴ JULIAN OF TOLEDO 2005: (12.) 197–199.

⁸⁵ JULIAN OF TOLEDO 2005: (13.) 199–201.

⁸⁶ Gundobad burgund király (ural. 473–516).

⁸⁷ Godigisel, Gundobad társuralkodója, születési ideje nem ismert, 501-ben halt meg.

⁸⁸ Más néven Tours-i Gergely (538–594) frank püspök és történétíró.

⁸⁹ TOURS-I GERGELY 2010: (II. 32.) 218.

⁹⁰ Avignon a mai Franciaországban, Marseilles-től északra 85 km-re fekszik.

⁹¹ TOURS-I GERGELY 2010: (II. 32.) 218.

⁹² II. Childebert frank uralkodó (ural. 575–596).

⁹³ TOURS-I GERGELY 2010: (II. 32.) 218.

Klodvig, hasonlóan mint Wamba, a direkt hadviselés eszközével akarta az ellenséget megsemmisíteni, politikai céljait elérni. Az ellenfél javainak, területének pusztítása és ezzel hatalmának aláásása arra szolgált elsősorban, hogy a magát elsáncoló ellenfelet csatára kényszerítse, és nem az volt a cél, hogy ilyen indirekt hadviselési eszközökkel vívja ki a győzelmet. Az erőszak ilyen formán való alkalmazása tehát arra adott lehetőséget, hogy a háborút a szokásos direkt hadviselési elemekkel fejezzék be, még akkor is, ha voltak olyan esetek, amikor az indirekt eszközök alkalmazásával is elérték a célkitűzéseiket.

A direkt hadviselés sem nélkülözhetette időnként a *métis* elemeit. Ezekben az esetekben is cél az ellenfél közvetlen megsemmisítése, de gyakran valamilyen megtévesztés, hadicsel segítségével. Ilyenkor is megfigyelhető az indirekt hadviselés néhány eleme, de az előző példákhoz hasonlóan itt is csak kiegészítő szerepet tölt be.

Kr. e. 11-ben háború tört ki a sucamberek⁹⁴ és a chattusok⁹⁵ közt, ez utóbbiak ekkor még Róma szövetségesei voltak.⁹⁶ Cassius Dio⁹⁷ elbeszélése szerint a római hadvezetés kihasználta a kedvező alkalmat, és Drusus⁹⁸ vezetésével támadást indítottak a germán területek ellen. A római történetíró beszámolója szerint Drusus legyőzte az usipusokat,⁹⁹ országukat megszállta, majd a cheruskok¹⁰⁰ ellen indult, a Visurgis¹⁰¹ folyó irányába. A tél beköszöntével és az utánpótlási nehézségek miatt, a római hadvezér nem kelt át a folyón, hanem visszaindult a birodalom irányába. A visszaúton a germán cheruskok jól kihasználva a helyismeretüket, lesállítások segítségével folyamatosan támadták a hazafelé menetelő rómaiakat. Cassius Dio leírása szerint végül egy szűk szorosnál a rómaiak komoly bajba kerültek és közel álltak ahhoz, hogy olyan megsemmisítő vereséget szenvedjenek, mint húsz évvel később Teutoburnnál.¹⁰² A római hadsereg végül megmenekült a vereségtől, és elérte a határt.¹⁰³ A germán harcmodor elsőre az indirekt hadviselés elemeire hasonlít. Folyamatos rajtaütések, kisebb támadások sorozata, amelynek az lenne a célja, hogy a római sereget lassan felőröljék, moráljukat megtörjék és ezek segítségével ériék el a győzelmet. A germán sereg célja viszont valójában az lehetett, hogy a kisebb támadások segítségével, amelyek valóban bomlasztották a rómaiak fizikai és szellemi potenciálját, olyan irányba „tereljék” az ellenséget, ahol megfelelő terep kínálkozott arra, hogy fölénybe kerüljenek, és döntő csapást mérjenek Drusus katonáira. Az írásos forrás által meg nem nevezett szorosnál a germánok megfelelő helyet találtak a csatához, és ezen a terepszakaszon megindították a döntő támadást, ahol a direkt hadviseléssel akarták az ellenséget megsemmisíteni. A római hadsereg végül nem szenvedett döntő vereséget, a csapdából megmenekült, de súlyos veszteségeket szenvedett. A cherusk sereg tehát ebben az esetben direkt hadviselést alkalmazott, de nem a *bié*, hanem inkább a *métis* vagy

⁹⁴ Nyugati germán nép, a Lippe folyótól délre éltek.

⁹⁵ A Weser folyó felső vidékénél lakó nyugati germán nép.

⁹⁶ McNALLY 2011: 12.

⁹⁷ Cassius Dio Cocceianus (lat.) vagy Kassziosz Dión Kokeianosz (gr.) (180–235) görög történetíró és római senator.

⁹⁸ Nero Claudius Drusus Germanicus (Kr. e. 38–9) római hadvezér, Augustus császár mostohafia.

⁹⁹ Usipusok, nyugati germán nép a Rajna jobb partján.

¹⁰⁰ A cheruskok nyugati germán nép volt, a Weser folyó mellett éltek.

¹⁰¹ Visurgis, a mai Weser folyó Északnyugat-Németországban.

¹⁰² Teutoburgi erdő (ném. Teutoburger Wald), egy alacsony, erdős terület, a mai Németország Alsó-Szászország és Észak-Rajna-Vesztfália tartományainak területén.

¹⁰³ CASSIUS DIO 1955a: (LIV.33.3–4) 367–369.

hadicsel segítségével, illetve indirekt elemek alkalmazásával akarták döntő csatában a rómaiak erejét megtörni.

Később, a rómaiak által megszállt Germaniában, a hódítók a terület pacifikálását folytatták, illetve megkezdték egy új tartomány alapjainak lerakását. A területen élő germán törzsek közül többen nem szimpatizáltak Róma uralmával, és fegyveres ellenállásra szánták el magukat. Az ellenálló törzseket a cherusk Arminius¹⁰⁴ vezette. Velleius Paterculus¹⁰⁵ beszámolója szerint, Arminius korábban számos római hadjáratban vett részt, ahol valószínűleg kitüntette magát, mert a római történetíró tudósítása szerint az *ordo equester*¹⁰⁶ tagjává vált.¹⁰⁷ Kr. u. 9-ben Arminius fontos szerepet töltött be a helyi római hadsereg parancsnoka, Publius Quintillius Varus¹⁰⁸ mellett.¹⁰⁹ A római sereg a tavaszt és a nyarat a cherusk területen töltötte. Az ellenálló törzsekkel titokban szervezkedő Arminius, ahogy arra Michael McNally brit történész rámutatott, tervét három fő tényezőre alapozta: az első, hogy a rómaiak azt hitték, baráti, vagy legalább pacifikált területen vannak, a második, hogy rá tudta venni a római hadvezért, hogy nyári táborát a cherusk területen alakítsa ki, ahol könnyen megfigyelhető, illetve hogy meggyőzze arról Varust, hogy minél tovább tartózkodjon ott, hogy eleget tegyen a tartományi szervező munkának.¹¹⁰

Cassius Dio beszámolója szerint több fegyveres atrocitás is történt, amelyeket úgy terveztek, hogy a római tábortól távol legyenek, és ahova hosszú utat kellett megtenni. Varus, Arminius tanácsára, ahogy a római történetíró beszámolt róla, nem a Lippe¹¹¹ völgyén keresztül vonult a Rajnához a téli szálláshelye felé, hanem észak felé indult, hogy útközben a lázadást leverje.¹¹² A germán csapatok harceljárása ugyanaz volt, mint húsz évvel korábban. A római sereget folyamatos rajtaütésekkel támadták. Arminius szövetségesei az agrivariusok¹¹³ és a brukterek¹¹⁴ voltak, akikhez a római sereg indulása után a cherusk nemes is, Varust elhagyva, titokban csatlakozott. A folyamatosan támadó germán harcosok fő feladata a veszteségek okozása és a rómaiak kifárasztása mellett, hogy a római sereg továbbra is a megfelelő irányba meneteljen, és ne forduljon vissza a Lippe völgye felé.¹¹⁵ A rómaiak a sűrű erdő és a nehéz terep miatt lassan haladtak előre, miközben a germánok feléjük dobott lándzsákkal többször támadták őket, ezért a felszerelés egy részét és a szekereket hátrahagyták a gyorsabb haladás érdekében.¹¹⁶ A germán harcmódor kapcsán Michael McNally azt emelte ki, hogy a távolsági dobófegyverek elsődleges használata ebben a fázisban nemcsak károkat okozott a római seregnek, és folyamatosan igénybe vette a katonák állóképességét,

¹⁰⁴ Arminius (Kr. e. 18/17 – Kr. u. 21) germán, cherusk hadvezér és a római lovagrend (*ordo equester*) tagja volt.

¹⁰⁵ Velleius Paterculus (Kr. e. 19 – Kr. u. 31) római történetíró.

¹⁰⁶ *Ordo equester* más néven a lovagrend. A római arisztokrácia tagjai voltak, minimum 400 000 sestertius vagyonnal rendelkeztek, gyakran fontos posztokat töltöttek be a hadseregben és a közigazgatásban.

¹⁰⁷ VELLEIUS PATERCULUS 1896: (CXVIII.) 213.

¹⁰⁸ Publius Quintillius Varus (Kr. e. 46 – Kr. u. 9) római politikus, hadvezér.

¹⁰⁹ McNALLY 2011: 30.

¹¹⁰ McNALLY 2011: 31.

¹¹¹ A Lippe a Rajna jobb oldali mellékfolyója, a mai Németország területén található.

¹¹² CASSIUS DIO 1955b: (LVI.19.4–5) 43.

¹¹³ Az agrivariusok nyugati germán nép, a Weser folyó középső folyásánál éltek.

¹¹⁴ A brukterek nyugati germán nép, a mai Északnyugat-Németország, Észak-Rajna–Vesztfália területén éltek.

¹¹⁵ McNALLY 2011: 51.

¹¹⁶ CASSIUS DIO 1955b: (LVI.20.4–5).

hanem a sebesültek ellátása, mozgatása további erőforrásokat vont el a menetelő seregtől.¹¹⁷ A nehéz terep és a rajtaütések mellett a viharos, esős időjárás is sok problémát okozott a rómaiaknak.¹¹⁸ A germánok tovább „terelték” a hódítókat a mai Kalkriese¹¹⁹ irányába, ahol a csapda készen állt.¹²⁰ Ekkor a római sereg, Cassius Dio elbeszélése szerint, reménytelen helyzetbe került, a germánok a döntő csatához erősítést kaptak, és a római vezetés, félve a fogságba eséstől, öngyilkosságot követett el.¹²¹ A vezetés nélkül maradt római sereg a teutoburgi erdőben döntő vereséget szenvedett. A húsz évvel korábbi eseményekhez hasonlóan a germán sereg ugyanazt az eljárást követte. Emellett fontos kiemelni, hogy Arminius, pozíciójának köszönhetően, folyamatosan dezinformálta vagy információhiányban tartotta a római hadvezetést. Ez azért volt lényeges a hadműveletek szempontjából, mert az ilyen esetekben a támadó információs fölényben van, így rendelkezik a kezdeményezés lehetőségével, a meglepetés erejével, illetve kiválaszthatja a számára kedvező terepet.¹²² Arminius ezeket a feltételeket teljesítette, így a döntő csatában képes volt csapdába csalni az ellenfelét, ahol a végső csapást mérhette rá. Hasonlóan a korábbi példához, itt sem az indirekt eszközök alkalmazásával akarták a győzelmet elérni, hanem olyan helyzetet teremteni, hogy hadicsel, a *métis* alkalmazásával az előnyöket felhalmozzák és döntő csatában semmisítsék meg a római sereget.

Az adatokból az látszik, hogy a direkt hadviselés és a konfliktusok döntő csatával való eldöntése gyakori volt, de emellett azt is érdemes megjegyezni, hogy a háborúk megvívásának a germán hadikultúrán belül nem csak ez a típusa létezett, és az időbeni és földrajzi jelentősége is változott. A háborúkat tehát a germán seregek nemcsak közvetlen módon, a direkt hadviselés alkalmazásával vívták meg, hanem helyzettől függően kiegészíthették az indirekt hadviselés elemeivel is.

Az indirekt hadviselés alkalmazása a germán hadikultúrában

A germán hadikultúra gyakran használta a direkt hadviselést a fegyveres konfliktusok megoldása során. Ugyanakkor a körülmények nem egy esetben megkövetelték, hogy az erőszak alkalmazását kiegészítsék, vagy teljes egészében az indirekt hadviselés eszközeivel oldják meg. Ebben az esetben az ellenfelet a kifárasztás és a felörlés segítségével kísérelték meg legyőzni, illetve akaratukat rájuk kényszeríteni.

A direkt hadviseléstől eltérő, az irreguláris, nyílt küzdelmet kerülő, indirekt eljárásokról már Publius Flavius Vegetius Renatus is beszámol *Epitoma de rei militaris* című, az 5. század elején készült munkájában, ahol az látszik, hogy a római hadseregtől sem idegen az efféle hadviselési forma. A római katonai teoretikus fontosnak tartja a nyílt harc kerülését, ha az ellenfél serege erősebb, beleértve azt is, ha a saját csapatok képtelenek vagy kiestek a gyakorlatból. Ezekben az esetekben azt tanácsolja, hogy

¹¹⁷ McNALLY 2011: 52.

¹¹⁸ CASSIUS DIO 1955b: (LVI.21.4–5) 47.

¹¹⁹ Kalkriese, ma Bramsche város része a mai Németországban, Alsó-Szászországban helyezkedik el.

¹²⁰ McNALLY 2011: 31.

¹²¹ CASSIUS DIO 1955b: (LVI.22.1–2) 47.

¹²² PORKOLÁB 2020: 36.

erdős, hegyes terepen vagy folyón való átkeléséknél állítsanak csapdát az ellenségnek, vagy rajtaütéseket hajtsanak végre, amikor a szemben álló fél felkészületlen vagy nem számít rá.¹²³

Az indirekt hadviselés egyik alkalmazására a germánoknál Kr. u. 50-ben került sor. Tacitus tudósítása szerint a kvád Vannius király¹²⁴ népszerűtlenné vált, és uralma ellen lázadás tört ki a birodalmában. A római történetíró leírása szerint az uralkodó gyalogsága germánokból állt, a lovasságát viszont szarmata zsoldosok alkották. Vannius, a váraira támaszkodva, az ellenség fokozatos kifárasztásával, felőrlésével kívánta megnyerni a háborút. Szarmata lovasai azonban nem vonultak vissza az erősségekbe, hanem azokon kívül portyázva csaptak össze a közeledő ellenséggel. A kvád király ezért kénytelen volt az erődöket hátrahagyva a gyalogságával csatlakozni a szarmatákhoz, de a döntő csatában vereséget szenvedett.¹²⁵ A háború lefolyásában azt láthatjuk, hogy Vannius támogatói és harcosai valószínűleg kevesebben voltak a felkelőkhöz képest. A király viszont helyzeti előnyben lehetett, mert a római történetíró beszámolója szerint megerősített helyekkel, erődökkel rendelkezett, ahol valószínűleg élelmiszert és egyéb tartalékokat birtokolt. A kvád uralkodó tehát ezekre támaszkodva azt akarta elérni, hogy a hegyekben lévő várakat ostromolva az ellenség erői kivérezzenek, illetve ezekről a helyekről indított támadások segítségével felmorzsolódjanak. Tervét a szarmata harcosai húzták keresztbe, akik a síkságon szálltak szembe a lázadók seregével. Mivel Vannius seregének jelentős részét a szarmata zsoldosok teheték ki, nem engedhette meg magának azt, hogy a felkelők megsemmisítsék őket, mert nem maradt volna elég számú katonája elképzelésének megvalósításához. Ezért kényszerűségből vissza kellett térnie a közvetlen, direkt hadviseléshez, és csatát kellett vállalnia a szarmata harcosai oldalán. A csata vereséggel végződött a germán uralkodó számára, aki az összecsapás során életét veszítette.

A megerősített helyekre való visszavonulás és onnan az ellenség kifárasztása később sem volt ismeretlen a germán hadviselésben. Guy Halsall arra mutatott rá, hogy az Itáliát uraló langobárdok¹²⁶ hamar megtanulták, hogy így szálljanak szembe a Gallia irányából érkező frank seregekkel. A brit történész véleménye szerint a területet védő langobárd erők addig maradtak a városok védelmében bezárkózva, amíg a támadó frankok a maláriától és más betegségektől meg nem fogytak, illetve meg nem gyengültek.¹²⁷ Paulus Diaconus beszámolója szerint a 6. század utolsó harmadában a langobárdok több esetben is az indirekt hadviselést alkalmazták a frankok ellen. 584-ben, az itáliai történetíró tudósítása szerint, Maurikiosz bizánci császár¹²⁸ azzal bízta meg II. Childebert frank királyt,¹²⁹ hogy 50 000 arany solidus¹³⁰ fejében úzze ki a langobardokat a félsziget területéről.¹³¹ A frank uralkodó megpróbálta döntő

¹²³ VEGETIUS 1963: (III. 9–10.) 812–817.

¹²⁴ Vannius (ural. Kr. u. 20–50) kvád származású germán király, aki a Dunától északra, a mai Szlovákia területén lévő területeket uralta.

¹²⁵ TACITUS 1961: (XII. 29–30.) 279–280.

¹²⁶ A langobárdok nyugati germán nép, a 6. században Itália területén királyságot hoztak létre.

¹²⁷ HALSALL 2003: 153.

¹²⁸ Maurikiosz bizánci császár (ural. 582–602).

¹²⁹ II. Childebert frank király (ural. 575–596).

¹³⁰ A solidus eredetileg a 4. század elején bevezetett, aranyból vert pénz volt, amely ebben az időben 4,54 gramm aranyat tartalmazott.

¹³¹ PAULUS DIACONUS 1901: (III. 12.) 142.

csatára kényszeríteni a langobárd hadvezetést, de azok a városokban biztonságosan elsáncolták magukat. Paulus Diaconus ezután arról tudósít, hogy patthelyzet alakult ki, a frank király nem tudta a kitűzött céljait elérni, de nem is távozott Itáliából, így a fegyveres konfliktus végül követjárással és megegyezéssel zárult.¹³² Egy évvel később II. Childebert ismét megkísérelte Itáliát megtisztítani a langobárd fegyveresektől, de azok ugyanazt a módszert alkalmazták az offenzív erők ellen, és közben a frankok és az alamannok között is fegyveres konfliktus tört ki, így a támadók ismét dolguk végezetlenül voltak kénytelenek távozni.¹³³ 589-ben II. Childebert elérkezettnek látta az időt, hogy újra a langobárdok ellen vonuljon. A terve továbbra sem változott, a direkt hadviselés segítségével, döntő csatában akarta seregével a döntést kicsikarni. Ebben az évben, a korábbi esztendőkkal ellentétben, a langobárdok felhagytak az eddig alkalmazott taktikájukat, és Authari király¹³⁴ vezetésével megütköztek a frankokkal,¹³⁵ és a csata a langobárd sereg győzelmével zárult.¹³⁶ Egy évvel később, Paulus Diaconus beszámolója szerint, II. Childebert újra fegyvert fogott Maurikiosz császár kérésére, hogy leszámoljon az itáliai langobárdokkal. A középkori krónikás elbeszélése szerint ekkor a frank király változtatott az eddig alkalmazott módszeren, és több részre osztotta seregét, amelyeknek az volt a feladata, hogy az itáliai városokat, erődöket szisztematikusan elfoglalják vagy lerombolják, illetve meghódoltassák, így törve meg a langobárdok védelmének a gerincét.¹³⁷ A hadjárat, az új taktikai elképzeléseknek köszönhetően, kezdetben sikeresen haladt előre, a frank vezérek egészen Veronáig¹³⁸ nyomultak, útközben számos települést meghódoltattak, és több várat, erődöt leromboltak. A frank sereg előretörése miatt a langobárdok is módosítottak defenzív hadviselésükön, és a külön vonuló frank seregeken zsákmányolás közben több esetben rajtaütöttek és szétverték azokat, majd megerősített helyekre vonultak vissza.¹³⁹ A kezdeti sikerek ellenére a háború további menete az előző évekhez hasonlóan játszódott le. A forróság, az élelmiszerhiány és a langobárd rajtaütések miatt a frank sereg nem tudta célját elérni, és a vele szemben álló erőket megsemmisíteni. Az éhségtől gyötört, legyengült frank sereg kénytelen volt a hadjáratot befejezni és visszavonulni Itáliából.¹⁴⁰ Összefoglalva: a háború során a frankok a korszakban megszokott direkt hadviselést alkalmazták, céljuk az ellenség döntő csatában való megsemmisítése lett volna. A langobárdok csatára kényszerítését tehát úgy kívánták elérni, hogy a területet elkezdték kirabolni, illetve pusztítani. A többi esethez hasonlóan a rablás és pusztítás az anyagi haszonszerzés mellett elsősorban a döntő összecsapást készítették elő, és csak másodlagos cél volt az ellenfél erejének felmorzsolása, mint az indirekt hadviselésnél. Ettől függetlenül, ahogy korábban Klodvig frank és Wamba nyugati gót király példájában láthattuk, az erőszak ilyen formában való alkalmazásával is elérhető volt a kitűzött politikai cél. A frank sereggel ellentétben az Itáliát

¹³² PAULUS DIACONUS 1901: (III. 12.) 142; TOURS-I GERGELY 2010: (VI. 42.) 428.

¹³³ PAULUS DIACONUS 1901: (III. 22.) 144.

¹³⁴ Authari langobárd király (ural. 584–590).

¹³⁵ A csata pontos helye nem ismert.

¹³⁶ PAULUS DIACONUS 1901: (III. 29.) 148–149.

¹³⁷ PAULUS DIACONUS 1901: (III. 31.) 151–152.

¹³⁸ Verona itáliai város, ma Olaszország északi részén helyezkedik el.

¹³⁹ PAULUS DIACONUS 1901: (III. 31.) 151.

¹⁴⁰ PAULUS DIACONUS 1901: (III. 31.) 151–152.

védő langobárdok az indirekt hadviselést alkalmazták a támadókkal szemben. Céljuk a frank erők kifárasztása, lassú felőrlése, politikai és katonai céljaik megakadályozása volt. A háborúk folyamán a langobárd sereg, az 589-es év kivételével, ahogy azt már Vannius kvád uralkodó is megkísérelte, a megerősített helyekre, várakra és városokra támaszkodva, magukat elsáncolva, arra törekedett, hogy a frank seregek utánpótlásának megnehezítésével és rajtaütések segítségével a frankok erejét csökkentsék, fokozatosan erodálják. A langobárdok tevékenysége mellett a frankok hatékonyságát tovább csökkentették az éghajlati sajátosságok, mint például a forróság és a különféle betegségek feltűnése. A 6. század utolsó harmadában lejátszódott frank–langobárd háborúban utóbbiak sikeresen alkalmazták az indirekt hadviselés eszközeit, a frankok nem voltak képesek akarataikat erőszak útján rákényszeríteni a védőkre, emellett a fosztogatások és a pusztítások sem lehettek olyan mértékűek, hogy a langobárdok hatalmát aláássák.

Az indirekt hadviselés irreguláris típusa sem volt ismeretlen a germán népek hadviselésében. Az ellenfél felőrlésére és kifárasztására való törekvés egyik eklatáns példája a 8. század utolsó harmadában vívott frank–szász háború volt. A hosszára elnyúlt fegyveres konfliktus a kor szintjén jól dokumentált, mind az akkori történeti munkák, mind az évkönyvek beszámoltak róla. Nagy Károly hódításai közül a leghosszabb fegyveres konfliktus és a legtovább elhúzódó küzdelem a szászok ellen vívott háborúk sorozata volt. A frank történelmi emlékezetben is súlyos és hosszan tartó fegyveres konfliktusként élt ez a háború. Einhard frank történetíró¹⁴¹ a *Vita Karoli Magni* című művében úgy jellemezte ezt a küzdelmet, hogy nem volt még háború, amelyet a frankok ennyi sok keserűséggel viseltek, és ennyi sok fáradságba ne került volna.¹⁴²

Nagy Károly frank uralkodó 772-ben azzal a céllal küldte seregét a szász területekre, hogy azt birodalmához csatolja,¹⁴³ és az ott élőket a keresztény vallásra térítse.¹⁴⁴ A háború elején, a kor szokásának megfelelően, a serege pusztítani kezdte a szász területeket, és lerombolták a szász vallási élet legnagyobb jelképét, az Irminsult.¹⁴⁵ Céljuk az volt, hogy a szászokat ezzel döntő csatára vagy a teljes behódolás elfogadására kényszerítsék. A frank uralkodó előtt a szász arisztokrácia meghódolt, de a társadalom széles rétegei a fegyveres ellenállást választották.¹⁴⁶

A szász vezetés Eresburg¹⁴⁷ eleste és számos harctéri vereség hatására felismerte azt, hogy direkt hadviseléssel nem szállhat szembe a korszak egyik vezető katonai nagyhatalmával, ezért olyan indirekt harcmodort választott, amelyet a modern hadtudomány gerilla-hadviselésnek nevez. A szász harcosok a háború folyamán olyan eljárásokat és módszereket alkalmaztak, amelyeket később a modern gerilla-teoretikusok is lejegyeztek és a harcok megvívásához fontosnak tartottak, és ezek használatával voltak képesek eredményeket, sikereket elérni. A háború folyamán megfigyelhető, hogy a harci cselekményekbe a két fél különböző elképzeléssel, koncepcióval kezdett bele, majd fokozatosan mindketten változtattak.

¹⁴¹ Einhard (775–840) frank történetíró.

¹⁴² EINHARD 1880: 7.

¹⁴³ *Annales regni francorum* 2021: 107–123.

¹⁴⁴ *Annales regni francorum* 2021: 78–79.

¹⁴⁵ *Annales regni francorum* 2021: 86–87.

¹⁴⁶ *Annales regni francorum* 2021: 63–65.

¹⁴⁷ Eresburg a mai Németországban, Észak-Rajna–Vesztfália tartományban, Obermarsberg mellett fekszik.

A szászoknál, a háború elején elszenvedett vereségek hatására, az indirekt, gerilla-harcmodor váltja fel a korábbi direkt hadviselést, amelyben nem döntő csapást akartak mérni a frankokra, hanem folyamatos rajtaütések segítségével próbálták kifárasztani az ellenfelet és elrettenteni a harc folytatásától, ahogy korábban Vannius is megkísérelte. Ebben segítségükre volt a terep és a népi támogatás, amelyre több példát is láthatunk a háború folyamán. 775-ben például a frank hadjárat során az élelmet gyűjtő, fosztogató frank katonák közé szász harcosok szivárogtak be, majd elvegyültek köztük. A szászok együtt vonultak be a frankokkal a táborukba, majd megvárták a sötétedést és azt, hogy a katonák nyugovóra térjenek. Az éjszaka folyamán a behatolók támadásba lendültek, és számos alvó, illetve meglepett frank katonával végeztek. Amikor már kellő létszámú frank ébredt fel és vette fel a harcot a támadókkal, a szászok beszüntették a támadást és visszavonultak az erdőbe.¹⁴⁸

Emellett a kisebb frank települések és katonai célpontok mellett a szász harcosok egyházi birtokokat, létesítményeket is megtámadtak. A szász csapatok legnagyobb szabású támadássorozata a frank egyházi intézmények ellen 778-ban történt. A 777-es évben a szász erőket vezető Widukindnek és harcosainak a dán területekre kellett visszavonulniuk, és ott újrendezni soraikat. A következő évben, mialatt Nagy Károly a mai Spanyolország területén tartózkodott, Widukind visszatért harcosaival, és a Rajna mentén, a mai Deutz¹⁴⁹ irányába, dél felé vonult seregével. A folyóparton haladva a szászok folyamatos rajtaütéseket és támadásokat intéztek az ottani, az *Annales regni francorum* által pontosan meg nem nevezett polgári és egyházi célpontok ellen. Nagy Károly sereget küldött a szász támadások megfékezésére, de a behatolók nem bocsátkoztak a frankok ellen kétes kimenetelű küzdelemben, hanem visszatértek a szász területekre.¹⁵⁰

A harcok előrehaladtával hadviselésük a korszak konvencionális hadviseléséhez hasonult, céljuk a frank sereg döntő megsemmisítése lett a direkt hadviselés eszközeivel. A szászok, Widukind vezetésével, 782-ben ezért a Süntel-dombnál¹⁵¹ csatában mérték össze az erejüket a Theoderik¹⁵² vezette frank sereggel. A szászok jól választották meg a csatateret, és a frank sereg egy részének fegyelmezetlensége miatt sikerült elérniük győzelmet, ahogy az előző fejezetben láthattuk.¹⁵³ A következő évben mindkét fél döntő csatára szánta el magát. Nagy Károly végső csapást kívánt mérni a szászokra, akik az előző év sikere és a verdeni mérsárlás¹⁵⁴ miatt felhagytak a felőrlésre építő, irreguláris hadviseléssel, és szintén a harcmezőn a direkt hadviseléssel akartak leszámolni a frank király seregével. A Hase folyónál kibontakozó döntő csatában azonban a szászok vereséget szenvedtek.¹⁵⁵

¹⁴⁸ *Annales regni francorum* 2021: 78–81.

¹⁴⁹ Deutz ma Köln része, Németországban, Észak-Rajna–Vesztfália tartományban helyezkedik el.

¹⁵⁰ *Annales regni francorum* 2021: 92–93.

¹⁵¹ A Süntel-domb Németországban, Alsó-Szászország tartományban, a Weser-hegységben helyezkedik el.

¹⁵² Theoderik, Nagy Károly király rokona (*propinquus regis*), pontos rokonsági fok nem ismert az uralkodóval. Theoderik volt a 782-ben, a szász csapatok ellen küldött második frank sereg vezetője. Pontos születési ideje nem ismert, 804-ben halt meg.

¹⁵³ *Annales regni francorum* 2021: 110–113.

¹⁵⁴ A frank vereség után Nagy Károly személyesen jelent meg seregével a szász területeken, és még ebben az évben, a Verdenben összehívott gyűlésen 4500 feltételezett felkelőt végeztetett ki (*Annales regni francorum* 2021: 112–115.).

¹⁵⁵ *Annales regni francorum* 2021: 116–117. A csata pontos helyszíne nem ismert.

A frank hadvezetés, a szászokkal ellentétben, a háború elején kereste a döntő csata megvívásának lehetőségét, amelynek célja a szász ellenállás felszámolása és a behódolás kikényszerítése lett volna. Azonban 784-ig a frank csapatok nem voltak képesek a teljes szász területet ellenőrizni, és az ellenséges harcosokat döntő csatára kényszeríteni. Ebből az következett, hogy a meg nem szállt területekről, a szászok részéről, a frank csapatok és a Karoling határterületek állandó veszélynek voltak kitéve. Erre válaszul a frankok megváltoztatták a módszereiket, a szászok fokozatos kifárasztására és megtörésére törekedtek; gyakori volt a túszok szedése, a szász arisztokrata ifjak túszul ejtése és frank nevelésben való részesítése, illetve a szász társadalom többi részét gyakorta hurcolták el és osztották be frank egyházi birtokokon munkavégzésre. Emellett tömeges deportálásokat és kivégzéseket is alkalmaztak.¹⁵⁶ A szász ellenállást akkor tudták végleg megtörni, amikor egész Szászországot egy teljes télen át képesek voltak megszállni és a szász harcosokat folyamatos nyomás alá helyezni. A szász csapatok a háború során jól használták ki a terep adta lehetőségeket, elsősorban az erdővel borított hegységeket használták bázisrületként, ahol a csapatokat rejtve tudták mozgatni és rajtaütéseket végrehajtani a frankok ellen. Widukind, a szász vezér szerepe is jelentős volt a szász hadi sikerekben, nemcsak a hadműveleteket volt képes hatékonyan megtervezni és levezényelni, hanem a több törzsből és társadalmi rétegből származó heterogén sereget is hosszú ideig egyben tartani és moráljukat megőrizni.¹⁵⁷ A szász harcosok tehát pontosan követték a modern gerilla-teoretikusok elképzeléseit, és ezzel hosszú ideig sikeresen szembe tudtak szállni a Frank Birodalommal. A szász sereg mögött a népi támogatás folyamatos volt, amely egyszerre eredt a sikerekből származó lelkesedésből és a frankok elleni gyűlöletből, így a harcéri veszteségeket hosszú ideig pótolni tudták.

Konklúzió

Az előző fejezetekben láthattuk, hogy a germán hadikultúra milyen elemeket használt fel hadművészetében. A legtöbb esetben a direkt hadviselést alkalmazta céljai elérésére, elsődleges cél az ellenséges haderő megsemmisítése volt, és hódító háború esetén az általa birtokolt területnek az elfoglalása. Ebben a harcjelzésben a *bié* típusú hadviselést helyezték előtérbe, amelynek során a szemben álló felet nyílt csatában törekedtek rövid időn belül megsemmisíteni. Abban az esetben, ha az ellenfél ereje nagyobb volt, azért, hogy javítsanak az esélyeken, a *métis* típusú harcmodort is alkalmazták. A terep adottságait kihasználva, a hadicselek segítségével olyan hátrányos helyzetbe hozták az ellenfelet, hogy le tudják győzni és döntő csapást mérjenek rá.

Az ellenfél közvetlen megsemmisítését célzó erőszak mellett a germán népek az indirekt hadviselést is alkalmazták. Ebben az esetben az ellenfél erejének a lassú felmorzsolásával és moráljának megtörésével kívánták a céljaikat elérni. Ezt a módszert alkalmanként a különböző germán uralkodók is használták reguláris formában, amely során a városokra és erődökre támaszkodva morzsolták fel az ellenség erejét,

¹⁵⁶ REMBOLD 2018: 54–56.

¹⁵⁷ NICOLLE 2014: 26–27.

mint amelyről a frank–langobárd háborúk esetében volt szó. Az indirekt hadviselés irreguláris formája, a gerilla- vagy partizánharcmodor sem volt idegen a számukra. Ebben az esetben szintén az ellenség erejének és moráljának erodálása volt a cél, de itt általában nem egy királyság vagy törzs vette fel a harcot az agresszorral, hanem vegyes összetételű felkelő sereg, amely a terepviszonyokra támaszkodva próbálta céljait megvalósítani.

A két hadviselési módot vegyesen is felhasználták. Ez általában azt jelentette, hogy ha a védekező fél megerősített helyekre vonult vissza, akkor a támadó az indirekt hadviselés eszközeit használva próbálta ebből az előnyös helyzetéből kimozdítani. Ez általában az adott terület módszeres kirablását és elpusztítását jelentette. Fontos megjegyezni azonban, hogy elsődleges célja a közvetlen harcérrintkezés, nyílt csata kierőszakolása volt, és csak ezután következett a zsákmányszerzés és az ellenfél erejének az aláásása. Az indirekt módszerek alkalmazása tehát kiegészítő jellegű, a cél az ellenfél direkt harcmodorra való kényszerítése. Ez akkor is igaz volt, ha bizonyos esetekben az indirekt módszerekkel is le tudták zárni a konfliktust és elérték politikai céljaikat.

Felhasznált irodalom

- Annales regni francorum*. Frank királyi évkönyvek (2021). Ford. Darvas Mátyás. Budapest: Magyarországi Intézet.
- BODA Mihály (2021): *A katonai erények. Hadtörténelmi példákkal szemléltetett katonai etikai elmélet*. Budapest: Ludovika. Online: <http://real.mtak.hu/id/eprint/157472>
- BODA Mihály (2023): *A katonai erények története. Katonai személyiségjegyek Nyugat-Európában és Magyarországon az ókortól a 20. század végéig*. Budapest: Ludovika.
- CAESAR, Caius Iulius (1964): *A gall háború*. Ford. Szepessy Tibor. Budapest: Európa.
- CASSIUS DIO (1955a): *Roman History. Book LI–LV*. Ford. Earnest Cary. London–Cambridge: William Heineman Ltd. – Harvard University Press.
- CASSIUS DIO (1955b): *Roman History. Book LVI–LX*. Earnest Cary. London–Cambridge: William Heineman Ltd. – Harvard University Press.
- CLAUSEWITZ, Carl von (2014): *A háborúról*. Ford. Szabó Júlia. Budapest: Zrínyi.
- DUMÉZIL, George (1971): *Mythe et Épopée II. Types épiques indo-européens. Un héros, un sorcier, un roi*. Paris: Nrf-Gallimard Bibliothèque des Sciences Humaines. Online: <https://doi.org/10.14375/NP.9782070277971>
- EINHARD (1880): *Nagy Károly élete*. Ford. Dékány Kálmán. Budapest: Franklin Társulat.
- FORGÁCS Balázs (2009): *Hadelmélet. A magyar katonai gondolkodás története és a hadikultúrák*. Budapest: Dialóg Campus. Online: www.uni-nke.hu/document/uni-nke-hu/5.%20Forg%C3%A1cs%20jegyzet.pdf
- HALSALL, Guy (2003): *Warfare and Society in the Barbarian West, 450–900*. London – New York: Routledge. Online: https://antiquities.ucoz.ru/_ld/0/37_Barbarian_West_.pdf
- JULIAN OF TOLEDO (2005): *The Story of Wamba*. Ford. Joaquín Martínez Pizarro. Washington, D.C.: The Catholic University of America Press.
- KALDOR, Mary (2012): *New and Old Wars*. Cambridge: Polity Press.
- KEEGAN, John (1994): *A History of Warfare*. New York: Vintage Books.

- KISS P. Attila (2022): *Ki hagyná el Ásiát, Africát, vagy Italiát, hogy Germániába menjen? Germánok a Kárpát-medencében*. Budapest: PPKE BTK Régészettudományi Intézet.
- KOVÁCS Jenő (1995): *Katonai stratégia és hadikultúrák (Komplex kutatási téma) II. Kézirat*. (NKE EKKL HHK Kari Könyvtár).
- LEE, Wayne E. (2020): Warfare and Culture. In LEE, Wayne E. (szerk.): *Warfare and Culture of in World History*. New York: New York University Press. Online: <https://doi.org/10.18574/nyu/9781479844265.001.0001>
- MACDOWALL, Simon – McBRIDE, Angus (1996): *Germanic Warrior, 236–568 AD*. London: Osprey.
- MARCELLINUS AMMIANUS (1993): *Róma története*. Ford. Szepesy Gyula. Budapest: Európa.
- MCNALLY, Michael (2011): *Teutoburg Forest AD 9. The Destruction of Varus and His Legions*. Oxford: Osprey.
- NICOLLE, David (2014): *The Conquest of Saxony ad 782–785*. Oxford: Osprey.
- PAULUS DIACONUS (1901): *Historia Langobardorum*. Ford. Gombos F. Albin. Brassó: Brassói Lapok.
- PORKOLÁB Imre (2020): *Az aszimmetrikus hadviselés adaptációja. A tradicionális és irreguláris hadikultúrák vizsgálata*. Budapest: Dialóg Campus. Online: https://nkerepo.uni-nke.hu/xmlui/bitstream/handle/123456789/15904/576_aszimmetrikus_hadviseles.pdf
- REMBOLD, Ingrid (2018): *Conquest and Christianisation*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/9781108164597>
- TACITUS, Publius Cornelius (1961): *Germania*. Ford. Borzsák István. Budapest: Gondolat.
- TOURS-I GERGELY (2010): *Korunk története. A frankok története*. Ford. Mezei Mónika – Adamik Tamás. Pozsony: Kalligram.
- VEGETIUS, Publius Flavius (1963): *A hadtudomány foglalata*. Ford. Várady László. In HAHN István (szerk.): *A hadművészet ókori klasszikusai*. Budapest: Zrínyi.
- VELLEIUS PATERCULUS, C. (1896): *Róma története*. Ford. Szölgémy Ferencz. Budapest: Franklin Társulat.

Boda Mihály¹

A háború természetéről: a háború mint a vitás kérdések rendezésének eszköze

On the Nature of War: War as Contest

Absztrakt

A háború filozófiájának egyik legfontosabb problémája a háború természetének meghatározása, azon belül pedig a „Mi a háború?” kérdés megválaszolása. A kérdésre válaszként lehetséges az emberi élet felett álló kozmikus, transzcendentális vagy biológiai ellentétekhez kapcsolódó tág definíciót adni, vagy az emberi konfliktusokat a középpontba állító szűk meghatározást. Carl von Clausewitz (1780–1831) az utóbbi utat választva a kérdést A háborúról című könyve Első könyvének 1. fejezetében legalább három definícióval válaszolta meg, többek között azzal, hogy a háború kiterjedt párharc, párviadal. A tanulmány ennek az elképzelésnek a múltját vizsgálja meg az ókortól a 20. századig.

Kulcsszavak: a háború filozófiája, háború mint vitarendezés, istenítélet, Clausewitz

Abstract

One of the most important questions in the philosophy of war is to uncover the nature of war by answering the question of 'What is war?'. Proposed answers consist of the broad and the narrow definitions of war. While according to the former war is the conflict of opposites between cosmic, transcendental, or biological entities, including humans, the narrow definition focuses to conflicts of humans. Carl von Clausewitz (1780–1831) picked the latter option when he defined war as duel on a large scale in chapter 1 of

¹ Tanszékvezető, habilitált egyetemi docens, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar Hadtörténelmi, Filozófiai és Kultúrtörténelmi Tanszék, e-mail: boda.mihaly@uni-nke.hu

the First Book of his book On War. This article concerns the history of this approach to war from the antiquity to the 20th century.

Keywords: philosophy of war, war as contest, ordeal, Clausewitz

Bevezetés: a háború meghatározásai

A háború természetének filozófiai meghatározása a „Mi a háború?” kérdés megválaszolásával és így a háború definiálásával egyenértékű. Quincy Wright (1890–1970) szerint a háború definícióját megadhatjuk tágan vagy szűken. A tág definíció szerint a háború „hasznos, de különböző dolgok közötti erőszakos érintkezés”, a szűk szerint pedig az „olyan jogi állapot, ami kettő vagy több ellenséges csoportnak egyenlően lehetővé teszi, hogy konfliktusukat fejtőerővel folytassák le”.²

A háború tág meghatározása

Wright tág definíciója annyira tág, hogy annak értelmében a háború alapvetően nem emberi jelenség, hanem a világ által magába foglalt ellentétek viszonyának a jellemzője, az ellentétek harca. Az emberi háború csupán egy példája az ellentétek rendszerszintű – kozmikus, transzcendentális vagy biológiai – harcának.

A kozmikus ellentétek Anaximandrosz (Kr. e. 610–546) ókori filozófus gondolkodásában kaptak kulcsszerepet. Szerinte a világ keletkezése úgy képzelhető el, hogy „valami egyéb *apeiron* [határtalan] természet, amelyből létrejön valamennyi égbolt és a bennük levő kozmoszok. Amikből keletkeznek a dolgok, azokba történik a pusztulásuk is »szükségyszerűen; mert büntetést és jóvátételt fizetnek egymásnak jogtalankodásaikért az Idő elrendelése szerint«”.³ Az idézet szerint a világ a „határtalan” nevű anyagból keletkezett (aminek nem ismerjük sem a terjedelmét, sem a minőségét), és amit az olyan ellentétek, mint a hideg és a meleg „jogtalankodása”, azaz harca jellemez, amiben egymássá alakulnak (a hideg felmelegszik, a meleg kihűl). Az ellentétek egyenlő, de különböző dolgok, amelyek állandó kölcsönviszonyban állnak egymással. Hasonlóan vélekedett Hérakleitosz (Kr. e. 535–475) is. Szerinte a (természeti) világ és az emberi lélek hasonlóan észszerű természetű (természetük a *logosz*: arány, szabályszerűség, értelem, beszéd), és mindkettőt az ellentétek, illetve az ellentétek értelmes egysége jellemzi. Ilyen ellentétek a nappal és az éj, a tél és a nyár, a háború és a béke, az elteltség és az éhség, az ébrenlét és az álom, az ifjúság és az öregség, illetve az élet és a halál, amelyek értelmes rend szerint váltakoznak egymásba.⁴

A tág definíció másik példája a transzcendentális vagy vallási dualizmus, amelynek feltételezése kisebb vagy nagyobb mértékben jellemezte az újasszír birodalmi ideológiát, a Bibliának és az apokrif iratoknak az apokalipszissal foglalkozó részeit, a manicheizmust, a gnoszticizmust és az ezekhez kapcsolódó keresztény eretnek mozgalmak ideológiáját,

² WRIGHT 1965: 8.

³ KIRK et al. 1998: 183.

⁴ KIRK et al. 1998: 282–284; BENE 2007: 38–40.

illetve Szent Ágoston háborúfelfogását.⁵ A közös ezekben, hogy vallási-morális szempontból feltételezik egy jó és egy rossz transzcendens erő (például a keresztény Isten vagy más isten, illetve isten, Sátán vagy démon) létezését, akik földi erőiken keresztül harcban állnak egymással. A leegyszerűsített apokaliptikus verzió szerint a jelen világot a démonikus erők uralják, ami ellen folyamatosan fellépnek Isten erői. A harc története egyben a történelem, ami során a harc egyre intenzívebb, pusztítóbb és brutálisabb, és az emberiség elkorcsosulásával jár. Isten felől nézve ez a hit és a szövetség közössége fennmaradásának a tesztje. Végül Isten kezdeményezésére és Dávid leszármazottjának a vezetésével szent háború indul Isten ellenségei, a démonikus erők és követőik ellen. Ez a végső háború minden háború elleni háború, ami elhozza majd a világ végét, a harmonikus békét és Isten uralmát.⁶

Végül a tág definíció harmadik példája a biológiai ellentétre hivatkozik, ahol az egyének és a fajok állnak egymással szemben az evolúciós sikerességért, azaz a túlélésért folytatott harcban. A definíciót főként a 19–20. századi szociáldarwinizmus propagálta, amelynek egyik kiemelkedő teoretikusa Herbert Spencer (1820–1903) volt.⁷ Spencer szerint

„A létért való küzdelem az evolúció nélkülözhetetlen eszköze volt, mivel az az egész élővilágban kifejti működését. Nemcsak azt látjuk, hogy a hasonló típusba tartozó egyének versenyében a legrátermettebb a túléléssel egy magasabb típusú életet ért el, hanem a törzsek közötti szüntelen háborúskodást is, főként a terjeszkedésért és a magasabb szervezetségi fok eléréséért”.⁸

A tág definíció mindegyik formájában közös a háború és az ellentétesség fogalmi kapcsolatának hangsúlyozása. Az ellentétesség részben abban áll, amire Wright felhívja a figyelmet, hogy az ellentétben álló dolgok bár különbözőek, mégis hasonlítanak egymáshoz. Az ellentétességben azonban fontos az is, hogy az ellentétben álló dolgok „jogtalanok” egymással, harcban vagy küzdelemben állnak egymással, és végeredményben (habár sok némely esetben csak átmenetileg) elpusztítják egymást. Az ellentétben álló dolgok között így radikálisan aszimmetrikus viszony áll fenn. A „jogtalanok”, a harc és a küzdelem megjelenik az emberek között is, amit esetükben háborús erőszaknak nevezünk. A tág definíció szerint így a háború különböző, de ellentétes és radikálisan aszimmetrikus viszonyban álló dolgok közötti erőszakos viszony.

Wright szűk definíciója, miszerint a háború „olyan *jogi állapot*, ami kettő vagy több *ellenséges csoportnak egyenlően lehetővé teszi, hogy konfliktusukat fegyveres erővel folytassák le*”, szintén feltételezi a háborús felek hasonlóságát és viszonyuk erőszakosságát, azonban ennél tovább megy. A szűk definíció elemeit Wright Ciceróra (Kr. e. 106–43), Hugo Grotiusra (1583–1645), Thomas Hobbesra (1588–1679) és Clauswitzre vezeti vissza. A háború Ciceró szerint a vitás kérdések rendezésének erőszakos, azaz fegyveres erő alkalmazásával való rendezése. Hobbes szerint nem

⁵ BODA 2023: 15–16, 44–48; SIMON 2011: 400–405.

⁶ TOOMBS 1962: 800.

⁷ BODA 2023: 310–317.

⁸ SPENCER 1969: 176.

szükséges a háborúhoz, hogy a vitás kérdéseket ténylegesen elrendezzék, elegendő az ellenségesség attitűdje és a folyamatosan fennálló hajlam a tényleges rendezésre. Grotius részben elfogadja Ciceró meghatározását, hozzáteszi azonban, hogy a háború nem maga az erőszak cselekvő alkalmazása, hanem az a szokással kialakuló nemzetközi jogi állapot, aminek a keretei között alkalmazzák az erőszakot. Clausewitz elutasítja Grotius megközelítését, miszerint az bizonyos korszak terméke és nem tartozik hozzá a háború szűken vett természetéhez, és úgy véli, hogy a háború a politika folytatása más – erőszakos – eszközökkel.⁹ Összességében, a szűk definíció tekinthető a háború egy többé-kevésbé általánosan elfogadott meghatározásának.¹⁰

A továbbiakban a háború jogi kereteire való utalást figyelmen kívül hagyom, mivel a háború igazságosságának a kérdésével és így a háború igazolásának a kérdésével függ össze. Ez a „Mi a háború?” kérdéstől különböző kérdés, jelesül, hogy „Mikor igazolt egy háború?”. A maradék fogalmi elem megfelel Clausewitz azon definícióinak, amelyek *A háborúról* című könyv *Első könyvének* 1. fejezetében található. A továbbiakban így nem is Wright szűk definíciójára koncentrálok, hanem Clausewitz megközelítésére, amely segítséget nyújt abban, hogy részletesebben ki tudjuk fejteni a háború természetét firtató kérdést.

Clausewitz háborúdefiníciói *A háború természete* című fejezetben

Clausewitz *A háborúról* című könyv 1. fejezetében több meghatározást is kínál a háborúra, ezek közül most három érdemel figyelmet.¹¹

Clausewitz mindjárt a fejezet első oldalán leszögezi, hogy a „háború ugyanis nem egyéb, mint kiterjedt párharc”, vagy amiként egy sorral feljebb írja, „párviadal”.¹² Ennek értelmében elfogadja, hogy a háború vitás kérdések rendezésére alkalmas cselekvés, ami feltételezi egyben azt is, hogy a háborúban részt vevők egymáshoz hasonlóak, egymással fontos tekintetben egyenlők.

Ugyancsak ezen az oldalon található a következő definíció, levezetve a párviadal-meghatározásból. A párviadalban részt vevők ugyanis arra törekednek, hogy legyőzzék és képtelenné tegyék a másikat a további ellenállásra. Ennek eszköze a fizikai erőszak alkalmazása. A háború második meghatározása, hogy az „az erőszak alkalmazása, aminek célja, hogy az ellenfelet saját akaratunk teljesítésére kényszerítsük”.¹³

Végül a harmadik meghatározás a fejezet vége felé, hogy „a háború nem pusztán politikai aktus, hanem valóságos politikai eszköz, a politikai érintkezés folytatása, annak más eszközökkel való megvalósítása”.¹⁴ Ennek értelmében a háborúkat politikai célért indítják, azok azonban indításuk után sem veszítik el kapcsolatukat a politikával,

⁹ WRIGHT 1965: 9–11.

¹⁰ VASQUEZ 2009: 42–51.

¹¹ Az alábbi meghatározások mellett más meghatározások is találhatóak a fejezetben (pl. a háború az adott társadalmi helyzetből, annak viszonyaiból fakad, vagy hogy az az erőszak heves vagy kevésbé heves pulzálása, vagy hogy az valódi kaméleon és rendkívüli hármasság stb.), ezek azonban vagy benne foglaltatnak a tárgyalt három definícióban, vagy kisebb jelentőséggel rendelkeznek.

¹² CLAUSEWITZ 2013: 39. Lásd még CLAUSEWITZ 2013: 250–252.

¹³ CLAUSEWITZ 2013: 39.

¹⁴ CLAUSEWITZ 2013: 54.

hanem vívásuk során is a politikai érdekek érvényesülnek (és nem a háború sajátos törvényei). Azt, hogy miben is áll a háború és a politika viszonya, a háború politikai karaktere, a következő bekezdésekből tudjuk meg, amelyek a háború kaméleonvoltáról és rendkívüli hármasságáról szólnak. Ezek alapján a konkrét háborúk sok tekintetben különböz(het)nek egymástól, azaz a háború változat(hat)ja megjelenését, miként a kaméleon is képes erre. Ennek alapja az, hogy benne mindig egyaránt szerepet játszik a politika és az értelem, a hadvezér és szellemi kapacitása, illetve a nép és az érzelmek, azonban ezek az elemek mindig csak valamilyen – adott esetben változó – arányú szerepet játszanak.¹⁵ Így vannak háborúk, amelyekben a politika kap nagyobb hangsúlyt, vannak, amikben a hadvezér, és vannak, amikben a nép. Valamilyen szerepe minden háborúban mindegyik „részvevőnek” van.

Összességében, Clausewitz meghatározásai alapján a háború természetében fontos szerepet játszik a háború célja (ami szerinte egy vitás kérdés rendezése), ennek a célnak az eléréseért alkalmazott erőszak (az akarat rákényszerítése a másikra) és a cél, illetve az erőszak-alkalmazás politikai karaktere (a politikai racionalitás, a katonai szakértelem és a tömegérzelmek). A továbbiakban arról lesz szó, hogy a háború mint a vitás kérdések rendezése milyen történeti előzményekre tekint vissza.

A háború mint a vitás kérdések rendezése

Amíg a tág definíció a háború fogalmát egy rendszer jellemzőjének tekinti, addig a szűk definíció azt közvetlenül (rendezés) vagy közvetve (hajlam a rendezésre, a rendezés jogi körülményei) valamilyen emberi cselekvéshez kapcsolja. Az emberi cselekvésnek mindig van célja, azaz értelme, így a háborúnak is, és így az nem öncélú tevékenység.

A clausewitz-i értelemben a háború kiterjedt párharc, párviadal, aminek az értelme, hogy döntést hoz a háborúban érintett felek vitás kérdésében. A háború értelmének ezt a felfogását a Kr. e. 1. században élt Ciceróhoz szokás visszavezetni, aki szerint a „vitás kérdések rendezésének [...] két útja van: az egyik a tárgyalás, a másik az erőszak. Minthogy pedig az előbbi az ember, a másik az állat jellemzője, az utóbbihoz csak akkor szabad folyamodni, ha az elsővel nem lehet élni”.¹⁶ Cicerót követően a következő hivatkozási pont Grotius a 17. század elején, aki szerint „a háború az egymás ellen erőszak alkalmazásával harcolók [vitakozók] állapota”.¹⁷ Grotius szerint a háború kezdetekor bizonytalan, hogy kinek van igaza, így, hogy melyik fél visel igazságos okkal háborút. A háború vívásakor azonban mindkét félnek igazságosan, azaz a nemzetközi jog szerint kell eljárnia.¹⁸ A háború Grotius szerint lehet magánháború és közháború, ám a hangsúly az államok közötti nemzetközi jog megalapozásával a közháborún van. Összességében, a grotiusi definíciót a nemzetközi jog definíciójának nevezhetjük, aminek az egyenlő szuverenitással rendelkező államok közötti viszonyban volt (van) jelentősége.

¹⁵ CLAUSEWITZ 2013: 55.

¹⁶ CICERO 1987: (11) 301.

¹⁷ GROTIUS 1999: 29. A magyar fordításban a „harcolni” szerepel, ami azonban nem adja vissza Cicerónak a háborút és a vitát összekapcsoló álláspontját, amelyet Grotius *expressis verbis* elfogad.

¹⁸ BODA 2023: 222–224.

Három, egymással összefüggő dolgot érdemes megjegyezni a háborúnak ezzel az értelmezésével kapcsolatban: 1. már Ciceró előtt is értelmezték vitaként a háborút; 2. ez az értelmezés nem tűnt el a Ciceró és Grotius közötti időszakban sem; illetve 3. Grotiust követően többféleképpen jelent meg. A háborúnak ez a formája mint istenítélet megtalálható volt az ókori Közel-Keleten és az ókori római gondolkodásban éppúgy, mint a keresztény középkorban. Grotius után, és így Clausewitznél, illetve a 19–20. században is fennmaradt a vitás kérdések rendezéseként felfogott háborúelmélet, azonban több különböző formát öltött annak megfelelően, hogy az istenítéletben döntőbíró szerepben lévő istent mivel helyettesítették.

A háború mint istenítélet

Az ókori Közel-Keleten, a római köztársaságban, illetve a középkorban az istenítéleti ideológia egy változata foglalta magába a vitaként értelmezett háború fogalmát. Az istenítéleti háborúnak három jelentését különböztethetjük meg. Az első a felhatalmazói értelem, aminek értelmében minden háború egyben a világ szuverén kormányzója, azaz az isten ítéletének is tekinthető.¹⁹ Az istenítéleti háború másik két jelentése sokkal közvetlenebbül kapcsolódik az isten mint bíró ítéletéhez. Ezzel az ítélet jogi aspektust nyer.²⁰ Az aszimmetrikus istenítéleti ideológiában az isten valamilyen korábban elkövetett igazságtalanságot (például szerződészegést, lázadást, vagy egyszerűen csak az alacsonyabb civilizációs státussal rendelkezést) torolja meg, sok esetben egy másik, eszközként használt nép segítségével, aminek az eredményessége nem kérdéses. Ez valójában az isteni ítélet végrehajtása.²¹ Ezzel szemben a kiegyensúlyozott vagy szimmetrikus istenítéleti ideológiában az isten ítélete dönt a konfliktusban álló felek közötti konfliktusban, amelyek közül egyik sem isteni eszköz a büntetésre. A döntés kimenetele a háborút megelőzően bizonytalan.²² A döntés az isteni ítélet és az ítélet végrehajtása is egyben. Ez utóbbi istenítéleti háború érdekes most számunkra.

A szimmetrikus istenítéleti ideológia megtalálható az olyan ókori közel-keleti államalakulatoknál, mint az izraeli királyságok,²³ és a hettita és az asszír birodalmi gondolkozásban,²⁴ illetve a római gondolkodásban is. Az istenítélet ezekben a társadalmakban a jóslás párja, mivel a jóslás a jövőt érintő isteni akarat kifejezésére szolgált, az istenítélet pedig a múltbeli események megállapítására. Ennek értelmében a háború mint isten ítélete, döntése és szankciója segítségével lehet megállapítani, hogy kinek van igaza egy, a múltban kezdődött vitában. Akinek nincs, az az igazság kiderülésének pillanatában meg is bűnhődik.

¹⁹ KIDNER 1985: 101.

²⁰ GOOD 1985: 387–388.

²¹ A bibliai példák tipikusan ebbe a kategóriába tartoznak. Lásd TOOMBS 1962: 799; GOOD 1985: 389–400; LIND 1980: 109–113.

²² FENSHAM 1971: 134–135.

²³ PRESS 1933: 231–235.

²⁴ LIVERANI 2001: 103–104.

Az istenítéletként felfogott háború az ókori Közel-Keleten

Izrael esetében a szimmetrikus istenítéleti ideológia szemléltetéséhez azt a korszakot kell kiválasztani, amikor Izrael népe hasonló erősségű népekkel került konfliktusba. Ez a Kánaán elfoglalása utáni, ám a királyság és a próféták előtti korszak, azaz a törzsek vagy bírák korszaka (Kr. e. 12–11. század). A Kánaán elfoglalására jellemző bibliai ideológia a *herem*, amikor az Úr viseli a népe helyett a harcot (hogy teljesítse a szövetség rá eső részét), így a konfliktus Izrael javára aszimmetrikus. Amíg az egységes királyság korára szintén az Izraelt előnyben részesítő aszimmetria a jellemző (amikor azonban a harcot az Urat képviselő király viseli), addig a kettéosztott királyság korszakában Izrael már alárendelt helyzetbe került a keleti birodalmakkal szemben, és a próféták ostorozták a népet a szövetség elhanyagolásáért.²⁵

Az Ószövetségben, a Bírak könyvében így üzenet egymásnak az izraeli Jefte és az ammoniták királya, miután az ammoniták felvonulnak Izraellel szemben:

„12. És követeket küldött Jefte az Ammon fiainak királyához, ezt izenvén: Mi dolgom van nékem veled, hogy hozzám jöttél, hogy hadakozzál az én földem ellen? 13. És monda az Ammon fiainak királya Jefte követeknek: Mert elvette Izrael az én földemet, mikor Égyiptomból feljött, az Arnontól fogva Jabbókig és a Jordánig, most te add azokat vissza békességgel. 14. Ismét küldte pedig Jefte követeket az Ammon fiainak királyához; 15. És monda néki: Ezt izeni Jefte: Nem vette el Izrael sem a Moáb földét, sem az Ammon fiainak földét; [...] 24. Hát nem úgy van-é, hogy amit bírnod adott néked Kámos, a te istened, azt bírod? Mi meg mindazoknak örökségét bírjuk, akiket az Úr, a mi Istenünk űzött ki mi előlünk. 25. És most vajjon mennyivel vagy te különb Báláknál, Cippor fiánál, Moáb királyánál? Avagy versengett-é ez az Izraellel, és hadakozott-é valaha ellenük? [...] 27. Én nem vétettem te ellened, hanem te cselekszel velem gonoszt, hogy harcolsz ellenem. Az Úr, a bíró, tegyen ma ítéletet az Izrael és az Ammon fiai között”.²⁶

A szöveg Izrael sérelmének az ismertetésével kezdődik, hogy az ammoniták megtámadták Izraelt. Ezt követik az érvek mindkét oldalról: az ammoniták királya szerint a támadás oka az, hogy Izrael elvette az ammoniták földjét (amit vissza akar szerezni); Jefte szerint azonban a földet az Úr adta Izraelnek. A szöveg vége, hogy Jefte az Úr színe elé, azaz perre viszi az ügyet, ami harcot jelent.

A hettiták esetében az istenítéletet megörökítő forrás a II. Muršili király (Kr. e. 1321–1295) nevéhez kapcsolódó *Tíz év évkönyvei*.²⁷ Az évkönyvek Muršili trónra kerülésével kezdődnek és az azt követő tíz, háborúkkal terhelt év történetét mutatják be. Muršili fiatalon – apja, majd bátyja halála után – került a Hettita Birodalom trónjára, és azonnal szembe kellett néznie a fellázadó szövetségeseikkel, illetve a környező hatalmakkal, akik nemcsak fegyverrel törtek Muršili ellen, hanem fiatal korára való tekintettel sértésekkel is. Az évkönyvekben háromféle fegyveres konfliktust különböztethetünk meg: lázadás leverését zsákmányolással (embert, szarvasmarhát és birkát) és a lázadó város felégetésével; lázadás leverését az istenek segítségével megvívott

²⁵ BODA 2023: 17–19; LIND 1980: 66–144.

²⁶ *Szent Biblia*. Bír 11,12–15; 24–25; 27.

²⁷ BEAL 2003.

döntő csatával (a szöveg szerint az istenek az uralkodó előtt menetelnek); illetve a függetlenebb hatalmakkal való szembeszállást (például Arzával és Azzival). Bár a tipikus hettita háborúzási forma a zsákmányoló háború volt,²⁸ az istenítélet szempontjából a harmadik háborúforma az érdekes. A lázadás esetében ugyanis a lázadó és a hettita király közötti viszony aszimmetrikus, így a konfliktus ideologikus kimenetele sem lehet kérdéses.

A függetlenebb hatalmakkal való szembeszállás esetén a két hatalom viszonya inkább egyenlőként (vagy legalábbis egyenlőbbként) jelenik meg a szövegben. A harcot ugyanis mindig levélváltás előzi meg, amiben a hettita uralkodó sérelmezi, hogy a másik fél elfogta az embereit vagy egyenesen zsákmányszerző háborút folytatott ellene, és követeli vissza az elzsákmányolt javakat. A zsákmányoló a javakat ezt követően sem szolgáltatja vissza, ezért Muršili hadba szállva az istenek döntőbíráskodása elé viszi az ügyet:

„ugyanabban az évben Arzáva ellen vonultam. Hírnököt küldtem Uhha-Zitihez [Arzáva királyához], ezt írtam neki: »Mivel kértelek, hogy add vissza az alattvalóimat, akik hozzád mentek és te nem adtad vissza őket, és folyamatosan gyermeknek nevezted és becsmérelted, most jövök és megküzdünk. A Viharisten, az én Uram döntsön a mi perünkben«”.²⁹

Illetve:

„hírnököt küldtem Anniyához, Azzi királyához. Ezt írtam neki: »Add vissza az alattvalóimat, akik hozzád mentek, amíg apám Mittaniban volt.« [...] (Anniya) jött és Dankuvához vonult. Megtámadta, majd embereket, szarvasmarhát és birkát zsákmányolt. Hayasába szállította azokat. Amikor én, én Uram, hallottam erről, írtam neki. [...] Ő válaszolt: »Miért irogatsz nekem folyton? Ha néhányan át is települtek korábban hozzánk és mások is így tesznek most, nem adjuk vissza őket.« Ezt válaszoltam neki: »Jöttem és táborba szálltam a földed határánál. Nem én támadtalak meg és nem én zsákmányoltam embert, szarvasmarhát és birkát. Te kezdted az ellenségeskedést (az én Urammal), Dankuvába jöttél és kiraboltad. Foglald meg az állást az istenek az én oldalamon és ítéld meg (az ügyet) az én javamra«”.³⁰

AsszírIA esetében a tipikus háborúzási forma a *kanasu* volt, aminek a segítségével AsszírIA pacifikálta és az asszír civilizáció határain belülre vonta a környező barbár népeket.³¹ Ez a háborútípus feltételezte, hogy az asszír isteneknek (és rendeléseiknek), AsszírIának és az asszír királynak központi szerepe van a világon.³² Emellett azonban van olyan forrás is, amiben megtalálható a szimmetrikus istenítéleti háborúértelmezés is.

Ilyen forrás I. Tukulti-Ninurta (Kr. e. 1244–1208) *Eposza*.³³ Az eposz egésze az asszír uralkodó és a babiloni uralkodó (Kashtilash) harcát mutatja be. A szöveg eleje pozicionálja a két főszereplőt: az asszír uralkodó az istenek méhéből született és a családjukba

²⁸ KOROSÉC 1963: 164–165.

²⁹ BEAL 2003: 85.

³⁰ BEAL 2003: 87–88.

³¹ BODA 2023: 15–17.

³² DEZSŐ 2009: 2.

³³ FOSTER 2005.

tartozó személy, akinek az apja Enlil, és aki a világ négy régiójának királya. Vele szemben a babiloni uralkodó esküszegő, aki rosszindulattal bűnt követett el, zsákmányoló támadást indított asszír területek ellen, amikor az asszír hadsereg nem tartózkodott ott. Tukulti-Ninurta Samashoz, az igazságosság istenéhez imádkozva hangsúlyozza, hogy nem ő szegte meg az istenek rendelkezését, amit az uralkodók elődei kötöttek és esküvel erősítettek meg, és kéri az isten ítéletét, amiben neki adja a győzelmet:

„Az, hogy kifosztottad a fegyvertelen népemet / támadás ellenünk örökre! / Amikor majd szembekerülünk egymással a csatában, / az tegyen ítéletet közöttünk [...] / Úgy találkozunk azon a napon, mint az igaz ember a fosztogatóval és tolvajjal. / Nem lehet megbékélés konfliktus nélkül, / ahogyan jó viszonyok sem lehetnek csata nélkül [...]”.³⁴

A szövegben nem önállóan fordul elő a szimmetrikus istenítéleti eszme, hanem keveredve az isteni parancsokhoz és az eskü megszegéséhez kapcsolódó ideológiákkal.³⁵ Ez utóbbi ideológiák azonban nem szimmetrikus istenítéleti ideológiák, mivel esetükben jogi és morális aszimmetria áll fenn a bűnös és az igaz fél között. Ennek ellenére, az a momentum, amikor az asszír uralkodó a csata előtt az igazságosság istenének az ítéletét kéri, illetve hogy ezzel együtt adja neki a győzelmet a csatában, a szimmetrikus istenítéleti háborúértelmezés egy példája.

Összegezve az ókori keleti politikai hatalmak konfliktusait és bennük a szimmetrikus istenítélet szerepét, az mondható, hogy az istenítélet a többé-kevésbé egyenlő feleknek az általuk kötött szerződések megszegéséhez kapcsolódó konfliktusát zárta le. Amikor egyenlőtlen felek kerültek konfliktusba, akkor a tárgyalat politikai hatalmak is más háborúformát választottak, nem az istenítéletet. A tárgyalat szövegekben a saját meglátása szerint sértett fél kéri istent annak megítélésére, hogy a szerződésben érintett másik fél megszegte a szerződést. Az istenítélettel isten beavatkozik a konfliktusba, amivel le is zárja azt. A lezárás győzelmet eredményez az istenítéletet kérő számára és vereséget a másik fél számára, ami egyben azt is jelenti, hogy a győzedelmes félnek volt igaza és vívott igazságos háborút.

A háború mint a vitás kérdések rendezése az ókori mediterráneumban

Rátérve a mediterrán politikai hatalmakra, érdemes kitérni az ókori görög királyokra és városállamokra is. A görög istenek szintén szorosan kapcsolódtak a háborúhoz, azonban nem kizárólag annak lezárásához, hanem annak minden részletéhez. Az istenek az ókori Közel-Keleten is képesek voltak elindítani háborút (isten parancs által),³⁶ vagy abban részt venni (mint a *herem* vagy a király előtt menetelő *hettita* istenek). A görögök háborúiban azonban az istenek a háború minden apró részletében megjelenhettek.

³⁴ FOSTER 2005: 306.

³⁵ Lásd ezekhez ODED 1992: 9–44, 83–94. Oded a babiloni uralkodó tettét egyértelműen esküszegésként értelmezi, az asszír király tettét pedig büntetésként (ODED 1992: 91).

³⁶ BODA 2023: 13–14.

A Homérosz (Kr. e. 8. század) által bemutatott trójai háborúban az istenek oldalt választanak, megjelennek a csatában, buzdítják a harcolókat, hogy párbajban mérjék össze erejüket, bátorítják a menekülő hősokeket, hogy újra harcba szálljanak, és maguk egyenként harcba keverednek az emberekkel és egymással is.³⁷ Ebből két következtetést vonhatunk le: hogy a háború Homérosz által közvetített képe alapvetően az egyének harcához és vetélkedéséhez, illetve az ő képességeihez kapcsolódó kreatív háború; illetve hogy a háborús konfliktus nem csupán az emberek szintjén megjelenő harc és vetélkedés, hanem az istenek szintjén is jelen van. Ez azt jelenti, hogy Homérosz korában a görög gondolkodásban a harcnak mint vetélkedésnek előkelő helye volt.³⁸

Platón (Kr. e. 427–347) *Az állam* című munkájában azonban már másként látta a kérdést.³⁹ Megkülönböztette az egyéni létfeltételeket biztosító háborút (*polemosz*), amit a görögök más népekkel vívnak, és a viszályt (*sztaszisz*), amit a görögök görögökkel vívnak. A más népekkel vívott háborúkat inkább egyenlőtlen felek közötti háborúknak lehet tekinteni, míg a görögök egymás közötti viszályait egyenlő felek konfliktusainak. A viszály felelne meg a vitás kérdések rendezéseként felfogott háborúnak. Platón azonban elutasítja a viszályt mint elfogadható háborúformát, mivel számára az egy állam pártjainak viszálykodása, és így az állam pusztítása, azaz polgárháború.

Thuküdidész (Kr. e. 460–395) egy másik megközelítést alkalmaz. *A peloponnészoszi háború* című munkájában úgy vélekedik, hogy

„Istenről nagy valószínűséggel, az emberről pedig minden bizonynal állíthatjuk, hogy a természetükben mindig ott rejlik kényszer alapján, ha megvan rá a hatalmuk, uralkodni akarnak. Ezt a törvényt nem mi találtuk ki, s fennállása óta nem mi alkalmazzuk először, hanem már készen örököltük, s minden időkre érvényes örökségként fogjuk is hátra hagyni. Ha e szerint járunk el, ezt abban a tudatban tesszük, hogy ti vagy bárki más hasonló hatalom birtokában ugyanúgy cselekednek, mint mi”⁴⁰

Ha pedig mindenki az uralomra tör, akkor az uralomra törő személyek vagy államok előbb-utóbb félelmet ébresztve a másikban konfliktusba kerülnek egymással, és törekvéseik között csak a háború fog dönteni. Thuküdidésznek az egyaránt görög Spárta és Athén küzdelmét bemutató művében így implicite benne rejlik a háborúnak a vitás kérdések feloldásaként való értelmezése.

Az ókori Róma a Kr. e. 4–3. századig lokális hatalom volt, ami a szomszéd népekkel (például az etruszokkal, latinokkal, samnisokkal) vívta háborúit, főként Közép- és Dél-Itália feletti uralomért. Ezt követően a pun, majd a görög háborúk kiszélesítették Róma hatalmi horizontját az egész mediterrán partvidékre.

Róma háborúinak sora folyamatos terjeszkedéssel járt együtt, ez az expanzió a hagyományos értelmezés szerint azonban defenzív volt. Róma nem kereste az expanzió lehetőségét és az azzal járó gazdasági hasznot, hanem csupán a vele (vagy szövetségeseivel) szemben elkövetett jogi vagy katonai agresszióra válaszul lépett

³⁷ RAWLINGS 2007: 179.

³⁸ BODA 2023: 21–23; BEDERMAN 2004: 17.

³⁹ PLATÓN 1984: (469b–471c) 353–359.

⁴⁰ THUKÜDIDÉSZ 1999: (V.105) 402.

fel.⁴¹ Mások ezzel szemben éppen azt emelik ki, hogy a római háborúk a köztársaság korában az arisztokrata erények megszerzése és gyakorlása, illetve a javak szerzése (zsákmányolás) körül forogtak.⁴² Ciceró elképzeléseiben ez a két ideológia, az igazságos háború és a kreatív háború elmélete, összeért.⁴³ Létezik azonban egy harmadik háborútípus is, a szimmetrikus istenítéleti háború, amely a rómaiak Közép- és Dél-Itália feletti hatalomért folytatott háborúit jellemezte.⁴⁴

A római istenítéleti ideológia forrásai Livius (Kr. e. 59 – Kr. u. 17) *A római nép története a város alapításától* című munkájában maradt fenn.⁴⁵ Livius Ancus Martius királynak (Kr. e. 7. század) tulajdonítja a háborús szertartások szabályozását.⁴⁶ A szertartás abban áll, hogy amikor a rómaiak úgy vélik, hogy jogsérelem érte őket egy másik nép részéről, akkor a *fetialis* papi testület vezetője, a *pater patratus*, a következő üzenettel megy el a másik néphez:

„»Halljad, Iuppiter, halljátok ti, ilyen és ilyen népnek – s itt megnevezi, hogy melyiknek – a határai, és te is halld meg, jog. Én a római nép hivatalos követe vagyok; igazságos és szent megbízatással érkeztem, adjatok hitelt szavamnak.« Majd előadja a követeléseket. Azután tanúnak idézi Iuppitert: »Én ha ezeket az embereket és tárgyakat igazságtalanul és bűnös módon követelem vissza, ne engedd, hogy hazámba valaha is visszatérhessek.« ... Ha nem adják meg, amit követel, harminchárom nap elteltével [...] eképpen üzen hadat: »Halljad Iuppiter, és te is, Ianus Quirinus, halljátok valamennyien, ti égi, földi és alvilági istenek! Tanúnak idézlek benneteket, hogy ez a nép – és megnevezi, hogy melyik – igazságtalan, és nem teljesíti a törvényes kötelességét. [...]«⁴⁷

Ezt követően, amennyiben a római szenátus is jóváhagyja „a tiszta és szent háborút”, akkor a *pater patratus* visszatér az ellenséges nép területének határához, és átdob egy lándzsát annak a földjébe.

A szöveg értelmezésének kulcsa a kétszer is előforduló „tanú” kifejezés, amikor a *pater patratus* tanúnak idézi Iuppitert és más isteneket. Egy értelmezés szerint ugyan az eredeti szövegben használt latin kifejezés (*testis*) jelent „tanú”-t is, azonban egy másik jelentése a „bíró”. Az első jelentést használva a *pater patratus* esküt tesz, és arra szólítja fel az isteneket, hogy segítsék őt. Ezzel szemben a második jelentéssel a *pater patratus* az istenek ítélezését kéri a felmerült jogi esetben, adott esetben háború útján.⁴⁸ A „bíró”-hoz kapcsolódó értelmezést elfogadva a szöveghely tekinthető a szimmetrikus istenítéletre utaló forrásnak.

Egy további Livius-szöveghely megerősíti ezt az értelmezést. Livius a második samnisi háború egyik – Róma szempontjából vesztes – csatájának, a Caudine Forks-i csata (Kr. e. 321) előzményeit a következőképpen mutatja be. A rómaiak ekkor is kértek kárpótlást a samnisoktól, ahogy azt a fenti szövegben láttuk, és a samnisok hajlandóak

⁴¹ RICH 1993: 38–39.

⁴² HARRIS 1985: 9–53.

⁴³ BODA 2023: 29–31.

⁴⁴ Vö. WATSON 1993: 55–56.

⁴⁵ LIVIUS 1982a: 56–58; LIVIUS 1982b: 716.

⁴⁶ LIVIUS 1982a: 56. Ciceró ezzel szemben a korábbi királynak, Numa Pompiliusnak tulajdonítja a szertartást. Lásd CICERO 2005: (ii.17) 123.

⁴⁷ LIVIUS 1982a: 57.

⁴⁸ WATSON 1993: 10–13.

voltak visszaadni a zsákmányolt javakat, a háborúskodást kirobbantókat (illetve holttestüket) és vagyonukat. Róma azonban annak ellenére megtámadta a samnisokat, hogy megkapta a kárpótlást, és hatalmas vereséget is szenvedett a Claudine Forks-i csatában. Livius a samnis vezér szájába adja a következő szavakat:

„Nehogy azt véljétek, hogy ez a követség teljesen eredménytelen volt, hisz sikerült lecsillapítanunk vele a szerződészegés miatt ellenünk fordult istenek haragját. Mélységes meggyőződésem, hogy az istenek, akik örömmel hoztak bennünket abba a kényszerű helyzetbe, hogy a szerződés alapján kártérítést kellett felajánlanunk, egyáltalán nem nézték örömmel, hogy a rómaiak oly gögösen visszautasították szerződészegésünk jóvátételére irányuló szándékunkat. [...] Mondd meg, római, milyen elégtételre lehet még kötelezni bennünket [...]. Melyik döntőbíróat kérem fel, hogy ítélkezzék haragod és a minket ért büntetések ügyében? [...] Mert ha a védtelent a hatalmasabbal szemben nem védi meg az emberi jog, akkor az ily elviselhetetlen gög megbosszulóihoz, az istenekhez fordulok [...]”⁴⁹

Az istenek pedig Róma ellen ítéletek, mivel a rómaiak elvesztették a csatát.

Összegzésként elmondható, hogy az istenítéletnek Rómában hasonló szerepe volt, mint az ókori Közel-Keleten, azaz a szerződések megszegésének a bizonyításában kaptak szerepet. Ennek akkor volt helye, amikor az érintett felek többé-kevésbé egyenlők voltak. Amikor Róma már birodalomként lépett fel ellenségeivel szemben, akkor az istenítéleti háború is háttérbe szorult.

Az istenítéletként felfogott háború a keresztény középkorban

Ciceró megörökölte az istenítéletet magába foglaló korábbi római felfogást és megfosztotta azt a vallási tartalomtól. A Római Birodalom bukását követően azonban az istenítélet ismét központi szerepet kapott, ezúttal a középkori keresztény gondolkodásban.

A keresztény középkorban nem az istenítéleti ideológia az egyetlen háborúkép, hanem amellet a kereszties hadjáratoknak terepet kínáló szent háborús gondolkodás és az igazságos háború elmélete is jelen volt.⁵⁰ Ezek mellett azonban az istenítéleti ideológia is kiemelt a kora középkortól kezdve, egészen a középkor végéig. Az ideológia így közvetítő elemként szolgált a Grotius által meghatározott háborúképhez. Egy másik helyen bemutattam a keresztény elmélet korai történetét,⁵¹ most a későbbi példákra és a grotiusi elképzelésre való átmenetre koncentrálok.

A keresztény istenítéleti háborúképnek Sevillai Izidort (556–636) követően világos bemutatását találjuk Sedulius Scottus (9. század) *A keresztény fejedelmekről* című munkájában.⁵² A munka műfajára nézve királytükör, így a keresztény királyok számára nyújt igazodási pontot az uralkodáshoz.

A szerző szerint az igaz fejedelemnek mindenekelőtt Isten akaratának engedelmeskedve Isten szolgájának kell lennie, és úgy kell magára tekintenie, mint akinek a létét és tetteit Isten rendelte el. Neki, akit az Isten a mások feletti uralomra rendelt,

⁴⁹ LIVIUS 1982b: 7–8.

⁵⁰ Lásd BODA 2023: 43–103, 111–126.

⁵¹ Az ideológia korai és magyar történetére nézve lásd BODA 2023: 87–103.

⁵² SEDULIUS SCOTTUS 2010.

először maga felett kell uralkodnia, és így példát kell másoknak mutatnia. Emellett a mások felett való uralomban figyelnie kell arra, hogy az alattvalóknak egyszerre kell félniük és szeretniük őt, hogy végrehajtsák rendelkezéseit. A szeretetet kedvességgel és jótéteményekkel lehet elérni, a félelmet az Isten törvényeit megszegők tetteinek igazságos megbosszulásával. Így lesz a fejedelem szent és egyben hasznos a közös számára. A másokon való uralkodásban és földi királyságban nem lehet a fegyverek erejére és az azokkal elért dicsőségre támaszkodni (mivel az csak pillanatnyi, illetve nem lehet bizonyosan elérni, a szerencsének nagy szerepe van benne), és nem is az egyetértésen alapuló mulandó békére kell támaszkodni (mivel az bizonytalan), hanem a Mindenható kegyelmére épülő igazi és örök békére. A fejedelemnek így nem is gazdagsággal és hatalommal kell felvérteződnie, hanem bölcsességgel és Isten imádatával. Tanácsot is elsőként Istentől, majd körültekintő tanácsnokoktól kell kérnie, amivel felvirágoztatja a közösséget.

Amennyiben a fejedelem nem így uralkodna, hanem önkényes, számos dologgal és gonosz barátokkal veszi körül magát, elfelejtkezik az isteni parancsokról és elmulasztja a közügyek intézését, akkor mint istentelen fejedelmén az Úr bosszút áll. Az istentelen fejedelmek ugyanis a föld nagybani rablói, zsarnokok, a bujaság és a kapzsiság rabszolgái, az ördög szolgálói és a jó ellenségei. Az ő és a követőik legrosszabb halálát okozó isteni bosszú megfelelő és igazságos velük szemben. Az istentelen fejedelemmel szemben mint a kereszténység ellenségével és istenkáromlóval szemben az igaz keresztény fejedelemnek fel kell lépnie. Ekkor elsősorban a Mindenható erejére és kegyelmére kell támaszkodnia ahelyett, hogy saját magában vagy a népe bátorságában bízna. Sedulius Scottus szavaival:

„Így ha bármikor a háború rémhíréről lehet hallani a szomszédból, a hitet ne a fegyverek erejébe vessék, hanem lankadatlan imák által az Úrba. Kérjék az Úr segítségét, akinek a kezében van a megváltás, a béke és a győzelem; és aki soha nem hagyja el a hozzá fordulókat, ha jámbor odaadással kérik [...] [Így] a háborúban való siker nem a hadsereg nagyságának, hanem a mennyekből érkező erőnek az eredménye”.⁵³

A győzelmet követően a fejedelemnek hálát kell adnia a Mindenhatónak a segítségért. A Mindenható az igazságos és szent fejedelemnek a jelenben vigaszt, a jövőben pedig az örök királyságot kínálja.

A középkor végén az istenítéleti elképzelést Raphaël Fulgosius (1367–1427) foglalta össze, amikor azt a kérdést tárgyalta, hogy a háborúban igazságtalanul harcoló fél miként szerezhet tulajdonjogot a zsákmány felett. Fulgosius szerint:

„mivel bizonytalan volt, hogy melyik fél háborúzik helyesen, és mivel nem volt a felek felett álló bíró, aki ezt bizonyossá tette volna a polgári jog értelmében, a népek alaposan megfontolva úgy döntöttek, hogy a háború legyen a bíró a kérdésben; így bármit is foglalnak el a háborúban vagy a háború útján, az a foglaló tulajdonába kerül, mintha bíró ítélete volna oda neki; [...] Mivel a győzelem a háborúban úgyszólván Isten ítéletének az eredménye, mivel Isten mindennek a helyes és igazságos bírója”.⁵⁴

Fulgosius már nem fejedelmek magánháborúiról, hanem népek háborúiról beszél, és Grotiushoz hasonlóan a bizonytalanságra hivatkozva érvel a háború vitajellege

⁵³ SEDULIUS SCOTTUS 2010: 143–147.

⁵⁴ FULGOSIUS 2013: 229.

mellett. Ugyanakkor még *expressis verbis* összekapcsolta a háborút a Sedulius Scottus-féle elképzeléssel, hogy a háború útján Isten a vitás kérdések döntőnöke.

A Grotius-hoz vezető út utolsó részét a jogászok tették meg. Giovanni da Legnano bolognai kánonjogász (1320–1383) szerint a háború „az egyet nem értést eredményező emberi vágyak következtében keletkező olyan vita, ami hajlamos az egyet nem értés mérséklésére”.⁵⁵ Giovanni meghatározásában nem találunk utalást az istenítéletre, és az nagyon hasonlít a nemzetközi jogi meghatározásra. Ugyanakkor érdemes felfigyelni arra, hogy Giovanni emberi vágyakból fakadó egyet nem értésről beszél, és így nem államok, hanem fejedelmek egyet nem értéséről és magánháborúiról.

Végezetül a grotiusi nemzetközi jogi definícióhoz Alberico Gentili itáliai jogász (1552–1608) által jutunk el, aki Grotius idősebb kortársának tekinthető. Gentili szerint ugyanis „A háború fegyverekkel vívott igazságos és nyilvános vita”.⁵⁶ Ebben a definícióban benne van az, hogy a háború vitás kérdések eldöntése Istenre való hivatkozás nélkül; hogy a háború nem magánháború, hanem közháború; hogy a háborút fegyverrel, vagyis erőszakkal vívják; illetve hogy a háborút igazságos módon kell vívni.⁵⁷

A keresztény középkor összefoglalásaként érdemes kiemelni, hogy az istenítélet szerepe ebben az esetben nem kimondottan egyedi szerződészegések megítéléshez kapcsolódik, hanem a keresztény életforma megítéléséhez. Természetesen az Úrral kötött szövetség ebben az istenítéleti gondolkodásban is megtalálható a háttérben, azonban ez a szerződés egy életforma kialakítását és fenntartását írja elő, és nem egy-egy konkrét államközi vagy népek közötti viszonyhoz kapcsolódik.

A háború mint a vitás kérdések rendezése Grotius után⁵⁸

A grotiusi meghatározás nem a vitarendezéshez kapcsolódó meghatározás végső formáját tükrözi. Az ókorban és a középkorban a vitát a háború által Isten döntötte el. Grotius után a változás abban lehetséges fel, hogy ki vagy mi az, ami a háború által eldönti a háborúban álló felek vitáját.

Miként a grotiusi, úgy a 19. századi nemzetközi jogi álláspont szerint is a háborúban a nemzetközi jog határozza meg azt, hogy a háború képes államok vitáját eldönteni. Mivel pedig a nemzetközi jog az államok akaratának a terméke, ezért az államok akarata az, ami végül a döntést lehetővé teszi. Fontos különbség azonban az istenítülethez képest, hogy amíg az Isten a győzelem által ide vagy oda dönt, addig az államok akarata ilyen értelemben nem potens. Az csupán lehetővé teszi a döntést a háború által és szabályozza a háború viselését.

Ezt az istenítülethez képest meglehetősen eltérést tovább erősíti a clausewitz-i álláspontnak az az értelmezése, hogy kizárólag a háború az, ami dönt a vitás kérdésekben, minden jogi felhatalmazás nélkül. Ezen álláspont szerint a háború szükségszerű

⁵⁵ GIOVANNI DA LEGNANO 1917: 216.

⁵⁶ GENITLI 1933: 12.

⁵⁷ BODA 2023: 129–132.

⁵⁸ A témát más helyen már hosszabban bemutattam, így most csak összefoglalom az ott mondottakat. Lásd BODA 2023: 238–248, 300–302, 317–320.

jellemzője az egész emberi létezésnek,⁵⁹ és tiszta formájában nélkülöz minden, például nemzetközi jogi korlátozást.⁶⁰ Clausewitz szavaival: „Sok esetben tehát csak a harc feladása az egyetlen valódi bizonyítéka a győzelemnek. Ez egyben a bűnösség elismerése a zászlók meghajtása által, ennél fogva az ellenfél jogának és fölényének elismerése is”.⁶¹

A 19. század végén és a 20. század elején a vitarendezéshez kapcsolódó háborúelméletnek olyan formái is megjelentek, amelyek a nemzetközi jogi és a háborúközpontú állásponthez képest közelebb állnak az istenítéleti háborúképhez, ugyanakkor a háborúközpontú elmélettel is komoly hasonlóságot mutatnak. Ezekben a háborúképekben is az ember konfliktusos természettel rendelkezik, ezért a háború része az emberi létezésnek, azonban a háború nem önmagában a döntnök az államok közötti vitákban, hanem kifejezője valamilyen entitás döntésének. Ez az entitás azonban nem isten, hanem a megszemélyesített történelem vagy természet.

Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831) értelmezésében a történelem az ember öntudatosulásának az emberiséget egységesítő folyamata, ami mindenképpen lezajlik. Mivel a népek a háborúkkal fenntartják és elterjesztik értékeiket, amivel elősegítik az emberek egységesülését, ezért egy háborút az a fél nyer meg, akinek a győzelmével az emberiség közelebb kerül a történelmi cél eléréséhez.

Hegelhez hasonlóan, a szocialdarwinista gondolkodók is úgy vélték, hogy a harc az élet minden területén megfigyelhető mint a létért való küzdelem jelensége. A háború ennek a harcnak a végső fázisa. A létért való küzdelemben a természetes szelekció (törvénye) dönt a győzelem felől, vagy Hészer László szavaival: a „kiválasztás tulajdonképpen a természet megfellebbezhetetlen ítélőszéke”.⁶²

A Grotius utáni elképzelések az istenítéleti és a nemzetközi képhez hasonlóan értelmezik a háborút, azaz két politikai erő közötti vita rendezéseként, amiben a vitázó felekhez képest harmadik „fél” (az államok akarata, a háború, a történelem vagy a természet) hozza meg a döntést.

Konklúzió

A tanulmány a háború természetét vizsgálva azt mutatta be, hogy milyen formákban vethető fel és válaszolható meg a háború természetét firtató kérdés (Mi a háború?), illetve hogy Clausewitz egyik válasza a kérdésre (a háború párviadal) milyen múltira tekint vissza. A „Mi a háború?” kérdésre válaszként elsőként lehetséges tág és szűk definíciót adni. A tág definíció a háborút a kozmikus vagy a transzcendentális vagy a biológiai rendszer meghatározó elemeként írja le mint a rendszer radikálisan aszimmetrikus elemei közötti ellentétet. A szűk definíció ezzel szemben a háborút emberi jelenségeként tekinti, mint ami az emberi viták rendezésének eszköze.

A háborút mint a viták rendezése eszközének elméletét Ciceróhoz, Grotiushoz és Clausewitzhez szokás kapcsolni. A tanulmány bemutatta, hogy ez a gondolat már

⁵⁹ NABULSI 2005: 92–93.

⁶⁰ CLAUSEWITZ 2013: 40.

⁶¹ CLAUSEWITZ 2013: 239.

⁶² BODA 2023: 319.

Cicerót jelentősen megelőzően, illetve a Ciceró és Grotius közötti korszakban is jelen volt, mint az istenítéleti elképzelés. Az istenítéletnek az ókori keleten és a római ókorban az államközi szerződések megszegésében volt jelentősége, a keresztény középkorban pedig a helyes keresztény életforma megítélésében. Ezen túl a tanulmány arra is kitért, hogy a vitarendezéshez kapcsolódó háborúelmélet grotiusi változata különbözik a clausewitzi változattól, illetve más 19–20. századi elképzelésektől. A legfontosabb különbség abban áll, hogy ki vagy mi dönt a háború által az államok vitás kérdéseiben: az államok akarata által megalapozott nemzetközi jog, maga a háború vagy a megsemmisített történelem vagy természet.

Az isteni, háborús, történelmi vagy biológiai erő részvétele a vita rendezésében bizonyos különbséget jelent a háborúelmélet nemzetközi jogi és többi verziója között, azonban nem érinti a lényegét. Mindegyik esetben többé-kevésbé egyenlő politikai erők vitájáról van szó, amelyet nem tudnak más eszközzel eldönteni, mint a háború megvívásával.

Felhasznált irodalom

- BEAL, Richard H. szerk. (2003): *The Ten Year Annals of Great King Mursili II of Hatti*. In HALLO, William W. (szerk.): *The Context of Scripture. Vol. II*. Leiden-Boston: Brill, 82–90.
- BEDERMAN, David J. (2004): *International Law in Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BENE László (2007): Görög-római filozófia. In BOROSS Gábor (szerk.): *Filozófia*. Budapest: Akadémiai, 23–253.
- BODA Mihály (2023): *A háborús ideológiák története*. Budapest: Ludovika.
- CICERO (1987): A kötelességekről. Első könyv. In *Cicero válogatott művei*. Budapest: Európa, 289–345.
- CICERO (2005): *Az állam*. Budapest: Akadémiai.
- CLAUSEWITZ, Carl von (2013): *A háborúról*. Budapest: Zrínyi.
- DEZSŐ Tamás (2009): Égi és földi propaganda. Az Asszír Birodalom expanziós ideológiájának eszköztára (Kr. e. 745–612). *Ókor*, 8(2), 8–14. Online: https://okorportal.hu/wp-content/uploads/2013/06/2009_2_dezso.pdf
- FENSHAM, Frank Charles (1971): Ordeal by Battle in the Ancient Near East and the Old Testament. In *Studi in Onore de Edoardo Volterra VI*. Milano: Giuffrè, 127–135.
- FOSTER, Benjamin R. szerk. (2005): *Before the Muses. An Anthology of Arkadian Literature*. Bethesda, Maryland: CDL Press.
- FULGOSIUS, Raphaël (2013): In primam Pandectarum partem Commentaria, ad Dig., 1,1,5. In REICHBERG, Gregory M. – SYSE, Henrik – BEGBY, Endre (szerk.): *The Ethics of War: Classic and Contemporary Readings*. Blackwell Publishing, 228–229.
- GENTILI, Alberico (1933): *De Iure Belli Libri Tres Vol II*. Oxford–London: Clarendon Press – Humphrey Milford.
- GIOVANNI DA LEGNANO (1917): *The Tractatus de Bello*. Oxford: Oxford University Press. Online: <https://archive.org/details/TractatusDeBelloDeRepresaliis/page/n7/mode/2up>

- GOOD, Robert E. (1985): The Just War in Ancient Israel. *Journal of Biblical Literature*, 104(3), 385–400. Online: <https://doi.org/10.2307/3260920>
- GROTIUS, Hugo (1999): *A háború és a béke jogáról I.* [H. n.]: Pallas Stúdió – Attraktor Kft.
- HARRIS, William V. (1985): *War and Imperialism in Republican Rome*. Oxford: Clarendon Press, 9–53.
- KIDNER, F. Derek (1985): Old Testament Perspectives on War. *The Evangelical Quarterly*, 57(3), 99–113. Online: <https://doi.org/10.1163/27725472-05702003>
- KIRK, Geoffrey Stephen – RAVEN, John Earle – SCHOFIELD, Malcolm (1998): *A preszokratikus filozófusok*. Budapest: Atlantisz.
- KOROSEC, V. (1963): The Warfare of the Hittites: From the Legal Point of View. *Iraq*, 25(2), 159–166. Online: <https://doi.org/10.2307/4199746>
- LIND, Millard C. (1980): *Yahweh is a Warrior*. [H. n.]: Herald Press.
- LIVERANI, Mario (2001): *International Relations in the Ancient Near East, 1690–110 BC*. Basingstoke: Palgrave. Online: <https://doi.org/10.1057/9780230286399>
- LIVIUS (1982a): *A római nép története a város alapításától I.* Budapest: Európa.
- LIVIUS (1982b): *A római nép története a város alapításától II.* Budapest: Európa.
- NABULSI, Karma (2005): *Traditions of War*. Oxford: Oxford University Press.
- ODED, Bustenay (1992): *War, Peace and Empire*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- PLATÓN (1984): Az állam. In *Platón összes művei II.* Budapest: Európa, 5–710.
- PRESS, Richard (1933): Das Ordal im alten Israel II. *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft*, 51, 227–255. Online: <https://doi.org/10.1515/zatw.1933.51.1.227>
- RAWLINGS, Louis (2007): *The Ancient Greeks at War*. Manchester: Manchester University Press. Online: <https://doi.org/10.7228/manchester/9780719056574.001.0001>
- RICH, John (1993): Fear, Greed and Glory: The Causes of Roman War-Making in the Middle Republic. In RICH, John – SHIPLEY, Graham (szerk.): *War and Society in the Roman World*. London – New York: Routledge, 38–68. Online: <https://doi.org/10.4324/9781003071341-3>
- SEDULIUS SCOTTUS (2010): *De Rectoribus Christianis – 'On Christian Rulers'*. Woodbridge: The Boydell Press.
- SIMON Róbert (2011): Utószó. In SIMON Róbert – SIMONNÉ PESTHY Monika (szerk.): *Máni és a fény vallása. A manicheizmus forrásai*. Budapest: Corvina, 365–452.
- SPENCER, Herbert (1969): *The Principles of Sociology. Abridged Edition*. London: MacMillan.
- Szent Biblia*. Károli Gáspár ford.
- THUKÜDIDÉSZ (1999): *A peloponnészoszi háború*. Budapest: Osiris.
- TOOMBS, L. E. (1962): War, Ideas of. In BUTTRICK, George Arthur (szerk.): *The Interpreter's Dictionary of the Bible (IDB)* 4. Nashville: Abingdon Press, 796–801.
- VASQUEZ, John A. (2009): *The War Puzzle Revisited*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511627224>
- WATSON, Alan (1993): *International Law in Archaic Rome*. Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press.
- WRIGHT, Quincy (1965) [1942]: *A Study of War*. Chicago–London: The University of Chicago Press.

Matányi Marcell¹

Insurgens önvédelmi rendszer európai minták nyomán

Pest-Pilis-Solt vármegye mobilizálása 1809-ben

Insurgent Self-Defense System Following the European Models

Mobilization of Pest-Pilis-Solt County in 1809

Absztrakt

A francia forradalmi háborúk nemcsak a hadviselést, de a hadszervezést is gyökeresen megváltoztatták. A nép háborús alkalmazása lehetőséget nyitott a háború és a nemzet fogalmak kapcsolatának szorosabbra fűzésére. A reguláris hadseregek mellett egyre nagyobb teret kaptak az irreguláris csapatok vagy más területvédelmi szervezetek. Dolgozatunkban a forradalmi háborúk során 1809-ig, az ötödik koalíciós háború kirobbanásáig bekövetkezett lakossági felkeléseket (területvédelmi mobilizálásokat) vetjük össze Pest-Pilis-Solt vármegye példásan megmaradt adminisztrációjával, hogy megpróbáljunk rendezőelveket felállítani a sikeres lakossági mobilizációhoz.

Kulcsszavak: területvédelem, lakossági mobilizálás, inszurrekció, Pest-Pilis-Solt vármegyei insurgens mobilizálás

Abstract

The French Revolutionary Wars radically changed not only the Warfare, but also military organization. The people under in use by the goverments in war opened up

¹ Tanársegéd, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar Hadtörténelmi, Filozófiai és Kultúrtörténelmi Tanszék, e-mail: matanyi.marcell@uni-nke.hu

an opportunity for a closer connection between the concepts of war and nation. In addition to regular armies, irregular troops or other territorial defense organizations gained more and more spaces.

In our thesis, we compare the population uprisings (territorial defense mobilizations) that occurred during the revolutionary wars until 1809, until the outbreak of the Fifth Coalition War, with the exemplarily preserved administration of the County of Pest-Pilis-Solt, in order to try to establish organizing principles for successful population mobilization.

Keywords: territorial protection, civil mobilization, insurrection, insurgent mobilization in Pest-Pilis-Solt county

S ti, kik valljátok olyan gögösen:
Mienk a haza és mienk a jog!
Hazátokkal mit tennétek vajon,
Ha az ellenség ütne rajtatok?...
De ezt kérdeznem! engedelmet kérek,
Majd elfeledtem győri vitézségtek.
Mikor emeltek már emlékszobort
A sok hős lábnak, mely ott úgy futott?²

Önvédelem: közösségi érdek?

Egyébként is: milyen alapon dönthető el, hogy mikor és hogyan érdemes kiváltani a nemzeti felkelést? Az így feltett kérdésekben való állásfoglalás nehézsége arra készíthet, hogy a nemzeti háborúk mellett döntsünk. A kérdés azonban az, hogy az agresszió elhárításának nincs-e más eszköze, mint a nemzeti felkelés és az irtóháború. Nincs középút a népháború és a tisztán állandó hadseregekkel vívott régebbi háborúk között? Vajon nem elegendő-e az ország megvédéséhez, ha megszervezzük a milíciát vagy a *landwehrt*, amely egyenruhában és a kormány hívására venne részt a küzdelemben? Ilyen módon meghatároznánk, hogy a lakosságnak milyen mértékben kell kivennie a részét a harcokból, nem helyezvén ezt teljes egészében törvényen kívül, és pontos határokat vonhatnának az irtóháború elé.

A magam részéről igenlően válaszolnék a kérdésre, és az említett vegyes rendszert alkalmaznám a probléma megoldására. Semmi másról nincs itt szó, mint arról a rendszerről, amelyet a franciák 1792-ben alkalmaztak, majd Ausztria 1809-ben, egész Németország pedig 1813-ban leutánzott. Ezek után nem hinném, hogy újra elővennék a vádatokat, amelyekkel ezt a rendszert illették.

Anélkül hogy utópista-filantropus vagy zsoldosvezér lennék, azzal zárom gondolatmenetemet, hogy igenis remélhetjük az irtóháborúk száműzését a nemzetek kódexéből, és hogy a regularizált nemzetőrségekkel megerősített nemzeti védelem jó politikai szövetségekkel karöltve megőrizheti az államok függetlenségét.³

² PETŐFI Sándor: *A nép nevében*. Pest, 1847.

³ JOMINI 1973: 22.

A nép a történelem során folyamatosan viselője volt a háborúnak. A felütés túlzó általánosításnak hathat, a 18–19. század vizsgálata során mégsem kerülhetjük meg a komoly jelentőséggel bíró változást, amely bekövetkezett az európai társadalmak definíciókészletében, végleg megváltoztatva a nép szerepét a háború megvívásában. Ezzel szembesül Antoine-Henri Jomini (1779–1869) svájci származású katonatiszt is, aki a koalíciós háborúk társadalomra gyakorolt hatásait vizsgálva jutott arra a következtetésre, miszerint a jól vezetett polgári társadalom képes önmaga védelmére. Természetesen különbséget kell tennünk az európai Nyugat és Kelet *nép, állam és nemzet* fogalmaiban; másként áll a katonai szolgálathoz 1809-ben egy vendée-i, mint egy tiroli paraszt vagy egy dunántúli kispados, akik pedig elméletben mind ugyanakkora földterülettel rendelkezhetnek. A különbséget a polgáreszményben történő társadalmi és politikai változás jelenti. De valóban ekkora jelentősége lenne a nacionalizmusnak, vagy a háborús mentalitás változása jórészt a polgári eszményből és az ezzel járó jogi változásokból fakad? Dolgozatunkban a francia forradalom után kiépülő katonai mobilizációs és hadkiegészítési modelleket vizsgáljuk meg, hogy ezeket összevethessük a magyar *personalis insurrectio* rendszerével. Mindezt egyetlen kérdés köré csoportosítva: Idejétmúlt intézmény volt-e a Magyar Királyság önvédelmi rendszere 1809-ben? Vizsgálatunk során elsősorban európai, a francia háborúk (1792–1815) alatt működő mintákat veszünk alapul, amelyekben jól megfigyelhető a *nép* és a *nemzet* találkozása a harcmezőkön, és amelyeken keresztül megpróbálhatjuk a Magyar Királyság területén 1809-ben működő önvédelmi rendszert elhelyezni az európai összképben.

Jelen dolgozatomban nem lehet céлом a *nemzet–állam–nép* fogalmi hármasságának beható vizsgálata és a háború fogalmával meglévő kapcsolatának feltérképezése, de biztosan kijelenthetjük, hogy szoros összefüggésben állnak egymással, hiszen „örök érvényű igazság, hogy ha a férfiak nem katonák, ez csakis a fejedelem hibája, semmi köze hozzá az ország fekvésének vagy az emberek természetének”.⁴ A hármasság fogalomtársítás egymáshoz való viszonya meghatározta az egyes történelmi kor gondolkodóinak, társadalmának és törvényhozóinak vélekedését, elvárását és magatartását a háború irányában. Ezt figyelhetjük meg 1789-ben is, ahol a nép nemzetfogalomba történt beemelésével az állam létrehozza a *Garde Nationale*-t (Nemzetőrség), majd az első koalíciós háború kiszélesedésével a *levée en masse* (népfelkelés) hadkiegészítési rendeletét. A 18. századig ismert játékszabályok megváltoznak: a háború 1789 után nem az uralkodó, hanem a nemzet ügye. Franciaországban ennek letéteményese Vendée, ahol máris kitűnik az új szabályok rendszertelensége. A következő években, amelyet a francia háborúk megnevezésével fémjelzünk, Európa-szerte megjelennek olyan félkatonai alakulatok, felkelők, gerillák és partizánok, akik a reguláris erők mellett vagy ellen követnek el – modern értelemben vett – háborús bűncselekményeket, vagy hajtanak végre katonai és kisháborús műveleteket. Hatásuk azonban mégsem csak ebben vagy az általuk okozott pszichológiai károkból mérhető, hiszen alkalmazásukkal a hadkiegészítés korszerűsítése a cél. Hogyan tegyünk reguláris katonai szolgálatra alkalmassá minél szélesebb néptömeget anélkül, hogy a militarizálással gazdasági vagy politikai károkat okoznánk a közösségnek, legyen ez állam, nemzet vagy nép? Hogyan szervezzük meg hatékonyan egy közösség önvédelmét?

⁴ MACHIAVELLI 1978: 65.

A néppel a nemzetért – a francia forradalom és Vendée tapasztalatai a hadkiegészítésben

Franciaország hadkiegészítési rendszerének alakulása kiválóan modellezi a feudális rendet lassan levető nyugati államok polgárosodó gondolkodását a 18. század végén. Az *ancien régime* polgári milíciákat működtetett, amelyeknek szervezeti alapját az egyházközségi parókiák jelentették, amelyek a településen élők életét egyébként is szabályozták képviselő-testületükön keresztül. A milíciák tagjait sorshúzással állították szolgálatba a tizennyolc és negyven év közötti nőtlen, gyermektelen férfilakosság sorából. A katonai szolgálat ideje tíz év volt, amely alatt a milicisták nem hagyhatták el az egyházközség területét, de szabadon dolgozhattak. Behívás esetén felszerelésével (sisak, zubbony, barna csíkos nadrág, egy pár cipő és lábszárvédő, két ing, egy vászonzsák és hajlekötő pánt) együtt kellett megjelennie az erre kijelölt helyszínen, általában a megyeszékhelyen.⁵ A milícia tagjait alapvetően az állami közigazgatási határokon belül alkalmazhatták a törvény értelmében, de 1726 után fokozatosan, egyre nagyobb arányban vetették be őket a királyi haderő mellett külföldön is. XV. Lajos háborúi alatt a toborzással kiegészített királyi ezredek állománya 91 000 főt tett ki, míg a polgári milíciák 350 000 fő kiállítására voltak képesek. 1765-ben bekövetkezett a hadreform, amelynek értelmében a milíciákból seregredeket alakítottak.⁶ A kerekek, a kialakult gyakorlat szerint azonosak maradtak, de a hozzá idomított jogrend állandósította a bevett alkalmazásrendet.

A milíciák korábbi feladatait (rendfenntartás, a belső nyugalom megőrzése, a települések védelme fegyveres támadás esetén) a polgárország vitte tovább, amely a polgárság folyamatos erősödésével egyre jelentősebb fegyveres önvédelmi erővé változott: 1789. július 13-án, a Párizst bekerítő királyi csapatok nyugtalanító jelenléte miatt az állandó bizottság elrendelte a párizsi polgárország 48 000 fős állandósítását. Parancsnokságát július 15-én La Fayette (1757–1834) – a franciák ünnepelt amerikai háborús hőse – vette át, aki elkészítette szabályzatát, és *Garde Nationale* (Nemzetőrség) néven országos szintre emelte az önkéntesek révén a hadsereg legfontosabb hadkiegészítési szervezetét.⁷ Az első koalíciós támadás megindulásával azonban az aktív (huszonöt év feletti, háromhavi fizetésével egyenértékű adót fizető férfi) polgárok soraiból történő önkéntes hadkiegészítés már nem volt kielégítő, ezért a Nemzeti Konvent 1793. augusztus 23-án meghirdette a sorozás útján történő mozgósítást, a *népfelkelést* (*levée en masse*). Ennek értelmében, „mindaddig, amíg az ellenséget el nem űztük a Köztársaság területéről, valamennyi francia a hadsereg szolgálatában áll.”⁸ Bár elsősorban a tizennyolc és huszonöt év közötti férfiakat mozgósították, a rendelet hatása jelentős, hiszen változás történt a törvényhozás szemléletében: háborúra hivatkozva a nemzet valamennyi erőforrását igénybe vehette az állam. A háború megvívója nem pusztán az állam, hanem a nép lett.⁹

⁵ SECHER 2023: 43.

⁶ SECHER 2023: 41–42.

⁷ HAHNER 1989: 125.

⁸ HAHNER 1989: 125.

⁹ HAHNER 2021: 533.

Az új hadszervezés erőpróbája Vendée lett, ahol a kormányzat ellen fegyvert fogó lakosság egyszerre használta fel az egyházközségi alapú milícia és a serezek által kiépített rendszereket. 1793. március 10-én a franciaországi Vendée megyében „királypárti” fegyveres felkelés tört ki a forradalmi kormányzat rendeletei ellen. Az 1799-ig elhúzódó, népiertásokba átforduló polgárháború okai persze jóval távolabb mutatnak a népfelkelési törvény kapcsán elinduló sorozásoknál. Bebörtönzött lelkipásztorok, többszörösen kivetett adók, feldúlt családok és tönkrement infrastruktúra évtizedek óta húzóó belső, személyes feszültsége vezetett el ahhoz a teljes nyugat-franciaországi jelenséghez, amelyet átfogóan a vendée-i harcoknak nevezünk.¹⁰ A „huhogók ellenállása” sikeresen mutatott rá arra, hogy az irreguláris hadviselés egyfajta reneszánszát jelentheti a 18. századi kisháborúknak. A felkelők hosszú hónapokon keresztül képesek voltak csupán a földrajzi adottságokra támaszkodva feltartóztatni a reguláris erők mozgását.¹¹ A Loire mentén nem létezett szabályzat vagy regula. A felkelést szervező parókiák a már létező miliciarendszert használták fel a kormány ellen fegyvert fogott megyék mobilizálására. A lakosságot, amely jórészt földbérlekből (parasztokból) állt, a létező hadkiegészítési rend alapján három részre osztották: rajtaütésekre (aktív szolgálatra), őrállásra (területvédelem) és a mezőgazdasági munkák végzésére osztották be őket.¹² A csoportok maguknak választottak vezetőket, akik az egyházközségi képviselő-testületnek tartoztak elszámolással. Az egyházközségek aktív szolgálatra osztott tagjaiból 1793. augusztus 7-én – a felkelés kirobbanása után hat hónappal – megalakult a royalista, katolikus hadsereg, amely a polgárháború során hadjáratokban és katonai műveletekben mutatta meg rátermettségét. A hadsereg rendelkezett mindhárom, a korban elismert önálló fegyvernemmel, de szabályzatuk nem született.¹³ Parancsnokaik az emigrált nemesség soraiból kerültek ki. Egyszerre láthatjuk tehát a miliciarendszer által nyújtott alapok lokális kihasználását és a modern hadszervezés megvalósulását Vendée-ben. Ennek a komplex mobilizálásnak a feltételei sokrétűek: szükséges volt a lakosság moráljának folyamatos táplálása, az egyházközségek 18. századból öröklött önszerveződő képessége és az emigrációba kényszerített klérus és arisztokrácia harctéri tapasztalattal rendelkező tagjainak bevonása. Vendée tanulságait a napóleoni hadkiegészítés örökíti majd tovább.

Franciaország kormánya a forradalmat követő években aktív hadseregfejlesztésbe kezdett. Politikai hátterét megalapozta a szabadságesszméje, amelynek központi eleme lett a *Gloire* (nemzeti dicsőség), társadalmi hátterét pedig a nép nemzetbe emelése. A hadsereg és a hadkiegészítési rendszer fokozatosan alkalmazkodott az 1792 óta folyamatosan zajló reguláris és irreguláris háborúk követelményeihez. Ennek a folyamatnak lehetett eredménye, hogy 1805-ben Napóleon létrehozhatta a *Grande Armée*-t, amely a korszak talán leghatékonyabb ellátási és hadkiegészítési rendszerével rendelkező, magas presztízsű hadserege volt.

¹⁰ SECHER 2023: 193.

¹¹ FORGÁCS 2020: 75.

¹² SECHER 2023: 145.

¹³ SECHER 2023: 152.

A néppel a hazáért – az ibériai és a tiroli irregularitás tapasztalatai

Az 1805-ben elszenvedett harmadik koalíció katonai veresége rádöbbsentette az európai államokat arra, hogy a napóleoni hadászat nagyban támaszkodik a csapatok gyors mobilizálására, amely egyszerre a kiegészítési rendszer hatékonyságának bizonyítéka is. A nagyhatalmak általános haderőfejlesztésbe kezdtek, ami Közép- és Kelet-Európában hamar beleütközött a társadalmi struktúra hierarchikus berendezkedésébe. Az etnikailag és földrajzilag széttagolt államok számára fontos példa volt a spanyol háború (1808–1814), amely során sikerült katonai junták irányítása alatt a lakosság jelentős részét mozgósítani a francia reguláris erőkkel szemben. Mindezt téve úgy, hogy a felgyverzett civilek nem fordultak saját arisztokráciájuk ellen.

Spanyolország 18. századi gazdasági fellendülésének végét az 1790-es évek hozták el, mivel a polarizálódott társadalom elitje nem mondott le előjogairól és kiváltságairól. A régi rend törvényei érintetlenek maradtak, míg a lassanként megjelenő középosztály szimpatizálni kezdett a francia forradalom alkotmányozó törekvéseivel. IV. Bourbon Károly (1788–1808) és kormánya azonban ellenségesen viszonyult a franciákhoz, majd az 1795-ös baseli békét követően kiszolgálta a francia érdekeket, ami miatt széles körű nacionalista mozgalom bontakozott ki a teljes Ibériai-félszigeten.¹⁴ A franciákkal szembeni elégedetlenség 1808. május 2-án felkelésbe fordult át Madridban. Ennek hatására megszerte katonai junták jöttek létre, ezek a vendée-i mintához hasonlóan korábbi közigazgatási szervekre épültek rá, de a polarizálódott társadalom okán kevésbé tudták a kooperációt hatékonyan megszervezni. A francia műveletek miatt Sevillebe szorult Központi Junta – amely a Napóleon által lemondott VII. Ferdinánd nevében hozta rendeleteit – megpróbált közigazgatási és katonai feladatokat is ellátni, kevés eredménnyel. A spanyol hadsereg a 18. században Európa-szerte általános sorozással és évtizedeken át tartó katonai szolgálattal tartotta meg állományát. A polgárosodás politikailag lassított folyamatában nem volt lehetőség a felvilágosodó államok milíciarendszerének országos kialakítására. Ennek hiányában a lakosság mobilizációja 1808-ban gyakorlatilag teljesen önkényes volt: jórészt az erdei élethez szokott parasztok és törvényen kívüliek álltak be a felkelők sorába. A jogalkotás szürkezónájában tevékenykedő bűnszervezetek is feljogosítást kaptak arra, hogy zsákmányszerzés reményével rajtaütéseket hajtsanak végre a francia zászló alatt harcoló csapatokon. A sorra alakuló gerillacsapatok¹⁵ tevékenységét a Központi Junta igyekezett ellenőrzése alatt tartani, és egy 34 pontból álló szabályzatot adott ki részükre, amelynek segítségével megpróbálkoztak egy milíciarendszer felállításával.¹⁶ Ezek a rendelkezések sokkal inkább igyekeztek a junták irányítása alatt tartani a gerillacsapatokat, mintsem hogy alaki regulát és viseleti szabályzatot jelentettek volna. Feladatuk az ellenség folyamatos zaklatását tűzték ki, és megállapították a lóval vagy ló nélkül harcolók zsoldját és államilag kiutalt ellátmányát, amely megegyezett a hadseregben használt számokkal. A szabadcsapatok maguk választhatták meg vezetőiket, öltözetüket, és megtarthatták a franciáktól szerzett

¹⁴ HAHNER 2021: 384.

¹⁵ Forgács Balázs monográfiájában rámutat arra, hogy a spanyol *guerra* (háború) kicsinyítőképzős alakját először a brit Arthur Wellesley alkalmazta a spanyol szabadcsapatokra, utalva ezzel kisháborús alkalmazhatóságukra.

¹⁶ FORGÁCS 2020: 43.

zsákmányukat. Ez a rendszer szabályozás és katonai igazságszolgáltatás hiányában megtorlás nélkül utat engedett az embertelen bánásmódnak, amely természetes részévé vált a félszigeti gerillaműveleteknek.¹⁷

Tirol nem sokban különbözik a Vendée és Ibéria esetében tapasztalt példák-tól.¹⁸ A parasztság a plébániák szervezkedésének köszönhetően fogott fegyvert egy gerilla típusú felkeléshez. 1809 áprilisában kezdetét vette az ötödik koalíciós háború, amelyben a Habsburg-ház vette fel a harcot Napóleonnal a német területek felszabadításáért. A hadjárat előkészületeként a bécsi udvar propagandagépezete buzdító kiáltványokkal árasztotta el a bajor megszállás alá került tiroli, katolikus parasztságot, akik Andreas Hofer vezetésével tízezerszám fogtak fegyvert a franciák szövetségesei ellen.¹⁹ Bár a kiáltványok célja a nemzeti érzelmek feltűzése volt, mégis jórészt az alsóbb néposztályok keltek fegyverre a franciák ellen.²⁰ Ennek oka a békeidőben is érvényes szervezettségben kereshető, amelyet a tiroli tartomány katolikus papsága vidéken biztosított. A felkelt gerillacsoportok egy ember vezetése alá tagozódtak be, és kizárólag a reguláris csapatok mellett vívtak ki sikereket.²¹

Ibéria és Tirol esetében nem alakult ki egységesítés, mint azt a franciáknál tapasztalhattuk. Az állam részéről történtek próbálkozások a regularizálásra, de ezek nem az önálló művelési tevékenységet, hanem a szerezdekekkel történő együttműködést helyezték előtérbe. A tanulságokat levonva megállapíthatjuk, hogy egy földrajzilag lehatárolható terület legalább egy nemzetképző tényezőnek²² megfelelő lakosságának háborús mobilizálásához három tényező összhatására van szükség:

1. Azonos politikai cél vagy veszély. Ennek megléte természetesen pótolható az állam által generált propagandisztikus célokkal, mint ahogyan azt Tirol esetében láttuk. Azonban a lakosság tartós mobilizálásához elengedhetetlen a belső elégedetlenség vagy valamilyen egyéb tartalmú belső feszültség, amelynek levezetési formája a háborúban manifesztálódik.

2. Békeidőben kiépült és jól használható társadalomszervező rendszer. Ahogyan az egyház egyházközségi vagy plébániái rendszere jelentette ezt a szervező erőt, úgy igyekezett az állam is megjeleníteni saját belső szervező erejét önkormányzati vagy annak pótlására *ad hoc* kialakított rendszerrel. Ennek vizsgálata külön kérdéseket is felvet: milyen kapcsolata van az egyes társadalmakban az államnak és az egyháznak a különböző rétegekben megjelenítve, a polgárosodás folyamata megfigyelhető-e az önszerveződés mértékében? A kérdések megválaszolása nélkül is érdemes kiemel-nünk, hogy a fent vizsgált esetekben a felkelt lakosság katolikus vallású, és elsősorban az alsóbb társadalmi osztályokból került ki.

3. Katonai hozzáértéssel bíró vezetés. A leghatékonyabb társadalmi mozgósítás Vendée területén figyelhető meg, amelynek okát a hatékony önszervezésen kívül

¹⁷ FORGÁCS 2020: 78.

¹⁸ FORGÁCS 2020: 76.

¹⁹ BENCZE 2005: 164.

²⁰ NAGY 2022: 15.

²¹ BENCZE 2005: 166.

²² A nemzetalkotás tényezőivel és 19. századi változásaival jelen dolgozatomban nem tudok részletesebben foglalkozni, ezért irányadó fogalmi keretnek a *Magyar Történelmi Fogalomtár 54. nemzet* szócikkét fogadtam el. Ennek lényege, hogy egy adott terület lakossága rendelkezzen olyan azonosulást segítő elemmel, amely társadalmának teljes szerkezetét áthatja és minden rétegben kifejti a közösségtudat építő hatását.

a felkelés élére állt (vagy rendelt) katonai tapasztalattal bíró réteg megjelenésében kell keresnünk. Ennek hiányában a felkelés reguláris támogatás nélkül kudarcra van ítélve.

Habsburg rend és magyar út

Az újkori Magyar Királyság jogrendjében 1715-től számítva létezik az a közös, császári-királyi hadsereg, amely a Habsburg Birodalom, benne pedig a Szent Korona államainak védelmére jött létre. A reguláris hadsereg állományának kiegészítése a Magyar Királyságot is érintette. A hadsereg keretének szervezése és kiegészítési körzetének meghatározása a mindenkori király udvarának joga lett, a Magyar Országgyűlés a beszállásolások és az ellátmányok tekintetében vállalt magára kötelezettséget. A király joga az állandó hadsereg kiegészítése is, ehhez azonban a magyar rendek felajánlás formájában tettek ajánlatot a vármegyékből toborozható újoncok számáról. A magyar rendek, ha időnként vállalták is a hadsereg kiegészítését, törvénnyel védték magukat az ellen, hogy ez állandó kötelességüké váljon.²³ A Habsburg Birodalom, így a Magyar Királyság területén kiállított katonák feletti parancsnokság joga természetesen a mindenkori uralkodót illette meg. Az Országgyűlés szerepe egyedül az újoncozás megajánlásáig terjedt. Bécs nagystratégiája a 18. század végén egy olyan haderőt kívánt magának fenntartani, amellyel a közép-európai kiterjedésű birodalom összes határára közel azonos idő alatt vonulhatott fel. A hadsereg így kisebb létszámmal és kevesebb kiadással is kellő mértékben mozgósítható volt, ha a Duna menti felvonulási útvonal infrastruktúráit sikerült ennek megfelelő állapotban tartani.²⁴ A birodalmi hadsereg ezen politikai elv mentén tevékenykedett megszületése óta: igyekezett lekötő harcokat vívni, valamint elkerülni a kétfrontos háborúkat, amíg más tartományokból mozgósíthatott. A száz év alatt épülő, Kaunitz (1711–1794) alatt kikristályosodó rendszer, bár Metternich (1773–1859) briliáns politikájának köszönhetően elérte zenitjét az 1815-ös bécsi kongresszuson, 1809-ben Stadion politikája alatt bizonyos értelemben válságpontra jutott: Európa egyik legkisebb haderőt felvonultató kontinentális birodalma, a francia koalíciós háborúk idején nem lehetett nagyhatalom a tömeghadseregekkel operáló Francia Császárság és Oroszország között. Az Osztrák Császárság államai között elhelyezkedő Magyar Királyság önvédelmi rendszerének alakulása szemléletesen mutatja meg a lakosság önvédelmi képességének és a birodalmi tudatú fiskális katoná állam kiépülésének párhuzamosságát. A 16. századi várháborúk során tartalékait felélt magyar társadalom fokozatosan ismerte fel az ország védelmében nélkülözhetetlen Habsburg-haderő szükségességét, párhuzamosan a hódoltsági területek felszabadulásával. A *Natio Hungarica* rendjei képtelenek voltak birtokaikat önállóan, a középkorból örökölt bandériális katonasággal megvédeni.²⁵ Az állandó császári haderő megjelenése mellett a végvári katonaság rendszere végleg elveszítette létjogosultságát. A megváltozott társadalmi keretek között egyre nagyobb térhez jutottak a szabad királyi városok középkori alapokon szerveződő milíciái, akiknek feladata – a hadsereg hiányában – elsősorban a rend és a belső nyugalom fenntartása

²³ POÓR 2003: 167.

²⁴ Vö. WESS 2020: 41–50.

²⁵ KOSÁRY 1990: 36.

volt. A 17–18. század során az önálló, magyar nyelven vezényelt haderő kérdése a hadtudósok körében újra és újra előtérbe került. Azonban egy-két 17. századi példától eltekintve (Zrínyi Miklós hadjáratai) egyedül a Rákóczi-szabadságharc során sikerült egy rövid időre a magyar társadalom szélesebb rétegeinek bevonásával megoldani az önálló hadkiegészítési rendszer nehézségeit.²⁶ A nyugati hadseregek felkészültségi, képzettségi és felszerelési szintjét azonban így sem sikerült elérnie a fejedelemnek. A magyarországi hadszíntér több évtizedes tapasztalatait az 1717-ben megalakult császári-királyi hadsereg integrálta, azonban a kaunitzi rendszer egyelőre nem kívánta meg szélesebb társadalmi réteg felfegyverzését. Változást a francia forradalmi háborúk megnövekedett erőforrásigénye hozott a tömeghadseregek megjelenésével. A széles társadalmi rétegeket érintő koalíciós háborúk sora Európa-szerte újra életre hívta a területvédelem kora újkori, hagyományos rendszerét. Ugyan a *Natio Hungarica* hadkiegészítési és mobilizációs gyakorlatában is jelen volt egyfajta folytonosság a szabad királyi városok polgári őrségén, valamint a vármegyei alapon szerveződő nemesi felkelés intézményén keresztül, ezek mégis elaggott önvédelmi struktúrának mutatkoztak a polgárosodás útján előrébb járó társadalmakhoz képest. Az európai példák hatására a bécsi udvar és a Magyar Országgyűlés is modernizálni kívánta a Magyar Királyság elsődleges önvédelemre használt intézményét, az inszurrekciót.

A 18–19. század fordulóján a nyugati fogalmak szerint késő feudálisnak tekintett, ugyanakkor kifejezetten rendi társadalomszemlélet a Magyar Királyság népességét elsősorban a „moralitás” mentén osztotta fel belső egységekre: a nemzetet (*populus*) jelentő nemességre, illetve a nemtelen köznépre (*plebs*). A *Natio Hungarica*, vagyis a nemzetet alkotó *corpus politicum*ba azon rendek tartoztak, akik nemességüket az uralkodótól kapták. Az utóbbi kategóriába „erkölcsi” alapon azon nemtelen társadalmi rétegek kerültek, amelyeknek ősei elmulasztottak eleget tenni hazafias kötelességeiknek, a királyok és a haza szolgálatának, valamint fegyveres védelmének. Ezek alapján „az atyák bűneit a vezeklő utódok morális közösségére” terhelte a társadalom ilyen módú felosztása. Ez a militáns, katonai kötelességekre hivatkozó rendi norma még a 18–19. század során, utóbbi első évtizedében is alapjául szolgálhatott a nemességen belüli emancipációnak, vagy az azon belüli presztízsnövekedésnek. Ezen a ponton elegendő, ha a katonai Habsburg Birodalomban is jelen lévő katonai érdemrendekkel járó birtok- és címadományozásokra gondolunk. A katonai bátorság és magyaros vitézség olyan erények voltak, amelyekkel rendelkező katonaviselt személy méltán bizhatott politikai előmenetelében. Ezzel együtt, a morális felosztás azonban jelentette a rendi határvonal alatt élő nemtelen lakosság tömegeinek kizárását is a politikai életből és a hadi érdemek útján történő társadalmi felemelkedésből. A kor rendi társadalmában az inszurrekció intézményében az értelmi-érzelmi elkötelezettséget kívánó katonai szolgálat lehetőséget látta manifesztálódni, amelyben a vitézséggel küzdő nemtelen személyek számára is a társadalmi emelkedés lehetőségét és a rendi jogok határvonalának – legalább szimbolikus – átlépését ígerte az intézmény az önmagukat a szolgálat teljesítése során kitüntetteknek.²⁷

²⁶ MÉSZÁROS 2021: 43.

²⁷ NAGY 2022: 12.

A Magyar Királyság Napóleon-kori önvédelmi gyakorlatára, valamint az insurrekció intézményén keresztül történő társadalommobilizálási rendszer bemutatására Pest-Pilis-Solt vármegye adminisztrációja kitűnő lehetőséget ad. Köszönhetően annak, hogy a vármegye forrásanyaga betekintést enged a vármegyében kihirdetett első és második *felülés* vizsgálatára is. Ugyanakkor a vármegye központi, Duna menti centrumfekvése révén stratégiailag és logisztikailag is fontos szerepet játszott az insurrekció hadászati műveleteiben. Mindezek mellett a vármegye érintett volt ugyan a hadjárat eseményeiben, de a hadműveletek végére sem került a francia csapatok megszállása alá. Ennek köszönhetően a vármegye lakosságának minden társadalmi rétege mozgósítva lett a generális insurrekció háborús céljainak elérése érdekében. A vármegye példáján keresztül tehát könnyen görcső alá vehetjük a Magyar Királyság 1809-es mobilizálási gyakorlatát. Az ország területén zajló sorozómustrák március során megkezdődtek a legtöbb vármegye nemessége körében, az 1808-as törvények és a vármegyei közgyűlések lelkesedése ellenére mégis hosszú heteket vett igénybe az első összehívásban szereplő nemesek kiállítása és felszerelése. Pest-Pilis-Solt törvényesen egyesült vármegyében is, az országgyűlési rendelet értelmében az 1808-as nemesi összeírást vették alapul. A május 10–13. között Soroksáron lezajlott végső hadi szemle után, a kiállított és felszerelt gyalogos zászlóalj, valamint lovasszázad (összesen mintegy 1800 fő) Gosztonyi János ezredskapitány vezetésével még aznap megindult a nyugati határ felé, ahol már javában zajlott a Győr térségében épülő sánctábor környékén a generális insurrekció csapatainak összpontosítása.²⁸

Az 1809 tavaszának második felében bekövetkező kedvezőtlen háborús cselekmények, valamint a franciák Nyugat-Dunántúlra történt betörése következtében, Pest-Pilis-Solt vármegye insurrekciós adminisztrációval foglalkozó bizottsága május 19-én Pesten tarott kisgyűlésén a jelen lévő küldöttek felolvasták a nádor előző napon fogalmazott levelét. A május 18-án kelt írás szerint a jelenlegi háborús helyzet megkívánja a további nemesi személyek behívását és háborús felkészítését, katonai gyakorlatoztatását. Mivel a vármegyei gyűlés feladatkörét meghaladta volna egy második nemesi sereg ügyeinek intézése, egy választott tagokból álló testület létrehozásával megalakították az *Insurrectionális Bizottságot*, amely immár nemcsak a logisztikai, vármegyei beszállásolás és utánpótlás kérdéseiben döntött, hanem rendelkezhetett a vármegye belső biztonsága és rendfenntartása érdekében is. A Pest vármegyei bizottság fennállása során szorosan együttműködött az ország többi vármegyéjének (főképpen a háborús nyugati területek) Deputációs Bizottságával és Pest vármegye Kis- és Közgyűlésével. Az ilyen fajta feladat-delegálás nem egyedülálló, ehhez hasonló bizottságok az ország legtöbb vármegyéjében működtek a háború ideje alatt.

1809. május 31-én,²⁹ a nádori utasításoknak megfelelően Pest-Pilis-Solt vármegyében is sort kerítettek a vármegye belső biztonságát és nyugalmaát biztosító rendelet megírására, amely törvényi háttérrel igyekezett biztosítani a megyegyűlés hatáskörébe tartozó területek belső rendjét és nyugalmaát. A rendelet alapján megállapíthatjuk, hogy Pest-Pilis-Solt vármegyében megtörtént a társadalom teljes mozgósítása. A második felkelés (*Sedentaire Insurrectionsanstalten*) parancsa és összehívó levele egyértelműen

²⁸ R. Kiss 1911: 45–46.

²⁹ PVML IV. 4-e. 1. JKV 7–18.

kimondja, „hogy a' mennyiben az ellenségnek hadai, az országban már bérohantak volna, és előbbre való nyomulások esetére, méltán attól lehetne tartani, hogy a lakosság kárt szenved”,³⁰ az *Insurrectios Deputatio* május 31-én tartott ülésnapján, az ötödik jegyzőkönyvi szám alatt iktatott rendeletei léptek érvénybe:

1. A nemesek minden esetben kötelesek voltak családjuk és saját tulajdonuk védelmében vagyoni helyzetüknek megfelelően lovas- vagy gyalogszolgálatra jelentkezni.
2. A nagyobb települések kötelessé váltak a városi tanács és a főszolgabírók által kiválasztott lovas vagy gyalogkatonákat kiállítani. Fontos szempont volt, hogy a mesterembereket a kiválogatás lehetőleg ne vonja el a hadsereg számára is fontos munkájuk mellől.
3. A falvak négy, öt, hat, maximum tíz embert állítottak ki a földesúr és a főszolgabíró megegyezése alapján, hogy a mezőgazdasági munkának ne kelljen megállnia.
4. A városi emberek saját fegyvereikkel, a falusiak a vármegye által adott pisztollyal, fokossal, puskával vonultak fel.
5. A kijelöltek mellé rendelt felülvizsgálók (a vármegye által kijelölt tisztek) száma a behívottak mennyiségétől függött. A községbelieket kiképzés és gyakorlatoztatás alá kellett vonni. A falusiakat elegendő volt csak összeírni és szükség esetén a gyülekezőhelyre behívni. A csapatok minden esetben a főszolgabírónak voltak közvetlenül alárendelve.
6. Mivel ezen csapatok csak a vármegye területén belül voltak alkalmazhatók az ellenség betörése esetén, azon kívül nem voltak kirendelhetők, zsoldot és ellátmányt csak a művelési tevékenység idejére kaptak.
7. A felfegyverzett lakosok kötelességei voltak:
 - a. a lovasoknak a határban, csárdákban és pusztákban kellett rendszeresen járőrözniük;
 - b. a gyalogosoknak a városokban és azok kocsmáiban, főleg éjjel kellett rendet tartaniuk.
8. A járásbeli főszolgabírók az ellenség betörése esetén kötelesek voltak a rendfenntartói feladatok végzéséről rendszeresen számot adni.³¹

A *Sedentaire Insurrectionsanstalten* összehívása és bevonultatása elsősorban a nyugati, franciák által veszélyeztetett vármegyék lakosságát érintette. A rendelettel fegyverbe hívott nemesek, illetve a városi és falusi lakosok közül csak a szegényebbek kaptak fegyvert a vármegyétől, az 1808-as vagyoni összeírás alapján a tehetősebbek számára saját fegyverrel való bevonulás volt előírva. A második felkelésben részt vevők zsoldját és ellátmányát a vármegye fizette a szolgálatba állás pillanatától, ellentétben az első összehívásban részt vevőkével, akik esetében ez a Korona feladata volt. Az *Active Insurrectionsanstalten* (első összehívásban mozgósított, aktív szolgálatra mobilizált inszurgensek) állománya zsoldját és ellátmányát a nádor hivatalán keresztül az Országgyűlés folyósította. Főparancsnokuk a nádor volt, katonai jellegű ügyeiket az erre

³⁰ PVML IV. 4-e. 1. JKV 7–11.

³¹ PVML IV. 4-e. 1. JKV 7–15.

a célra felállított törzskar intézte. Átvezénylések természetesen történtek, a háború elején József nádor átadott Károly főhercegnek két lovasezredet, akik így részt vettek a morvamezei hadszíntér eseményeiben. A *Sedentaire Insurrectionsanstalten* csapatai ezzel szemben a vármegyei főszolgabíráknak voltak alárendelve, ügyeiket a vármegye insurrekciós bizottsága intézte. Művelti tevékenységük a vármegye védelmére csak abban az esetben összpontosít, ha az ellenség annak határait már átlépte. Mindaddig feladatuk a belső rend fenntartására és a nyugalom megőrzése volt. A csárdákat, kocsmákat és a települések határait folyamatos járőrözéssel kellett biztosítaniuk, valamint kiemelt figyelemmel viseltetniük a felbújtókkal, dezertőrökkel.

Az ország logisztikai és hadászati központjában fekvő Pesten és Budán a háború kitörése óta nagy tömeg gyűlt össze. A túlszűfolt vármegyei központban nyugatra igyekvő insurgens alakulatok, társzekerek, vágóállatok, valamint a háborúkat történelmi idők óta hagyományosan kísérő civilek verődtek össze. A rend megtartásában alighanem komoly szükség lehetett a második összehívás során mozgósított insurgensekre. A vármegyei szolgabírók és a *Sedentaire Insurrectionsanstalten* alakulatainak hatékony munkájáról tesz tanúbizonyságot, hogy Gosztonyi János ezredes-főkapitány – a Pest vármegyei aktív szolgálatra behívott insurgens lovasezred parancsnoka – május 29-én, a Zala vármegyei Szentgrótról írt levelében alakulatától dezertált insurgens közvitézek elfogatását kérte. Május 31-én az insurrekciós bizottság már arról számolt be, hogy a vármegye területén előállított dezertőrök iratait beazonosítás végett Gosztonyi és a Győr térségében zajló összpontosítás irányába menetelő alakulata után küldték.

1. táblázat: A Gosztonyi-alakulattól május 29-ig dezertált közvitézek névsora

Gosztonyi május 29-i levelében megírt dezertőrök listája	A bizottság május 31-én Gosztonyinak megküldött válasza az egyes személyek kapcsán
Jonas János	Dezertálás vádjával vármegyei fogházbüntetésre ítélték.
Kis István	Dezertálás vádjával vármegyei fogházbüntetésre ítélték.
Konya István	Iratait a bizottság beazonosítás okán Gosztonyi ezrede után küldte.
Novák József	Iratait a bizottság beazonosítás okán Gosztonyi ezrede után küldte.
Szakál János	A bizottság előtt apja jelent meg, katonai szolgálat alól fia utólagos felmentését kérte. ³²
Tóth János	Iratait a bizottság beazonosítás okán Gosztonyi ezrede után küldte.

Forrás: PVML IV. 4-e. 1. JKV 11.

³² A vármegyei insurrekcionális bizottság a május 31-i ülésnapon kiadott behívóval Szakál Jánost Soroksárra rendelte, hogy orvosi igazolásának bemutatásával ott rendezzék el az ügyét. A június 7-én, 37. szám alatt keltezett ügyirat már arról számol be, hogy Szakál János Soroksáron bemutatta orvosi iratait, ám azok elégtelennek bizonyultak, ezért a felmentését semmisnek tekintették, őt magát ismét katonai szolgálatra rendelték, azonban immár csak a *Sedentaire Insurrectionsanstalten* állományába sorolták be. Az irat kitér arra, hogy amennyiben Szakál a továbbiakban sem mutat hajlandóságot szolgálatának teljesítésére, a területileg felelős szolgabíró engedélyt kap vasra verve Soroksárra vitetni őt. Hasonló ügyvitelen ment keresztül Szívós Pál dabasi lakos, aki június 2-án, betegsége miatt szintén felmentését kérte az insurrekcióban letöltött katonai szolgálat alól. Kérvényét hanyagsága miatt elutasították, és Szakálhoz hasonlóan Soroksárra rendelték be katonai szolgálatra. (PVL IV. 4-e. 1. JKV 12; 15.)

Az ötödik koalíciós háború Duna-völgyi offenzívája hamar megtorpant, Károly főherceg csapatai védekezésre és lassú visszavonulásra kényszerültek, miután Napóleon személyesen vette át a parancsnokságot a hadszíntéren. A Pest-Pilis-Solt vármegyei insurrekcionális bizottság június 4-én tartott ülésének³³ legfontosabb napirendi pontja, a hadiesemények változásának köszönhetően, a nádorispán levele volt, amelyben beszámolt a május 22-én vívott regensburgi ütközetről és a francia hadak térnyeréséről a Duna mentén. A nádor levelében kéri a vármegyében raktározott utánpótlás azonnali megküldését Győr térségébe, valamint az 1807/II. törvénycikkre hivatkozva³⁴ egy újabb verbunk felállítását a vármegye területén. Ezen feladatok, tisztán a közös hadsereget érintő ügyek lévén, a hivatali rend alapján Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlését illeték volna. A császári-királyi seregbe küldendő utánpótlás rendezését a közgyűlés magára is vállalta,³⁵ de a toborzás és újoncozás feladatát átadta a vármegyei *Insurrectionalis Deputatió*nak. Mivel egy újabb vármegyei verbunk felállítása még nem volt lehetséges,³⁶ az ügy minél gyorsabb előrehaladását elősegítve a szolgabírók elkezdtek összeírni a behívható lakosokat. A papoknak, valamint a lelkészeknek pedig meghagyták, hogy híveikhez minden alkalommal szolgálatra buzdító és hazafias beszédet intézzenek. Szintén a császári-királyi hadsereg toborzásának meggyorsítását szolgálta az az intézkedés, amely a sorozóbizottság leendő állomáshelyei közötti fuvarozást előre megszervezte és kifizette. A feladattal a verbunk állomásaiul kijelölt községek szolgabírái voltak megbízva. Az újoncállítás eszköze volt a fegyházak és börtönök átvizsgálása is a vármegyében: a kisebb vétségek miatt elítélt, de fegyverfogásra alkalmas rabokat összeírták és átadták a császári-királyi hadseregnek.³⁷

Az insurrekcionális bizottság május végén, a francia hadsereg Magyar Királyság területén folytatott előnyomulásával egy időben életbe léptette a már korábban kihirdetett, a közbiztonságról, valamint a *Sedentaire Insurrectionsanstalten* állományának behívásáról szóló rendeletet, amelynek értelmében május 31-től kezdve a Soroksáron állomásozó lokális insurrekció csapatainak feladata a béke és a rend fenntartása a vármegye területén.³⁸ Napirendre tűzték a bevonultatott, lokális insurrekcióban szolgálatot teljesítők minél gyorsabb ütemben végrehajtott kiképzését. Modrovits Miklós, aki május 15-e óta foglalkozott a bevonultatott inszurgensek mustrájával és gyakorlatoztatásával, levélben jelentést tett arról, hogy Hernádi Nagy Márton, Pesti Schterich Henrik és Ujheti Antal nemesek önként ajánlkoztak csatlakozni az inszurgens lovassághoz, de felszerelésük finanszírozását nem tudják vállalni. A támogatásukra kért összeget az insurrekcionális bizottság vármegyei felajánlásokból szándékozott kifizetni. Június 4-től kezdve a lovasság kiképzését Modrovits Miklós, a gyalogságét pedig Zlinszky Antal főszolgabírók irányították, a lokális insurrekció csapatai fölötti parancsnokságot is ők vették át. A vármegye lelkesedése a haza védelme és az insurrekció támogatásában nem csak a felszerelések és az insurrekcionális kassza felé tett felajánló gesztusokban merült ki. Május második felében, amikor a francia seregek

³³ PVML IV. 4-e. 1. JKV 32–44.

³⁴ Lásd: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=80800003.TV>

³⁵ PVML IV.3-a/1. 37. kötet, 807–816.

³⁶ A császári-királyi hadsereg sorozóbizottsága ebben az időben Vas vármegyében tartózkodott.

³⁷ PVL IV. 4-e. 1. JKV 39.

³⁸ A bizottság május 31-én, az 5. cikkely száma alatt megírt és kihirdetett rendelkezését utólag, június 7-én a nádor is jóváhagyta levelében.

már Pápa térségében táboroztak, Kubinyi Károly pesti táblabíró száz forintot adományozott Pest-Pilis-Solt vármegye insurrekciós pénztárába, és újabb kétszáz forintot ajánlott fel – szükség esetén az özvegynek is kiutalható évi járandósággal – annak a vármegyei insurgens vitéznek, aki a franciák elleni küzdelem során elsőként szerez érdemkeresztet vitézségéért.

A vármegyei Deputatio Bizottság június 13-ai rendeletei³⁹ már kizárólag a vármegye belső védelmére fókuszálnak. József nádor június 11-én Győrben kelt levelében utasítja a vármegyei közgyűlést a Duna-vonal védelmének előkészítésére. Ennek fényében az insurrekciós bizottság a következő öt rendeleti pontot fogalmazta meg azzal a kitételrel, hogy a császári-királyi csapatok folyami átkelése minden tekintetben elsőbbséget élvez:

1. Elrendelték a folyón fellelhető összes átkelésre alkalmas vízi szállítóeszköz átvontatását a Duna bal partjára. Kivételt csak a mindennapi használat alatt álló eszközök képezhettek, de éjszakára azoknak is a folyam bal partján kellett horgonyozniuk.
2. Ez a rendeleti szabályozás érvényes volt minden kompra és révre is.
3. Megkezdtek a vízi hajómalmok áttelepítését, amely feladat elvégzésére és az esetlegesen felmerülő jogi nézeteltérések rendezésére a deputáció vármegyei bírakat és földmérőket jelölt ki.
4. A folyami eszközök gyűjtésére kijelölt pontok közelében gyalogos őrséget állítottak, akik csónakok használatának ellenőrzésével voltak megbízva, valamint feleltek azért is, hogy az eszközök a folyó megfelelő partján maradjanak éjszaka is.
5. Lovas járőröket szerveztek, akik a vármegyére eső folyószakasz teljes hosszát figyelemmel kísérték, különös tekintettel az átúsztatásra alkalmas szakaszon. A járőröknek minden lehetséges ellenséges mozgást azonnal jelenteniük kellett a felettük parancsnokló notariusnak vagy más katonai előljárónak.⁴⁰

Június 15-én⁴¹ a Győr–Kismegyer térségében lezajlott ütközetet követő napon Pest és Buda városát elárasztották a Komárom mellől meghátrált csapatok, a generális insurrekcióból megugrott közvitéztek, akik ezerféle hírt terjesztettek. A vármegyei közgyűlésen felolvasott hadijelentések közül Zala vármegye francia megszállásának és az ott élő birtokos lakosság megsarcoltatásának híre keltette a legnagyobb feszültséget. Konya János komáromi erődítménybe delegált pesti notárius jelentéséből kitűnik: a generális insurrekció vezérkara, valamint az insurrekció pénztára Győr várából Komáromba érkezett. A közgyűlés levonta a következtetést: a háború óhatatlanul is közeledik a Magyar Királyság stratégiai központja felé. Ettől a naptól kezdve az insurrekcionális bizottság legsürgetőbb ügyévé a vármegyébe, valamint Pest-Buda városába érkező, a kismegyeri ütközetet követően dezertált insurgensek összegyűjtése vált. Egy pesti mészáros fia által terjesztett híresztelés szerint Győr városából június 14-én délután négy órakor Pest felé indulva, közel 15 000 szétfuttott inszurgent látott a postaúton Pestre özönlenni. A további rémhírek megelőzése,

³⁹ PVML IV. 4-e. 1. JKV 51–57.

⁴⁰ PVML IV. 4-e. 1. JKV 51–54.

⁴¹ PVML IV. 4-e. 1. JKV 58–67.

valamint a visszavonulók és dezertáltak feltartóztatása érdekében elrendelték a lokális inszurrekció csapatainak felállítását a két várost összekötő pontonhídnál. Az ő feladatuk volt, hogy a Pest városába érkező csapategység nélküli gyalogos inszurgenseket a pesti Nagy Kaszárnyába, a lovasokat pedig az Új Épületbe irányítsák át további intézkedésig.

Ahogy Pest-Pilis-Solt vármegye esetében tapasztalhattuk, az 1809-ben lezajlott ötödik koalíciós háború minden korábbi mobilizálást meghaladó mozgósítást eredményezett a Magyar Királyság területén. A császári-királyi sorkatonaság hagyományosan toborzás útján történő újoncozása mellett sor került az ország másodvonalbeli teljes önvédelmi rendszerének mozgósítására: generális inszurrekció (*Active Insurrectionsanstalten*) és egyes vármegyékben, mint ahogyan Pest-Pilis-Solt esetében is láttuk, a lokális inszurrekció (*Sedentaire Insurrectionsanstalten*), valamint a városi polgárőrségek mobilizálása. Ez utóbbiakról dolgozatomban nem esett szó, de ismerünk történeteket, amelyek igazolják Pápa és Győr esetében is, hogy a polgárőrségek a rendvédelmen kívül a franciák elleni harci cselekményekben is aktívan részt vettek.⁴² Igaz ugyan, hogy a második összehívás során behívott lokális inszurrekció képzettsége és harcértéke megkérdőjelezhető, de az összehívás célja elsősorban nem is harctéri bevetésük, hanem a vármegye belső nyugalmanak megtartása és a rend védelme volt. Ugyanakkor a hadjárat eseménysorából ismerünk példákat a generális inszurrekció összehívása során bevonultatott köztitűzek bátor és hősiességére. Ezek nem tartoznak dolgozatom szoros tárgyához, ezért hosszabb kifejtésük nélkül csak felvillantani szeretném a karakói ütközetben a visszavonuló seregeknek fedezetet adó inszurgens lovasság utóvédharcát, a pápai ütközetben inszurgensek által megvívott lovassági összecsapást⁴³ vagy a kismegyeri temetőben helytálló zalai inszurgens gyalogság hősiességét.⁴⁴

Mindezeket figyelembe véve a Magyar Királyság lakosságának katonai mobilizálását az 1809-es esztendőben három részre oszthatjuk fel:

Az országban az 1808-as országgyűlésen megajánlott keretek szerint zajlott a császári-királyi hadsereg toborzása, hivatalos verbunkolása a nemesi előjogokkal nem rendelkező lakosság körében. A császári-királyi hadsereg munkáját, ahogyan azt Pest-Pilis-Solt vármegye esetében is láttuk, a vármegyei bizottságok segítették a fuvarok megszervezésével, valamint a börtönökből katonai szolgálatra fogható rabok összeírásával. Az így mozgósított férfiakról nem tudjuk, hogy az 1809-es hadjáratban mekkora arányban vettek részt, de a háború végeztével is megmaradtak a hadsereg szolgálatában. Ez a kategória nem sorolható közvetlenül a Magyar Királyság önmaga által fenntartott önvédelmi rendszeréhez, hiszen a közös hadsereg 1715 óta a Habsburg uralkodó által fenntartott haderő volt, aki azt fiskális katonapolitikájának köszönhetően tartotta fent.

Sokkal inkább a Szent Korona és a Natio Hungarica önvédelmi eszközének számítható a generális inszurrekció intézménye, amelynek állománya elsősorban a lakosság nemesi előjoggal rendelkező, előre összeírt és katonai szolgálatra beosztott tagjaiból került ki. Pest-Pilis-Solt vármegye esetében őket Gosztonyi János vezetése alatt a harcoló alakulatokhoz vezényelték Győr térségébe. Soraikból, ahogy láthattuk,

⁴² VERESS 1987: 185.

⁴³ NAGY 2003: 130.

⁴⁴ KRISCH 2016: 206.

történtek dezertálások, ezeket azonban a vármegyei bizottság rendezte, esetenként büntette. Harcértéküket emelte a nemzeti és udvari propaganda, valamint a tudat, hogy morális kötelességüket teljesítik katonai helytállással.

A lakosság mobilizálása – Pest-Pilis-Solt vármegye esetében – azonban a második összehívás, a lokális insurrekció elrendelésével lett teljes. Ebben társadalmi rang és jogállás befolyása nélkül mozgósítottak mindenkit, aki a törvény szerint saját lakóterületét megvédeni tartozott. A Pest-Pilis-Solt vármegyében május 31-én behívott, leginkább a népfelkelés intézményéhez hasonlítható, Soroksáron táborozó csapatok rendfenntartó feladatukat megbízhatóan ellátták, harcértékük bizonyítására azonban nem adódott lehetőség.

A Magyar Királyság önvédelmi rendszerének fontos ismertetőjegye és kritériuma, hogy az Udvari Haditanács helyett a Magyar Országgyűlés és a nádor rendelkezett felette közvetlenül. Viseletéről, kiképzéséről és vezénylési nyelvéről is ezek a törvényhatóságok döntöttek törvények, illetve rendeletek formájában. A Magyar Királyság önvédelmi erejének, a generális insurrekciónak a parancsnoka az ország nádora volt. Mobilizálásukról és felszerelésükről kizárólag a magyar helyhatóságok gondoskodtak. Kiképzésük és alkalmazásuk kizárólag az ország területén belül valósulhatott meg. Mobilizálásukban fontos tényező volt a nemzettudat (*Natio Hungarica*) és a hazáért vállalt áldozat.

Beilleszthető-e a Magyar Királyság önvédelmi rendszere az európai trendekbe?

A dolgozatom első felében megvizsgált, napóleoni háborúk időszakára eső európai minták figyelembevételével kijelenthető, hogy a lakossági mobilizálás feltételei közül mindháromnak megfeleltethető a Magyar Királyság önvédelmi rendszere.

1. Azonos politikai cél vagy veszély: 1809-ben, az ötödik koalíciós háború kirobbanásakor az egész *Natio Hungarica* fenyegetve érezte magát a Francia Császárság térnyerése miatt, ami ellen az Országgyűlés már 1808-ban meghozta döntését, így az önvédelem mozgósítása 1809-ben nem volt kérdés. Az insurrekcióra kötelezettek mobilizálása kettős politikai haszonnal járt a magyar rendek számára. Egyrészt bizonyította a *Natio Hungarica* lojalitását az uralkodó és a Habsburg–Lotaringiai-ház felé. Másrészt bebiztosította nemesi kiváltságaikat, hiszen tevélegesen részt vettek országuk védelmében. A cél tehát adott volt a nemzetesthez tartozó rendek számára, akik előtt a politikai karrier is nyitva állt insurrekciós helytállásuk esetén.

2. A békeidőben kiépült és jól használható társadalomszervező rendszer tekinthető az insurrekció gyenge pontjának. A rendszer modernizálását József nádor és az Országgyűlés elkezdte ugyan kidolgozni az 1808-ban kiadott törvénycsomag alapján, de gyakorlati megvalósítására nem, vagy csak részben került sor a vármegyékben. Ez azonban nem annyira az intézmény, mint a háború gyors kitörésének rovására írható fel. Az 1809 őszi tartott királyi díszszemle beszámolóí szerint az insurgens csapatok a háború végén feladatörüknek megfelelő állapotban bocsátattak haza. A további években azonban elmaradt a modernizált rendszer karbantartása és az összeíró mustrák éves megtartása, így a kiegészítési rendszer ismét elavulttá válhatott.

3. Katonai tapasztalattal bíró tisztikar rendelkezésére állt a generális inszurrekció intézményének: a hadkerületek parancsnokait a főparancsnok, József nádor nevezte ki kiemelt figyelemmel katonai múltjukra és a harctéren szerzett érdemeikre. Az inszurrekció törzsébe szintén veteránok vagy katonai végzettséggel rendelkező volt császári-királyi törzstisztek kerültek. A vármegyei alakulatok (gyalogsági zászlóaljok, lovassági ezredek) tisztii állományát a vármegyegyűlések jelölték ki. A tisztségek betöltésének feltételeként nem szerepelt a katonai múlt, de a vármegye által kiállított inszurgensek jól felfogott érdeke volt, hogy katonai múlttal rendelkező tiszteket, vagy legalábbis tekintélyes vármegyei vezetőket válasszanak kiállított alakulataik élére.

Összességében kijelenthetjük, hogy a generális inszurrekció intézménye megfelelt a korszak területvédelmi igényeinek. A modernizált területvédelmi rendszer képes volt a lakosság széles rétegét jól szervezeten felvonultatni és elvárt feladatainak megfelelően hadrendbe állítani. A mobilizálás során felmerülő szervezési hiányosságok elsősorban nem a vármegyei nemesség hanyagságán vagy a rendszer alapvető korszerűtlenségén múlottak, hiszen a dolgozatban bemutatott példákön keresztül láthattuk, hogy az 1808-as törvények nyomán megindult modernizációs törekvések igyekeztek a Magyar Királyság jogviszonyaiba ágyazottan meghonosítani a nyugati miliciarendszerek struktúráját. A mobilizálást természetesen hátráltatta a későn megkezdett mustrák sora, valamint a vármegyei adminisztráció bürokratikus rendje. Az inszurrekció intézménye tehát megpróbált korszerű választ adni a területvédelmi kihívásokra, amelyek elé a francia forradalom alatt megváltozott társadalmi viszonyok állították egész Európát. A Magyar Királyság kora újkori társadalomszerkezete azonban meggátolta, hogy a francia miliciarendszer legnagyobb vívmánya, a lakosok elnyert polgárjogi státusza a *Natio Hungarica* rétegein túl is éreztesse hatását.

Felhasznált irodalom

- BÁN Péter szerk. (1989): *Magyar Történelmi Fogalomtár*. II. kötet. Budapest: Gondolat.
- BENCZE László (2005): *Napóleon bécsi hadjárata 1809*. Budapest: Múlttal a Jövőért – Hadtörténelmi Levéltár.
- FORGÁCS Balázs (2020): *Gerillák, partizánok, felkelők. Az irreguláris hadviselés elméletének története – korunk kihívásai*. Budapest: Zrínyi.
- HAHNER Péter (1989): *A nagy francia forradalom kisenciklopédiája*. Budapest: Minerva.
- HAHNER Péter (2021): *A régi rend alkonya. Egyetemes történet 1642–1815*. Pécs: Kronosz.
- JOMINI, Antoine-Henri (1973): A hadviselés alapelveiről. In ÖLVEDI Ignác (szerk.): *Szemelvények a XIX. század burzsoá katonai teoretikusainak és szakíróinak műveiből*. Budapest: Zrínyi.
- KOSÁRY Domokos szerk. (1990): *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867. Magyarok Európában III*. Budapest: Háttér.
- KRISCH András (2016): A franciák legkeletibb magyarországi hódítása – Győr a francia megszállás alatt. In ARATÓ György – NEMES Gábor – VAJK Ádám (szerk.): *Primus inter omnes. Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára*. Győr: Győri Egyházmegyei Levéltár, 201–225.

- MACHIAVELLI, Niccoló (1978): Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről. Ford. LONTAY László. In *Niccoló Machiavelli művei*. Budapest: Európa.
- MÉSZÁROS Kálmán (2021): A Rákóczi-szabadságharc hadseregének irányítási rendszere (1703–1711). In HERMANN Róbert (szerk.): *A magyar hadügyi igazgatás története 1526–1990*. Budapest: Zrínyi.
- NAGY Ágoston (2022): *Kisfaludy Sándor: Hazafiúi szózat a' Magyar Nemességhez (1809) Forráskiadás*. Budapest: Reciti.
- NAGY István (2003): A pápai ütközet 1809. június 12-én. In *Pápai Múzeumi Értesítő* 8. Pápa: [k. n.], 113–151. Online. <https://bit.ly/4fy0G9Z>
- Pest-Pilis-Solt VM. Nem. Közgy. ir. Köz- és Kisgy. JKV. Jelzet: PVML IV.3-a/1. 37. kötet (mikrofilm adatai: XV.5-c.62. 11729/99 8849 PML)
- POÓR János (2003): *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12*. Budapest: Universitas.
- R. KISS István (1911): *Az utolsó nemesi felkelés II*. Budapest: szerzői kiadás.
- SECHER, Reynald (2023): *A vendée-i mézárulás. Népiirtás francia módra*. Budapest: Századvég.
- Vármegyei Insurrectionális Bizottság Iratai (Deputatios Iratok) Jelzet: PVML IV. 4-e. 1. JKV (Pest-Pilis-Solt 1757-1810.).
- VERESS D. Csaba (1987): *Napóleon hadai Magyarországon*. Budapest: Zrínyi.
- WESS, A. Mitchell (2020): *A Habsburg Birodalom nagystratégiája*. Budapest: Antall József Tudásközpont.

Rakaczki István¹

A Hunyadi-állás

The Hunyadi Position

Absztrakt

A tanulmány bemutatja a Kárpátok északi előterén, Galícia területén kiépített magyar védelmi rendszert. A hegyvidéki területen, több lépcsőben kialakított, megerősített útzárak, körkörös védelemre berendezett raj- és szakaszállások erős védelmi pozíciókat alkottak. A Hunyadi-állás – feladatának megfelelően – lassította a Vörös Hadsereg előrejutását, jelentős élőerő- és technikai veszteségeket okozva a támadó félnek. A 4. Ukrán Front pihentetett, átfegyverzett, hegyvidéki harcra felkészített csapatai egy hónapos folyamatos hadműveleti tevékenységgel sem tudták elérni a Kárpátok vízválasztóját.

Kulcsszavak: Kárpátok, hegyvidéki terep, Hunyadi-állás, útzár, körkörös védelem, gyalogsági fegyverzet

Abstract

The study introduces the Hungarian defence line built at the northern foothills of the Carpathians, in Galicia. The fortified roadblocks, swarm and platoon positions, established in several stages in the mountainous area, formed strong defensive positions for perimeter defence. The Hunyadi position—in accordance with its mission—slowed down the advance of the Red Army, causing significant losses of manpower and technical equipment to the attacking side. The rested, rearmed units of the 4th Ukrainian Front, prepared for mountain fighting, could not reach the Carpathian watershed even with a month of continuous operations.

Keywords: Carpathians, mountainous terrain, Hunyadi position, roadblock, perimeter defence, infantry armament

¹ Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola, e-mail: irakaczky@gmail.com

Bevezető

Az 1941-ben megindult német támadás lendülete Sztálingrádnál megállt. A szovjet erők véres küzdelemben megadásra kényszerítették Paulus tábornok 6. hadseregét. Az 1943-ban lezajlott kurszki páncéloscsata után a Vörös Hadsereg támadásba ment át. A tengelyhatalmak csapatai folyamatos védekező harcok mentén hátráltak nyugat–délnyugat irányban.

A keleti hadszíntér 1943. december végére kialakult helyzetéből meg lehetett állapítani, hogy a szovjet haderő ukrainai előrenyomulása a következő év első hónapjaiban elérheti a Kárpátok nyúlványait.²

Az Észak-Ukrajna Hadseregcsoport, vagyis a német 1. és 4. páncélos hadsereg, valamint a magyar 1. hadsereg az 1. páncélos hadsereg visszavonása és Kovel felmentése után a Keleti-Kárpátok és a Pripjaty-mocsarak között építette ki első védelmét, ott, ahol erői csatlakoztak a Közép Hadseregcsoport déli szárnyához.³

A hadi események hatására a német hadsereg főparancsnoksága (Oberkommando des Heeres, OKH) által 1944. március 8-án kiadott, 11. számú Führer-parancs minden jelentősebb keleti hadszíntéri település „megerősített helyként” vagy „helyi támpontként” való védelmét rendelte el.⁴

A magyar védelem elméleti alapjai

1939. november 1-jén a vezérkari főnök alárendeltségében felállították az Erődítési Parancsnokságot. A tervezési osztály vezetője Hárosy Teofil hadiműszaki törzskari alezredes lett, akit 1941. november 1-jén hadiműszaki törzskari ezredessé, egyúttal az Erődítési Parancsnokság parancsnokává neveztek ki.

A védelmi rendszer létrehozását a német vezérkar is szorgalmazta, a Honvéd Vezérkar pedig a tárgyalások után szinte azonnal hozzáfogott a védelmi feladatok megszervezéséhez. Ahhoz, hogy minél alaposabb munkát végezhesenek, magyar katonai szemlebizottságok 1940 őszén több alkalommal a helyszínen tanulmányozták a németek által elfoglalt Maginot-vonalat és a belga erődrendszert. Itt szembesültek azzal, hogy – noha a bevehetetlennek tartott Maginot-vonalat a németek gyorsan áttörték – a betonerődök közötti kisebb térközállások hosszabb ideig ellenálltak a túlerőnek. Erre a felismerésre alapozva tervezték meg a Kárpátok védelmét, és alakították ki aztán az Árpád-vonal völgyzáraiban a körkörös védelemre alkalmas rajállásokat.⁵

1940 őszén megkezdődött a Kárpátok védelmének előkészítése. Magyarország elkezdte kiépíteni az ország védelmét biztosító erődrendszerét a Kárpátok harcjárművekkel járható völgyeiben. A tervezés és a munkálatok irányítása az Erődítési Parancsnokság feladata volt.⁶

² SZABÓ–SZÁMVÉBER 2009: 53–54.

³ SZABÓ–SZÁMVÉBER 2009: 51.

⁴ SZABÓ–SZÁMVÉBER 2009: 49.

⁵ BALLA–PADÁNYI 2023: 45–46.

⁶ LÉKA 2002: 16.

Hárosy Teofil jelentős elméleti munkát is végzett. Az állandó erődítésekkel kapcsolatban már 1939-ben fontos tanulmányokat írt. Az erődítésekkel kapcsolatos nézetei megerősödtek a német erők által rövid idő alatt elfoglalt Maginot-vonal szemlézései során.

Ellentétben a Maginot-elvvel, az erődítés nem a védelmi harc alapeleme, hanem fontos kiegészítő része, gyakran meghatározó kelléke. A terep gondos kihasználásával, annak műszaki berendezésével kiépített erődítés a védelem fontos támpontja a várható védelmi vagy halogató harc színhelyén. A jól megválasztott terep hatékony műszaki berendezése a megszálló élőerők küzdőképességét a túlerőben lévő ellenség szemben is nagymértékben fokozza. A korszerű támpontokat úgy kell kiképezni, hogy bármely irányból jövő támadásnak ellenállhassanak még akkor is, ha az ellenség egy részükbe már betört, vagy akár birtokba is vette, mert minden része külön-külön, önmagában is ellentálló.⁷

Az egyes támpontok elrendezése a terepen szabálytalan, helyüket a földrajzi tér lehetőségei határozzák meg. Három harcászati főszezpont egyidejű érvényesülése a döntő: a vezetés, a tűz és a mozgás. A védelem műszaki-technikai feltételei mellett alapvető fontosságú a csapat erkölcsi értéke, amely az így megerősített terepet valóban meg is védi. Ellentétben a Maginot-elvvel, a szívós védelem leghatásosabb eszköze a támadó ellenfél előkészületeinek akadályozása. Ezt a célt folyamatos vállalkozásokkal, támadó akarattal lehet elérni.⁸

„Védelmünk fejlődésének lehetőségét a körvédelem szellemének erőteljes átültetésében látom. Még a főellenállás vonalának, a zárótűz, valamint az akadályok és ellentámadások mai elvének megváltoztatásával is. Kitűzés, tervezés alapelve legyen: minden szakasz-, század-, zászlóaljkörlet, telephely, felvételezőhely, konyha, segélyhely, harcálláspont önmagában is körvédőképes legyen.”⁹

A magas- és középhegységi vagy földszoros jellegű terep, ami erős mozgást gátló hatásánál fogva a korszerű harceszközök fölényes súlyképzését akadályozza, a kiépített állandó erődítések hatékony védelmi berendezésének bizonyult. Tehát a jól járható sík- és dombvidéki területeken kialakított, gyengébb védelmi képességgel bíró erődítések az ellenség tetszés szerinti erőkkel támadhat. A magashegységek szűk völgyeiben épült és a földrajzi lehetőségek miatt elhárítóképesebb erődrendszerek ellen csak annyi és olyan erő vethető be, aminek felvonultatását és a támadás alatti mozgását a terep megengedi.¹⁰

A magyar és a közreműködő német műszaki alakulatok a Kárpátok előtere védelmi rendszerének kialakítása során – mivel a Hunyadi-állás közép- és magashegységek láncolatában húzódott – alkalmazták ezen elveket. A kapcsolódó védelmi vonalak – Prinz Eugen-állás, Lemberg–Drohobycz-állás – esetében csak a Hunyadi-álláshoz kapcsolódó, déli területeken volt szorosokkal szabdaltnak középhegység, észak

⁷ HÁROSY 1943: 282–284.

⁸ HÁROSY 1943: 285.

⁹ BENYOVSZKY 1944: 465–477.

¹⁰ VARRÓ 1942: 75–81.

felé ellaposodó, széles folyóvölgyekkel tagolt dombvidék jellemezte a védelmi terepet, ahol más szempontokat is figyelembe kellett venni az erődítésnél.

A Kárpátok előterének védelme

A háború menetének megváltozása az ország védelmének átgondolását tette szükségessé. A front közeledtével a Kárpátok védelmét meg kellett erősíteni. Ekkor alakult ki a hármass védelmi rendszer teóriája.

A hadműveleti előterep megerősítésére két állást hoztak létre (Hunyadi-állás, Szent László-állás). A Hunyadi-állás a Kárpátok előterében az Északkeleti-Kárpátok hágóit lezáró hegyvidéki erődítések legkülső vonala volt. A terepadottságok alapján, de a front gyors közeledése miatt sem épülhetett ki összefüggő védelmi rendszer. Műszakilag megerősített támpontokból, völgyzárakból, műszaki zárból és az azokat fedező fa- és földerődök, illetve reteszállások rendszeréből állt. A Keleti-Beszékidekhez és a Máramarosi-havasokhoz vezető utakat zárta le a szűkülő völgyekben több lépcsőben. Délkeleti végpontját a románhatár-közeli Grun hegycsoport területén és Uscie Putilla¹¹ központtal a Czeremosz folyó¹² keskeny völgyeiben alakították ki a műszaki alakulatok. A Csorna Hora előterében Zabie, Mikuliczyn és Jaremcze helységek térsége volt megerősítve, fontosabb támpontjait a Javornik és a Gorgan hegyek előterében, a Tatár-hágó felé vezető úton Delatynnál, Tatarownál, a Toronyai-hágó előtt Ludwikowka és Huta környékén, a Vereckei-hágóhoz felvezető úton Tuhlja környékén építették ki. A Hunyadi-állás északnyugati végpontja a Magura lábainál, az Uzsoki-hágó felé vezető völgyben Turka volt.

A Kárpátok előterének védelmi rendszerei a tábori erődítés elemeire épültek. Ezekben a megerősített vonalakban széleskörűen alkalmazták a műszaki zárok különböző elemeit. A műszaki zárok jellegük szerint lehetnek rombolások vagy telepített zárrendszerek, működésük szerint pedig robbanó vagy nem robbanó zárok. A robbanó műszaki zárok elemei az aknák. A második világháborúban elsősorban gyalogsági, harcokosi-, deszant elleni és építményromboló aknákat használtak. Aknatelepítésekkel gyalogsági, harcokosi- vagy vegyes aknamezőket alakítottak ki.

Az erődítési zárok közé tartoztak a harcokosiárkok, a harcokosi falak, a harcokosi-buktatók, a különféle drótkadályok és a torlaszok. A torlaszokhoz sorolhatók a harcokosiakasztók, a döntött fatorlaszok, jéggátak. A rombolások út- és vasútrombolások, illetve a vasúti forgalmi berendezések rombolásai lehetnek.

A műszaki zárok tervszerű, összefüggő alkalmazásával műszaki zárrendszereket hoztak létre. A műszaki zárat utász/műszaki alakulatok irányításával telepítették. A műszaki záróvelek általában védőállások előtt épültek ki.¹³ Ennek oka, hogy a műszaki zár akkor hatékony, ha tűz alatt tartják, vagy folyamatosan ellenőrzik.¹⁴

¹¹ A dolgozatban a földrajzi nevek és a helységek elnevezései a korabeli lengyel írással használt lengyel nevek. A német dokumentumok is ezt a formát használták.

¹² A Czeremosz folyó két főágból áll: Biały és Czarny Czeremosz. A védelem központja a két ág találkozási zónájában volt Uscie Putillánál. A közelben német erődítő műszaki századok is tevékenykedtek (Berwinkowa, Mariniceni).

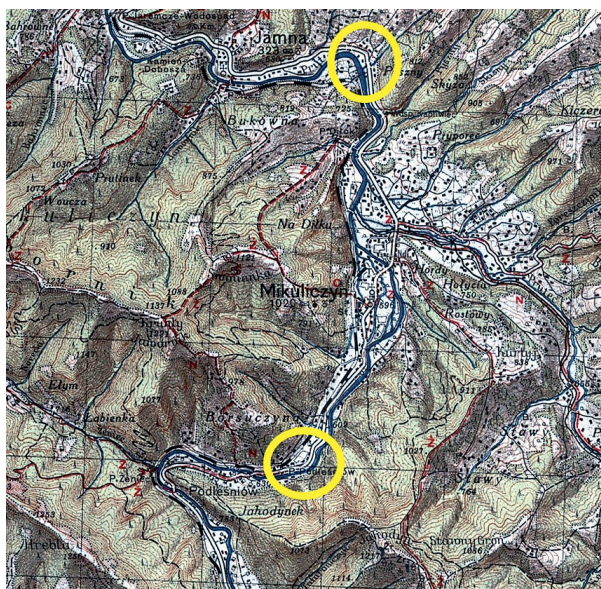
¹³ A Hunyadi- és a Szent László-állás. Lásd: <https://harcunk.info/archivum/a-hunyadi-es-a-szent-laszlo-allas>

¹⁴ PADÁNYI 2015: 21–33.

Magyarország 1944. március 19-i német megszállása után a magyar hadsereg is német irányítás alá került. A Sztójay-kormány március 22-i kinevezését követően a Honvéd Vezérkar főnöke, Szombathelyi vezérezredes első áldozatává vált a katonai vezetésben végrehajtott személyi változtatásoknak. Leváltása előtt még sikerült megakadályoznia a Honvédség teljes német vezetés alatt történő átszervezését. A Honvéd Vezérkar új főnöke – német kívánságra, de Horthy és az idősebb tábornokok ellenzésére – Vörös János altábornagy lett.¹⁵

A front közeledtével fokozódtak a védelmet erősítő erődítési munkálatok. Ekkor került sürgősséggel napirendre a Kárpátok előterének megerősítése. Ez találkozott a német elképzelésekkel is, mert így lehetett biztosítani, hogy az észak–déli irányú német védelmet ne lehessen délről megkerülni. Ekkor már német utászalakulatok irányításával épült a Tarnow védelmét biztosító Vénusz állás, és a magyar védelmi rendszerhez közvetlenül kapcsolódó, észak–dél irányú Lemberg–Drohobycz erődített szakasz.

Régebben olvastam, hogy a Hunyadi-állás helységtámpontok sorozata volt. A hozzáférhető német és orosz dokumentumok, hadijelentések (germandocsinrus-sia.org, pamyat-naroda.ru) alapján elmondható, hogy a kiépült szakaszok jellemzője volt a többlépcsős, mélységben tagolt védelmi rendszer. A harcjárművel járható utak mentén kialakított védelmi pontok általában útszűkületekben, nagyobb útkanyarok közelében helyezkedtek el (1. ábra). Itt lelassult az ellenség haladása, ezáltal könnyebb célpontot jelentett a védelem tüzefegyvereinek. Az ellenséges tűz elől gyorsan vissza lehetett vonulni az útkanyarban, és újabb pozíciót elfoglalni.

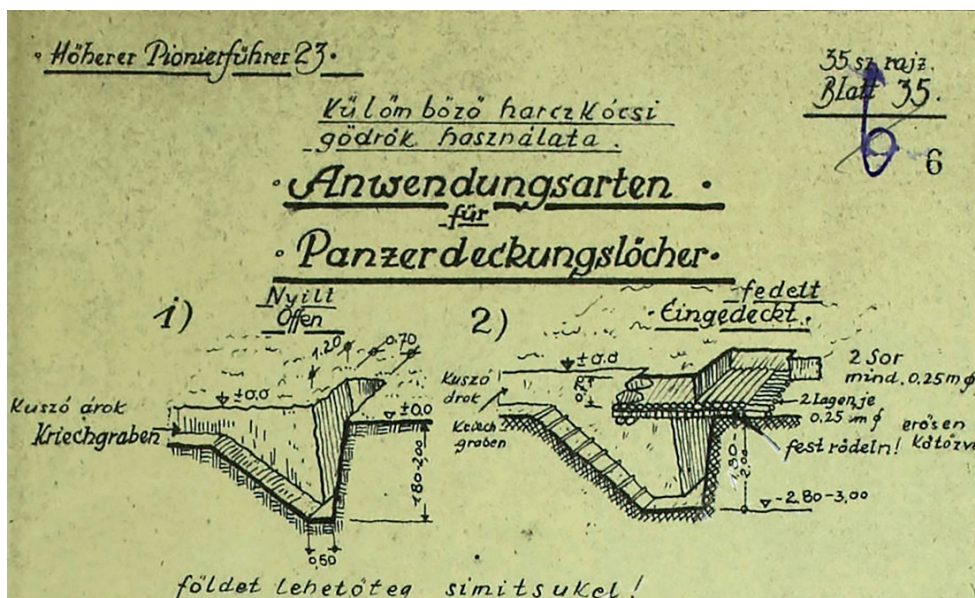
1. ábra: A német adatok alapján beazonosítható ellenállási pontok a Tatar-hágó felé vezető úton
Forrás: a szerző szerkesztése

¹⁵ SZABÓ–SZÁMVÉBER 2009: 54.

A Kárpátok előterében majd 300 km hosszúságban kialakított Hunyadi-állás építését a német 23. Felsőbb Műszaki Parancsnokság felügyelte.¹⁶ A védelem harci tapasztalatai alapján a német állásépítés hatályos műszaki dokumentációja helyett új anyag készül: *Das Merkblatt 57/5 vom 1. Juni 1944: „Bildheft Neuzeitlicher Stellungsbau“* (Az 1944. június 1-jétől hatályos *A modern állásépítés rajzos füzete* kiadvány).

A hadseregcsoporthőparancsnokság elrendelte az 57/5 utasítás hatálybalépését, amely támpontul szolgál az olyan tábori erődítések építéséhez, ahol speciális terepviszonyok léteznek. A hatályos építési előírásoknak ellentmondó kialakítások és méretezések esetében az „illusztrált füzet” információi az újabb tapasztalatok figyelembevételével érvényesek.¹⁷ Az utasításban szereplő tábori erődítési szabványok – néhány speciális német védelmi objektum kivételével – hasonlóak voltak az alkalmazott magyar műszaki rendszerekhez.

A magyar védelemben nem alkalmazott, de a német csapatok páncélosok elleni védelmének jellegzetes műszaki megoldása volt a Panzerdeckungsloch (harckocsigödör), amelyet a magyar védelmi rendszerben is rendszeresíteni kellett. Ezért a 23. Felsőbb Műszaki Parancsnokság magyar feliratokkal ellátva biztosította a magyar utászalakulatoknak a műszaki rajzot (2. ábra).

2. ábra: Harckocsigödör műszaki rajza (részlet)

Forrás: 35. sz. rajz, lásd: <https://wwii.germandocsinrussia.org/de/nodes/21374-delo-7#page/9/mode/inspect/zoom/5>

¹⁶ Unterlagen der Ia-Abteilung des Höheren Pionierführers 23: Anlagen zum KTB des Höheren Pionierführers 23, Bd. 11, 21.6.-18.8.1944. <https://wwii.germandocsinrussia.org/de/nodes/21374-delo-7#page/1/mode/inspect/zoom/6>

¹⁷ *Bildheft Neuzeitlicher Stellungsbau* 1944.

Hogy milyen és mennyi műszaki építményt, védelmi rendszert, akadályt kellett a tervek szerint megvalósítani, és ezekből július elejére mi készült el, támpontot ad a német 23. Felsőbb Műszaki Parancsnokság két összesítő jelentése, amelyek alapján látható a tíz nap alatt elvégzett munka mennyisége is (1. táblázat).

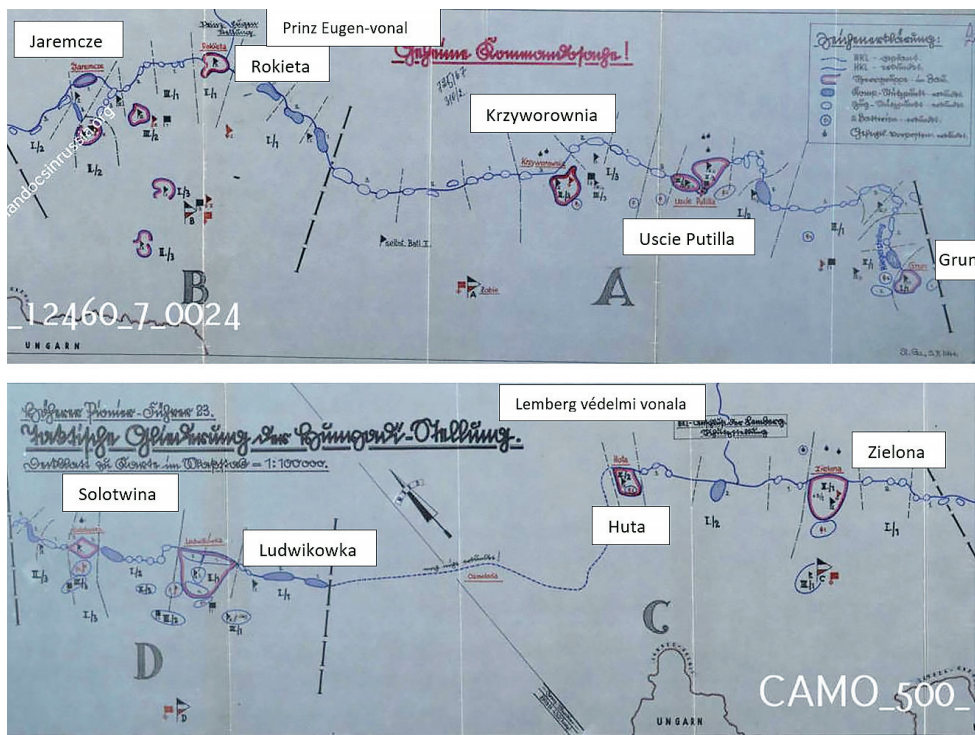
1. táblázat: Jelentés a Hunyadi-állás építési állapotáról az A, B, C, D építési szakaszon

Létesítményfajta	1944. 06. 28-i állapot		1944. 07. 08-i állapot		Megjegyzés 10 nap építési teljesítménye
	terv	Kész és építés alatt álló egységek, utóbbiak (száma)	terv	Kész és építés alatt álló egységek, utóbbiak (száma)	
Golyószóró tüzelőállás és beásott nehézfegyver	961	451 (156)	1283	562 (123)	111
Pc. törő rakétavető	120	35 (14)	157	51 (30)	16
Gránátvető tüzelőállás	92	18 (6)	116	31 (10)	13
Aknavető (magyar) tüzelőállás	66	10 (4)	86	16 (2)	6
Óvóhely	1265	293 (141)	1695	401 (155)	108
Fafedezékek	1526	19 (71)	2018	73 (66)	54
Betonfedezékek	2	–	4	–	–
Harcálláspont	56	1 (8)	75	1 (8)	0
Lövészárok (km)	37,4	6,8 (3,4)	48,6	9,8 (3,2)	3,0
Drótkadály (km)	152,5	4,7 (2,0)	202,5	5,9 (2,9)	1,2
Közelítő árok (km)	10,6	4,2 (1,4)	14,4	5,7 (1,3)	1,5
Harcokosiárok (km)	8,5	1,2 (1,9)	12,48	2,19 (2,29)	0,99
Harcokcsifal (km)	2,3	0,1 (0,2)	2,3	0,2 (0,4)	0,1
Harcokcsigödör (személyi védőakna pc. ellen)	274	–	1185	7 (6)	7
Egyéb harcokcsiakadály	0,3	0,1 (0,1)	0,3	0,1 (0,1)	0
Pc. elhárító folyózár		–(110 m)	11	–(110 m)	0
A védelmi rendszer építésén dolgozó élőerő létszáma (fő)					
Katona (magyar utászszázlőaljak)	1411		1713		302
Helyi lakosság	912		787		–125
Munkaszolgálatos századok	5482 (a D szektorban zsidó egységek)		6786 (a D szektorban zsidó egységek)		1304

Forrás: Meldung über den Ausbauzustand der Bauabschnitte A, B, C, D der Hunyadi-Stellung, lásd: <https://wwii.germandocsinrussia.org/de/nodes/21374-delo-7#page/35/mode/inspect/zoom/6>

Megjegyzés: A német műszaki vezetés építési szektorokra osztotta a Hunyadi-állást. Saját szerkesztés a részletes, szektorokra bontott német adatok alapján

A Hunyadi-állás építését koordináló és felügyelő 23. sz. Felsőbb Műszaki Parancsnokság, a II/25 erődépítő műszaki csoport és a 2/25 erődépítő műszaki század az Észak-Ukrajna hadseregcsoport-főparancsnokság 1944. 07. 06-án kelt 1874/44 számú parancsa alapján azonnal át kell vegye a Lemberg–Drohobycz védelmi rendszer 1–13 szekciójának munkálatait. „A Hunyadi állás építésében a továbbiakban a 14. sz. Felsőbb Műszaki Parancsnokság erői vesznek részt. Az építési szakaszok átadása a két parancsnokság közvetlen egyeztetése útján történik. A teljes munkaterület átvételéig néhány fős személyzet marad minden szekcióban a 23-as műszaki parancsnokság állományából.”¹⁸ A két parancsnokság közötti átadás-átvétel részét képezi az 1944. július 8-i építési állapot részletes leírása.

3. ábra: A Hunyadi-állás rendszerének és szektorainak ábrázolása a 23. sz. Felsőbb Műszaki Parancsnokság térképén Forrás: Unterlagen der Ia-Abteilung des Höheren Pionierführers 23. 29. Lásd: <https://wwii.germandocsinrussia.org/de/nodes/21374-delo-7#page/29/mode/inspect/zoom/4>

¹⁸ Obkdo.H.Gr.Nordukraine Ia/Gen.d.Pi. Nr. 1874/44 geh. v. 6. 7. 44. 27. o. <https://wwii.germandocsinrussia.org/de/nodes/21374-delo-7#page/32/mode/inspect/zoom/6>

A Hunyadi-álláshoz kapcsolódó védelmi rendszerek

A Rokieta egy kettős csúcsú (1110, 1104 m), nyugat – kelet-délkelet irányban hosszan elnyúló (körülbelül 1,5 km) gerinc, amelyet keresztez egy keskeny hegyiút, amelyet az első világháború idején tettek járhatóvá járművek számára. Az út Mikuliczynyt köti össze Luczki településsel (a Prut völgyét a Luczka-patak völgyével). A Rokieta magaslat keleti pereméről (Kis-Rokieta, 1104 m) indul a Prinz Eugen-állás, amit szintén a magyar erőknek kellett volna kiépíteni. A Prinz Eugen-állás az 1. hadsereg arcvonala mögött, 10 km-en belül húzódó, félig kiépített, részben csak kijelölt védelmi vonal volt. A közel észak–dél irányú védelmi állás a magyar VI. hadtest hadművelési területére esik, és a (Tatár-hágó) – Delatyn–Nadwórna–Stanisław (németül Stanislau, ma Ivano-Frankivszk) -közút és -vasútvonal védelmét biztosítja. A védvonalat az úttól keletre jelölte ki a német–magyar katonai műszaki vezetés, de kiépítésére már nem állt rendelkezésre sem elegendő idő, sem technika, sem munkaerő. A legfontosabb területeken, a jól védhető magaslatokon közlekedő árkok, lövészok munkálatai folytak a gyakori szovjet támadások közben.

A német műszaki irányítással végzett munkát itt már nem csak magyar utász-alakulatok vezetésével végezték. Bevonták a harcselekményekben nem érintett alakulatokat is.

„A felváltások július 25-ig befejeződtek. A hadtest megrövidült arcvonala tehát a 27. könnyű hadosztály és az 1. hegyidandár maradt védelemben, míg a 2. hegyidandár és a 19. tartalék hadosztály alakulatait a Prinz Eugen-állás építésére rendelték. Előbbit Zabie, Zabie Slupejka, Berwidowa, utóbbit Tatarow, Jamna, Mikuliczyn, Delatyn térségébe irányították. A VI. hadtestparancsnokság két seregtestének (a 27. könnyű hadosztály és 1. hegyidandár) a Prinz Eugen-állásba (Podzaharycz–dél–Rozen Weliky–Sokolowka–dél–Prokurawa–dél–Akreszory–nyugat–Berezow–nyugat) való visszavételét rendelte el.”¹⁹

Az utóbbi felsorolt helységek (Podzaharycz–dél stb.) a Rokieta magaslattól délkeletre található, így ezek nem lehetnek a Prinz Eugen-állás támpontjai. Ez a terület a német térképrajzolattal (3. ábra) megegyező vonalvezetéssel, a Rokieta magaslattól délkeleti irányban haladva Akreszory – Prokurawa – Sokolówka – Rozen Wielki – Podzacharycz sorrendben a Hunyadi-állás részét képezi döntően a B szektor I/1 területén, az A szektorban található Krzyworownia irányában.

A két védelmi rendszer összekapcsolását és a Prinz Eugen-állás nyomvonalának felderítését és tervezését elrendelő parancsot 1944. július 1-jén adta ki vitéz Záray Emil vezérőrnagy, az 1. magyar hadsereg műszaki parancsnoka.

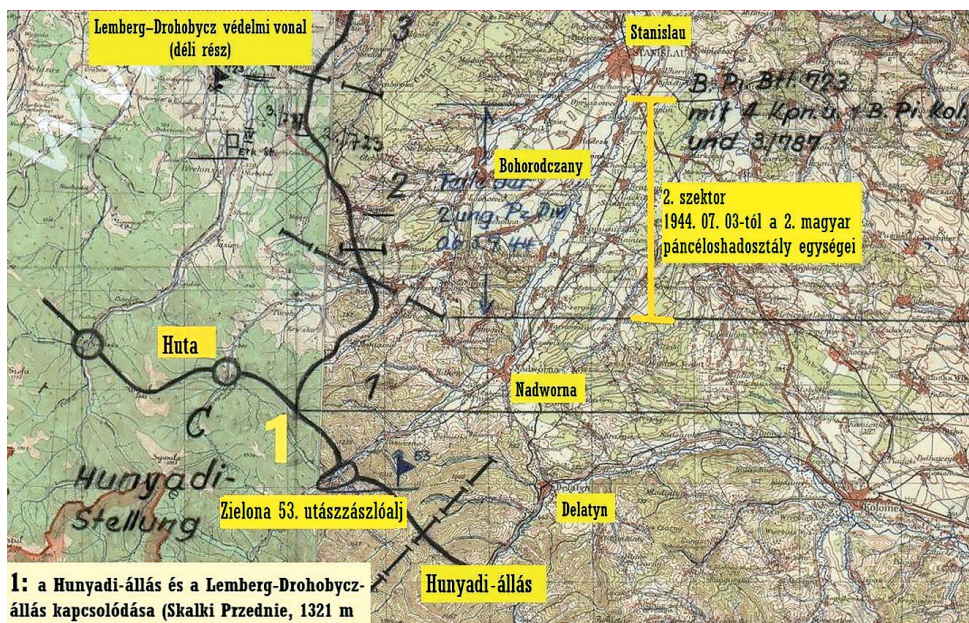
„Fontos szempont a fő harc vonal és a Hunyadi-állás közötti völgyek lezárása. A két védelmi állás közötti kapcsolat szemrevételezését, felderítését a magyar VI. hadtestnek kell kezdeményeznie és gondoskodnia kell annak végrehajtásáról. A feladatban részt vesz a német 103-as és a 104-es műszaki csoportparancsnokság, a 23-as Felsőbb Műszaki

¹⁹ BEREKMÉRI 2005: 28.

Parancsnokság képviselője, valamint a magyar 54. utászászlóalj. A szemlézésre július 4-én kerül sor, további részleteket a VI. hadtestnek kell elrendelnie.”²⁰

A támadó hadművelet befejezése után a Tlumacz – Ottynia – kelet-Kolomea – nyugat-Peczenizyn – Pistyn – Kuty – Kosow mögötti vonalon megkezdődött a védőállások kiépítése. Az 1. hadsereg-parancsnokság intézkedése értelmében a védelem súlyát az útszorosokra, a Prut folyó völgyére és a Stanislaura (Stanislawra) vezető utakra helyezték, Tatarow, Dolina, Nadworna és Delatyn városokat pedig körvédelmi központokká építették ki. A hadsereg eredeti, illetve újonnan kiérkező alakulataira várt a védőállások mögött 10 km-re kijelölt Prinz Eugen-állás kiépítése is.²¹

Zielona és Huta között, a hosszan elnyúló Csortka-gerinc uralgó pontján, a Skalki Przednie (1321 m) magaslaton kapcsolódik a Hunyadi-álláshoz a Lemberg–Drohobycz észak–déli irányú német védelmi vonal (4. ábra). Tulajdonképpen ennek a védelmi rendszernek lett volna „elővédje” a déli szakaszon a Prinz Eugen-állás, amely mintegy 35–50 km-re keletre volt tervezve. A Hunyadi-állás a Kárpátok előterében 900–1400 m közötti – általában meredek – magaslatok vonalán haladt, az északi irányú védelmi rendszerek az ellaposodó, egyre alacsonyabb dombok, széles folyóvölgyek között vezettek.

4. ábra: A Hunyadi-állás és a Lemberg–Drohobycz védelmi vonalak kapcsolódása

Forrás: a szerző szerkesztése, a Höheren Pionierführers 23 térképe felhasználásával, lásd: <https://wwii.germandocsinrussia.org/de/nodes/21374-delo-7#page/39/mode/inspect/zoom/4>

²⁰ Anschluss der Prinz Eugen-Stellung an die Hunyadi-Stellung. <https://wwii.germandocsinrussia.org/de/nodes/21374-delo-7#page/30/mode/inspect/zoom/4>

²¹ SZABÓ-SZÁMVÉBER 2009: 56.

Az 1. Ukrán Front által 1944. július 13-án megindított Lemberg–Sandomir-hadművelet előkészítéséről szóló hírszerzési jelentések a Lemberg–Drohobycz védelmi vonal építésének felpörgetését vonták maguk után. Az OKH 1944. július 8-ai parancssal ezért vezényelte át a Hunyadi-állásból a gyakorlattal rendelkező 23. Magasabb Műszaki Parancsnokság teljes állományát Lemberg védelmének megerősítésére. A védelmet újabb erők vezénylésével is erősítette az OKH. Így kerül a védelmi rendszerbe a Hunyadi-állástól északra, a lembergi védelmi vonal 2. szektorába 1944. július 3-tól a magyar 2. páncélosadosztály. A védendő terület mintegy 25 km szélességű, Solotwinától Petranka településig húzódó, alacsony dombvidéki, majd alföldi jellegű térség, amelyet átszel az erősen kanyargó Lukwa-patak.

5. ábra: Az Északkeleti-Kárpátok előterének német–magyar védelmi rendszere

Forrás: a szerző szerkesztése az Unterlagen der Ia-Abteilung des Höheren Pionierführers 23 leírásai és térképvázatai alapján, lásd: <https://wwii.germandocsinrussia.org/de/nodes/21374-delo-7#page/1/mode/inspect/zoom/6>

Megjegyzés: Térképi jelölések magyarázata

Védelmi támpont

- 1 Grun
- 2 Uscie Putilla
- 3 Krzyworownia
- 4 Rokieta magaslat
- 5 Jaremcze
- 6 Zielona
- 7 Skatki Przednie-csúcs
- 8 Huta

9 Osmolada

10 Ludwikowka

11 Tuhlja

12 Turka

Hágók

Ta Tatár-hágó

T Toronyai-hágó

Ve Vereckei-hágók

U Uzsoki-hágó

Helységtámpont

A Nadworna

B Deljatin

C Tatarow

Védelmi rendszer

I. Hunyadi-állás

II. Prinz Eugen-állás

III. Lemberg–Drohobycz védelmi vonal

A Hunyadi-állás építése és a védelem fegyverei

A Hunyadi-állás építéséért a német 23. Felsőbb Műszaki Parancsnokság felügyelete mellett magyar utászegységek feleltek. A német irányítás a mintegy 300 km hosszúságú védelmi rendszert szakaszokra osztotta. A szakaszolás keletről haladt nyugat felé. Az A szektor védelmi rendszerének kialakítását Hocz-Richter alezredes parancsnoksága alatt a magyar 55. utászzászlóalj irányította Zabie központtal. Ebben a szektorban, Mariniceniben települt a német II/25 erődítés műszaki csoport. Az A szektorba tartozó területek: Grun, Uscie Putilla, Krzyworownia, Zabie. A szektorban, elsősorban a Czeremosz folyók völgyeiben 5 erődíszádtámpont kialakítása volt a feladat. A hatodik szádtámpont a Zabiet Tatarowval összekötő út mentén épült Krywopolétól keletre körülbelül egy kilométerre, ahol ezer méter magas hegyek közötti szoros és a nagy útkanyar biztosított előnyös védelmi lehetőséget.²² A B szektor legfontosabb része a Tatár-hágón át vezető fő közlekedési út és a vasútvonal védelme. Ebben a szektorban, a Kis-Rokieta-csúcs közelében kapcsolódik a Hunyadi-álláshoz a Prinz Eugen védelmi vonal. E szakasz építéséért a Párduc alezredes vezette, Jaremczében állomásozó 54. utászzászlóalj felel. Ugyancsak Jaremczébe vezényelték a német I/25. erődítési műszaki csoportot. A szektorban három zászlóalj támpontot és két erődíszádtállást kellett kiépíteni. A C szektor a leghosszabb szakasz. Itt, Huta és Zielona között kapcsolódik a Hunyadi-álláshoz az északi irányba induló Lemberg–Drohobycz német védelmi vonal. A szakasz építését a Zielonában települt, Danassy őrnagy vezette 53. utászzászlóalj irányítja. A D szektor építését a Ludwikowkában települt VIII. önálló utászzászlóalj vezeti Strébely alezredes parancsnokságával.²³

Az 1944. tavaszi hadműveleti területen lévő magyar hadosztályok egyik érzékeny pontját a gyenge páncélelhárítás jelentette. Az ezred-, illetve zászlóaljközvetlen páncéltörő alakulatoknak 37, illetve 40 mm-es ágyúalkalmatlanok voltak az újabb mintájú szovjet nehézharckocsikkal szemben, ami gyakran súlyos következményekkel járt a gyalogságra nézve. A páncélelhárítás hatékonyságának javítását célozta a HM 1944. április 28-án kiadott rendelete, amely szerint a hadműveleti területen

²² Erkundung und Aussteckung der Riegelstellungen. <https://wwii.germandocsinrussia.org/de/nodes/21374-delo-7#page/3/mode/inspect/zoom/6>

²³ Eingesetzte ungarische Kräfte zum Ausbau der Hunyadi-Stellung. <https://wwii.germandocsinrussia.org/de/nodes/21374-delo-7>, 10, 31.

lévő gyaloghadosztályok ezredközvetlen páncéltörőágyús századait a németek által rendelkezésre bocsátott 75 mm-es páncéltörő ágyúkkal nehéz páncéltörőágyús századokká fegyverzik át. Az új fegyverekhez a HM biztosította a gépkocsivezetőket és a gépjárműveket.²⁴

A kiépülő védelmi rendszereket hatékonyabb páncéltörő fegyverekkel kellett felszerelni. A 23. Felsőbb Műszaki Parancsnokság 1944. július 9-én kiadott 688/44 számú utasítása rendelkezik a Hunyadi-állásba telepítendő páncéltörő ágyúkról. Két típus, a 7,5 cm és az 1943-ban rendszerbe állított 8,8 cm Pak (*Panzerabwehrkanone*, páncélcélhárító löveg) kerül személyzettel együtt a legfontosabb védelmi pontokra a következő elosztásban:

A szektor, Grun védelmi csoport: 2 db 7,5 cm Pak és 5 fő kezelő; Uscie Putilla: 2 db 8,8 cm Pak és 2 db 7,5 cm Pak, valamint 10 fő kezelő; Krzyworownia: 2 db 7,5 cm Pak és 5 fő kezelő.

B szektor, Rokieta védelmi csoport: 2 db 7,5 cm Pak és 6 fő kezelő; Jaremcze: 2 db 8,8 cm Pak, 3 db 7,5 cm Pak és 7 fő kezelő.

C szektor, Zielona védelmi csoport: 2 db 8,8 cm Pak és 4 fő kezelő; Huta: 2 db 7,5 cm Pak és 4 fő kezelő; Osmolada: 2 db 7,5 cm Pak és 4 fő kezelő.

D szektor, Ludwikowka védelmi csoport: 4 db 8,8 cm Pak és 10 fő kezelő; Solotwina: 2 db 7,5 cm Pak és 4 fő kezelő.²⁵

A Vörös Hadsereg első támadása a Hunyadi-állás ellen

A Kárpátok előterében 1944. július–augusztus hónapokban lezajlott harci cselekményekről pontos és fontos adatokkal szolgál Siegler Egon főhadnagy, századparancsnok. Dolgozatában több helyen részletezi századának a Hunyadi-állás és a Prinz Eugen védelmi vonal építésében való részvételét, és az állások védelmi harcokban betöltött szerepét. A továbbiakban többször támaszkodom visszaemlékezésére.

„A magyar 1. hadsereg 1944 július végi, augusztus eleji védelmi harcainak azon részkieltemei, melyek a részben kiépített Hunyadi-állás vonalát képező Makowicz-, Javorowa-, Jawornik Gorgan- és Rokieta-magaslatok birtoklásáért 1000 méter magasságban folytak, a magyar királyi honvéd alakulatok erőn felüli helytállásának örökké emlékezetes példái maradnak. E harcscselekményeknek köszönhetően hiúsult meg a szovjet 17. gárda-lövész-hadtest átkaroló jellegű, kezdetben folyamatos előrenyomulása és ebből a védővonalból indult meg a hadsereg VI. hadtestének sikeres ellentámadása, mely egy időre a Tatárhágón való áttörés tervének feladására készítette az ellenséges hadvezetést.”²⁶

A július 23-án reggel 8 órakor kezdődött szovjet hadművelet az 1. hadsereg északi szárnyának védelmét teljesen felborította. A szovjet 18. hadsereg seregtestei a VII. hadtestbeli 7. és 16. gyaloghadosztály válaszvonalán áttörték az állásokat, majd áttörésüket július 24-én Ottyniáig mélyítették ki. A 24. gyaloghadosztály balszárnya mögé

²⁴ BEREKMÉRI 2005: 23.

²⁵ Anforderung von s. Pak. <https://wwii.germandocsinrussia.org/de/nodes/21374-delo-7#page/33/mode/inspect/zoom/6>

²⁶ SIEGLER 1999.

került ellenséges csapatok áttörése miatt a nap folyamán a Prinz Eugen-állást már nem lehetett tartani, az 1. hadsereg legfőbb célja Nadworna és Delatyn körvédelmi központok védelme lett.²⁷

Július 25-én a 18. tartalékhadosztály csapatai is megkezdték visszavonulásukat, de nem a 25. gyaloghadosztállyal közös sávhatár mögötti, Mlodiatyn helységnél levő reteszállást foglalták el, hanem Delatyn felé hátráltak.

A szovjet támadók mindent elkövettek a Rokietához vezető út felső szakaszának birtokbavételéért. A 25. gyaloghadosztály eredeti védőszakasza több, 500-600 méter magas relatív kiemelkedéssel tarkított, hegyvidéki területen húzódott, a mögöttes terepszakasz, vagyis a Rokieta vonulatának előtere, egyben a Prinz Eugen-állás vonala viszont inkább mezőgazdaságilag művelt, egyre laposodó, dombvidék jellegű nyílt terület volt.

A Rokieta-gerinc 1000 méter magasságot meghaladó vonulatát sűrű erdő borította. Az egyetlen, az első világháborús időkből származó luczki–mikuliczyni úttól eltekintve járművek számára járhatatlan, járőrök, sőt nagyobb harccsoportok számára viszont ideális beszivárgási terület volt.

„Alakulatomat július 25-től érintették közvetlenül a harci cselekmények. Reggel a század még a közeli Prinz Eugen-állás építésén dolgozott, s az ágyúzás, a harci zaj még távolabb, Delatyn környékéről hallatszott, mikor Luczkiban riasztottak bennünket.”²⁸

Július 27-én 10 órakor a hadtestparancsnok távbeszélőn közli a hadosztályparancsnokkal: „a 25. hadosztályparancsnoknak a Hunyadi-állás, Rokieta gerincvonal, Rotundul vonalon a végsőkéig ki kell tartani. A balszomszéd 18. tartalék hadosztállyal az összeköttetést a Jaworowa 1005 magassági ponton kell keresni”.²⁹

„Seregtestünk arcvonalát ugyan a Hunyadi-állásba (Makowicza 1155. magassági pont, 1099. magassági pont, Zapul 1048. magassági pont, Rokieta-magaslat 1114. háromszögelési pont) szorították vissza, de azt a szakaszt a szovjet csapatok csak rövid időre tudták áttörni augusztus folyamán. Miután az ellenség a Rokieta-magaslatok irányában nem tudott áttörni, a következő napokban támadásának súlypontját északabbra helyezte át. Célja változatlanul a Tatár-hágó, illetve annak elérése érdekében előbb Mikuliczyn elfoglalása volt, mely súlyos helyzetet teremtett volna a VI. hadtest, benne a 25. gyaloghadosztály visszavonulása szempontjából.”³⁰

Az ellenség, súlypontjának áthelyezését követően július 30-án átkelt a Jaworowa és a Makowicza-magaslatok között, s részeivel Mikuliczyn északkeleti részéig eljutva július 31-én áttörte a Hunyadi-állást. A szovjet csapatok további előretörését a 25. gyaloghadosztály augusztus 1-jei erőteljes oldalirányú ellentámadása akadályozta meg. Súlyos harcok után a Mikuliczynig előrenyomult ellenség Jaworowa felé vonult vissza.³¹

²⁷ SIEGLER 1999: 5.

²⁸ SIEGLER 1999: 6.

²⁹ SIEGLER 1999: 10.

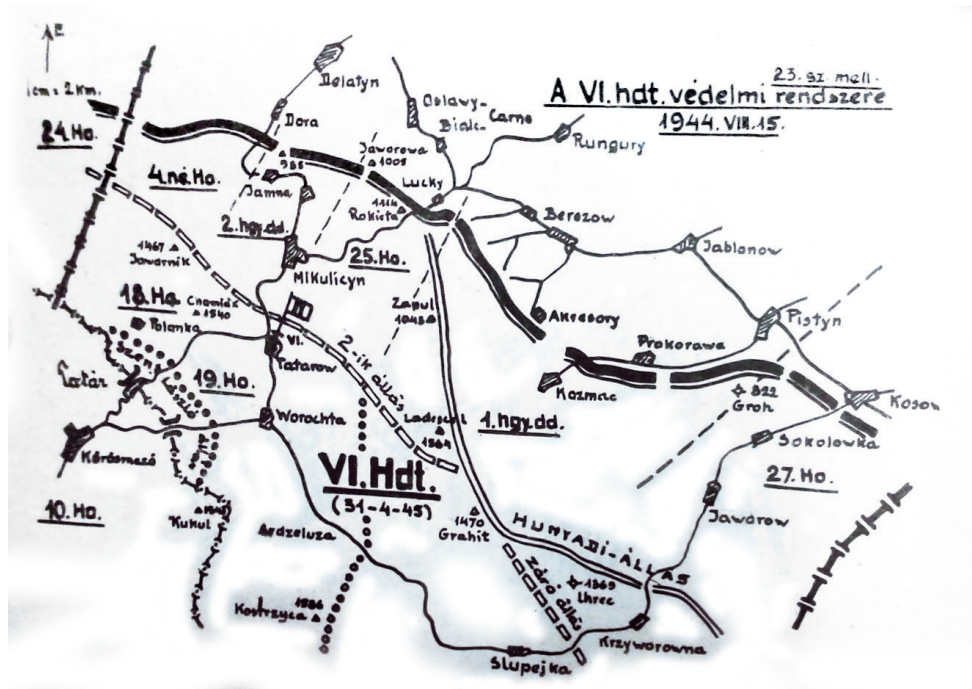
³⁰ SIEGLER 1999: 11.

³¹ SIEGLER 1999: 12.

A következő szovjet próbálkozás süllyal a Prut völgyében és Jamnán át Swinianka felé fejlődött ki. Ehhez a 18. tartalékhadosztály visszavonulása biztosított kezdeti sikereket az ellenségnek. A Pyszny- és Bukowna-magaslatokra irányított székely és 2. hegyidandárbeli hegyivadász-zászlóaljak az ellenséget megállították. Ezzel augusztus 8-án a Jawornik Gorgan-magaslatnál sikerült ismét a helyzetet megszilárdítani, de a Hunyadi-állásnak a Pankir-magaslattól nyugatra húzódó szakaszán ütött rés továbbra is megmaradt. Augusztus 10-én sikerült elfoglalni Jamnát is, így a Jaremczétől Dora felé menekülő ellenséges csapatrészek útja Doránál egy időre lezárult.

A Tatár-hágót, s vele együtt az 1. hadsereg jobbszárnyának védelmét fenyegető veszély ezt követően egy időre elmúlt, s a Kárpátok térségében vívott hadműveletekben egy hónapos, lényegében harcmentes időszak következett.³²

A Hunyadi-állás elvesztett részeinek visszafoglalása után a seregtettek a védelmi állások jobb kiépítéséhez fogtak hozzá. Különösen a Prut völgyében folyt nagy erővel a védelemhez szükséges anyag előkészítése és felszállítása a hegyekbe. A helyzet megszilárdulása után gondoskodni kellett a hátsó állásrendszer kiépítéséről is (felvételi állás, második állás, Tatár-hágó hídfőállás, reteszállások stb.) (6. ábra).³³

6. ábra: A Hunyadi-állásrendszer

Forrás: KISBARNAKI FARKAS 1952: 23. melléklet

³² SIEGLER 1999: 12–13.

³³ KISBARNAKI FARKAS 1952: 110–111.

A védelmi rendszer a támadó szemével

A szovjet havi összefoglaló és hadműveleteket értékelő hadinaplók és hadijelentések részletesen bemutatják és értékelik a magyar–német védelem kialakítását, elhelyezési elveit, működését.³⁴ Ezek segítségével mutatom be, hogyan látta a támadó fél a Kárpátok előterének védelmi rendszerét.

Az ellenség alapvető figyelmet fordított a mélyen tagozott védelmi rendszer kialakítására és a harckocsik elleni kiterjedt műszaki akadályrendszerek építésére.

A szovjet csapatok támadásának kezdetén az ellenség az élőerő és a technika megvédése céljából visszavonult a következő védőállásba. Harckocsikkal támogatott kisebb alegységeik (zászlóalj, század) folyamatos ellenlökésekkel akadályozták a támadást. A védelem előnyösen használta a hadművelési terület nagyobb folyóit a támadás lassítására, akadályozására.³⁵

A júliusi harcok során az ellenség részéről új taktikai szempontok kerültek előtérbe, amelyek mind a harcszervezésben, mind pedig a harci cselekmények irányításában jelentkeztek. A német katonai vezetés erőteljesen megnövelte, folyamatossá tette a felderítést a teljes frontszakaszon. A felderítés különféle formáit alkalmazták, többek között a harcfelderítést is. A felderítés elsősorban éjszakai időben történt. A felderítő alegységeket alaposan felkészítették a feladatra: mindegy két hétig tartott egy-egy osztag kiképzése. A különböző szituációk begyakorlása után a tüzérség részvételével megtartott taktikai egyeztetést követően vetették be őket a szovjet csapatok elleni felderítésre.³⁶

Az 1. Ukrán Front nagyszabású támadó hadművelete során a fő védelmi vonal előtt kialakított összetett műszaki akadályrendszer biztosította előny ellenére a védelem nem vette fel a harcot az előretörő szovjet csapatokkal az első védelmi vonalban. A főerőket hátrébb vonta, elől csak kisebb erőket hagyott a támadó megtévesztésére. Az első védelmi vonal elfoglalása után a 6–8 km-re lévő közbülső vonalból erős tüzérségiaknavető-tűzzel törekedett a támadó gyalogság megsemmisítésére.³⁷

Augusztus első részében még folytatódott az 1. Ukrán Front hadseregeinek támadó hadművelete, amelynek eredményeként augusztus első felében elérték a Kárpátok előhegyeit. A Legfelsőbb Főparancsnokság Főhadiszállása, tekintettel a magashegyi viszonyok között tervezett hadműveletek sajátosságaira, 1944. július 30-i direktívával, augusztus 5-i hatállyal önálló frontot hozott létre. Az 1. Ukrán Front egységei közül kivonták az 1. gárdahadsereget és a 18. hadsereget, és létrehozták a 4. Ukrán Frontot Petrov vezérezredes parancsnoksága alatt. Az új fronthoz vezényelték a 8. légihadsereget, a 17. gárda lövészhadtestet és több más speciális egységet is ehhez a fronthoz irányítottak.³⁸

Augusztus közepén minimálisra csökkent a támadás lehetősége, ugyanis egyre erőteljesebb ellenállást fejtettek ki, majd támadásba mentek át a német és a magyar egységek. A leharcolt és fáradt szovjet csapatok védelembe mentek át. Az elkövetkező időben mindkét fél erősítette eddig elfoglalt pozícióját, folytatták a felderítéseket, és időnként tüzérségi párbaj zajlott a két fél között. Mindkét oldal igyekezett

³⁴ Például az 1. Ukrán Front 1944. július havi, a 4. Ukrán Front augusztusi és szeptemberi összefoglaló hadijelentései.

³⁵ Краткая сводка обобщенного боевого опыта войск 1 УкрФ за июль месяц 1944 года. 2., 5.

³⁶ Краткая сводка обобщенного боевого опыта войск 1 УкрФ за июль месяц 1944 года. 3.

³⁷ Краткая сводка обобщенного боевого опыта войск 1 УкрФ за июль месяц 1944 года. 5.

³⁸ GRECSKO 1977: 29.

megerősíteni előnyös helyzetét és elfoglalni vagy megtartani azokat a pontokat, amelyek alkalmasak a támadás, illetve a védelem szempontjából.³⁹

A védelem visszavonuló ezredeinek utóvédjében rendszerint 2-3 századerejű különítmény működött, amely – az ezred minden századából biztosított lövészszakaszból állt – széles fronton fedezte az ezredet. Az ellenség a teljes lövészegységek visszavonására törekedett, hogy megőrizze a gyalogos hadosztályok ütőképességét.

„Az utóvéd osztagok tevékenységét az is jellemzi, hogy mivel taktikailag fontos vonalak, települések, magaslatok, országutak, vízi akadályok megtartására voltak hivatottak, a súlyos ember- és eszközvesztések ellenére keményen harcoltak, és csak a szovjet csapatok tűzzel és élőerővel végrehajtott folyamatos támadása eredményeként kezdtek visszavonulni. A visszavonulás során igyekeztek elszakadni az előretolt alakulatoktól és minél gyorsabban a következő előnyös védelmi vonalat elfoglalni. Az utóvéd osztagok visszavonulása általában széles fronton, akár napi több kilométeres ugrásokkal történt. Visszavonulása során az ellenség megfigyeléssel és harci érintkezéssel folyamatos felderítést végzett, csapdákat állított fegyverek elfogására.”⁴⁰

A Kárpátok előterében a védelmet kisebb csoportokban telepített, tüzérséggel megerősített géppuskás egységek fedezték, akik a hegyoldalak mentén futó utak kanyarulataiban, az előrenyomuló csapatok által használható ösvényeken, az utakra néző magaslatok lejtőin foglaltak állást. A megfelelő harctámogató intézkedések nélkül előrenyomuló szovjet egységeket hirtelen tűz alá vették.⁴¹

A szovjet egységek támadásainak visszaverésekor a védelem a nagy mennyiségben alkalmazott kézigránatokkal támadta az előrenyomuló csapatokat, különösen akkor, amikor hegyoldalakon, bokros területen és szűk átjárókban támadták a magaslatokon beásott védelmet.⁴²

A védekezés során az ellenség elsősorban az uralgó magaslatokat igyekezett megtartani, ezáltal folyamatosan arra törekedett, hogy a szovjet egységeket rossz támadási körülmények elé állítsa. Abban az esetben, ha az ellenség védelmébe kisebb támadó csoportok vagy alegységek behatoltak, a védelem azonnal intézkedéseket tett a bekerítésükre, szűk hasadékokat, ösvényeket és más rejtett utakat használva, hogy a támadó hátába kerüljenek.⁴³

„Az ellenséges tüzérség és aknavetők hegyvidéki és erdős terepen való működésében a következő sajátosságokat figyeltük meg:

A Kárpátok előterében történő visszavonuláskor a visszavonulást fedező tüzérség, valamint a nehézütegek tüzelőállásai országutak vagy földutak közelében helyezkedtek el, a közeli szakadékok, folyóvölgyek és települések felhasználásával biztosítva a gyors visszavonulási lehetőséget.

³⁹ Краткая сводка обобщенного боевого опыта войск 4 УкрФ за август 1944 года. 3–4.

⁴⁰ Краткая сводка обобщенного боевого опыта войск 4 УкрФ за август 1944 года. 5.

⁴¹ Краткая сводка обобщенного боевого опыта войск 4 УкрФ за август 1944 года. 5.

⁴² Краткая сводка обобщенного боевого опыта войск 4 УкрФ за август 1944 года. 6.

⁴³ Краткая сводка обобщенного боевого опыта войск 4 УкрФ за август 1944 года. 6.

A visszavonulás megkezdése előtt az ellenség rendszerint fokozta tüzérségi és aknavető tevékenységét fedezés céljából. A visszavonulás előtti fokozott tüzérségi tevékenységet időnként az is okozta, hogy a rendelkezésre álló lövedékkészletek nagyobb részét fel akarták használni, mivel a rossz utak nem tették lehetővé a rendelkezésre álló teljes készlet gyors kivonását.⁴⁴

„Az ellenséges tüzérség visszavonulása lépcsőzetesen történt. A hadosztály- és ezred tüzérség és aknavetők kb. 1/3 részét használták fel a tüzelésre. A hátvédeket aknavetőkkel, gyalogsági ágyúkkal és a hadosztály tüzérségének egyes ütegeivel támogatták. A tüzérségi tüzet gyakran nem azokból a körzetekből lötték, ahol a visszavonulás történt, hanem a front szomszédos szakaszairól.”⁴⁵

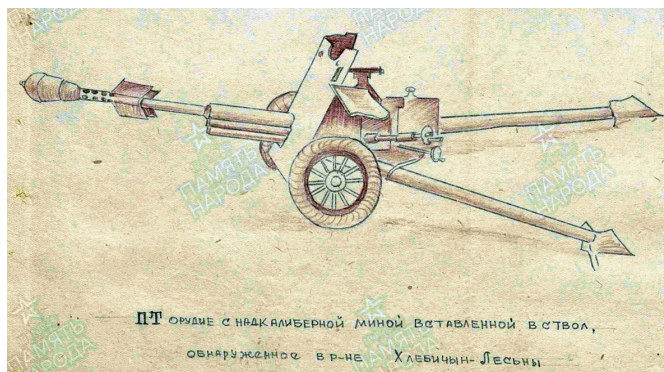
Széles körben használtak gránátvetőket, aknavetőket és kis kaliberű tüzérséget, amelyek a gyalogsági harcrendben voltak. Nem volt ritka, hogy ezen ágyúk tüzelőállásai közvetlenül a frontvonalon, a gyalogsági harcrendben helyezkedtek el.

A magyar–német tüzérségi tűz útcsomópontokra és különálló útszakaszokra, települések kijárataira és szűk völgyekre összpontosult. A hegyvidéki és erdős terepen a tüzelést a védelem főleg füstgránátokkal végezte. Ugyanezeket a lövedékeket gyakran használták célmegjelölésre, amikor tömeges tüzet küldtek az ellenséges célpontokra.⁴⁶

Az űrméret fölötti gránátok kilövése gyakorlatilag nem hallható, de robbanáskor a hanghatása és a romboló ereje a szovjet 123 és 152 mm-es tüzérségi lövedékekkel megegyező. Ez az, ami eleinte félrevezette a Vörös Hadsereg tüzérségi felderítését, amely azt hitte, hogy az ellenség nagy távolságból, nagy kaliberű tüzérséggel tüzel.

Nehéz volt elképzelni, hogy a nagy kaliberű tüzérséggel egyenértékű tűz közvetlenül az ellenséges árkok első sora mögötti lövészállásokból érkezik.

Tüzérségi felderítés elégtelensége oda vezetett, hogy az ellenség 37 mm-es ágyúit (7. ábra), amelyek az első vonalban voltak és űrméret fölötti gránátokkal lőttek, szinte teljesen biztonságban érezték magukat.⁴⁷

7. ábra: Űrméret fölötti páncéltörő ágyú, űrméret feletti páncéltörő gránáttal

Forrás: Краткая сводка обобщенного боевого опыта войск 4 УкрФ за август 1944 года. 38.

⁴⁴ Краткая сводка обобщенного боевого опыта войск 4 УкрФ за август 1944 года. 6.

⁴⁵ Краткая сводка обобщенного боевого опыта войск 4 УкрФ за август 1944 года. 7.

⁴⁶ Краткая сводка обобщенного боевого опыта войск 4 УкрФ за август 1944 года. 7.

⁴⁷ Краткая сводка обобщенного боевого опыта войск 4 УкрФ за август 1944 года. 8–9.

A szovjet offenzíva során egyértelművé vált, hogy a védelem visszavonulása során nagymértékben igénybe vette utász- és műszaki csapatai közreműködését. Szinte az összes hidat aláaknázták vagy felrobbantották. A Kárpátok hágóihoz vezető országutakon és földutakon az előrehaladást sűrűn telepített aknamezőkkel akadályozták.

A keskeny, szakadékok határolta utakon és a sziklafalakban, amelyek mellett az utak elhaladtak, álcázott aknagödrökbe telepített aknákat alkalmaztak (8. ábra). A gödrökbe megerősített robbanótölteteket helyeztek, amelyek felrobbanásukkor tönkretették az utakat, más helyen kőomlást okoztak. A sziklaoldalak szétrepülő kővei jelentős pusztítást is végeztek a robbanásban érintett technikában és élőerőben. Egyes pontokon késleltetett hatású aknák és távolról irányítható aknahelyek voltak.⁴⁸

8. ábra: Fedett aknagödör a Kis-Tarac-patak meredek, szűk völgyében vezető úton
Forrás: a szerző felvétele

Az augusztusi hadműveleti szünet

Az augusztus 10. körül beállt hadműveleti szünet idején a csapatok feltöltése és rendezése mellett folytatódott a védőállások kialakítása. A munkálatok során alkalmazták Hárosy Teofil védelmi elképzeléseit:

„Nemcsak harcászati, de műszaki szempontból is felettébb fontos a terephez való alkalmazkodás, mivel az annak berendezését célzó munkákat a leghatékonyabban csökkenthetjük. A meglévő utakat, nagyobb természetes akadályokat, egyéb kedvező adottságokat a védelmi tervvel összhangban, okvetlenül ki kell használni.”⁴⁹

1944. augusztus közepétől a magyar–német csapatok folytatták az általuk birtokolt terület műszaki megerősítését. Védelmi pontokat építettek ki a legtöbb uralgó

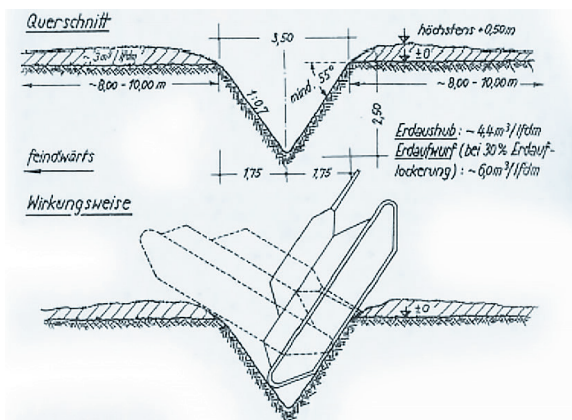
⁴⁸ Краткая сводка обобщенного боевого опыта войск 4 УкрФ за август 1944 года. 9.

⁴⁹ HÁROSY 1943: 287.

magaslaton anélkül, hogy az első perem mentén összefüggő védelmi vonallal rendelkezett volna (lásd 6. ábra).

A védelmi szakasz védelmi területekből, századerődökből és zászlóaljvédelmi csomópontokból állt az uralkodó magaslatokon, hegygerinceken és hegygerincek sarkantyúin.

Minden erődített pont körkörös védelemmel rendelkezett, és önálló védőárkokból állt. A legtöbb esetben kialakítottak a magaslatokról levezető kommunikációs és közlekedési vonalakat, több helyen föld-fa erődök is épültek. Egyes magaslatokon az erődített helyek megközelítését drót- és aknazárakkal akadályozták. A szűk völgyeket és a fő közlekedési utakat több helyen háromszög profilú harcokcsiárkok is védték.

9. ábra. Háromszög alakú páncélhárító árok méretezéssel
Forrás: Bildheft Neuzeitlicher Stellungsbau 1944.

Az erdős területek előrejutásra alkalmas földútjain rombolásokkal, fatorlaszokkal akadályozták a közlekedést. Az erődítmények közötti rések fedezésére oldal- és kereszt-tűzrendszereket alkalmaztak. A holttereket géppuskások speciális kis csoportjai, egyes esetekben kutyás örök (az erdőterületeken) figyelték. Az alkalmas magaslatokon a védelemnek két- vagy többszintes tűzereje volt. A frontvonalától 6–8 km távolságban egy második védelmi vonalat készítettek elő, amely szükség esetén első vonallá vált.⁵⁰

A hadműveleti szünet alatt a speciális egységekkel kiegészített (például a kaukázusi harcokban magashegyi tapasztalatot szerzett egységek) 4. Ukrán Front csapatai folyamatos gyakorlatokkal készültek a Kárpátok hadműveletre. Fokozott tempóban ismerték meg a hegyi hadszínteret, és tanulmányozták a hegyek közti harctevékenység sajátosságait. Nagy figyelmet fordítottak a megerősített lövészszázad és -zászlóalj hegyvidéki önálló tevékenységére. Gyakorolták a támadó harc változatait: támadás hegycsúcsra, támadás bekerítő manőver alkalmazásával, támadás éjszaka. A foglalkozások mindig a terepen, a leendő harci körülményekhez leginkább hasonlító viszonyok között folytak.

⁵⁰ Краткая сводка обобщенного боевого опыта войск 4 УкрФ за август 1944 года. 10.

A hegyvidéki terepen a szállítmányokat (fegyverzet, muníció, élelmiszer) leginkább málhás állatokkal lehetett célba juttatni. Ezért a fegyverzet egy részét (állványos géppuska, páncéltörő löveg stb.) alkalmassá tették a málhás szállításra. A támadás előkészítése alatt a védelem mögöttes területén műszaki felderítő csoportok tevékenykedtek. A felderítés és a légifényképezés adatai alapján a védelem műszaki rendszerét, felvonulási és megkerülő utakat tartalmazó térképeket készítettek.⁵¹

Az 1944. szeptemberi Kárpátok hadművelet

A Vörös Hadsereg támadási készenlétének határideje augusztus 28. volt, de a főhadiszállás elhalasztotta a hadművelet megkezdését. Az augusztus végén kezdődött szlovák nemzeti felkelés hatására a Legfelsőbb Főparancsnokság szeptember 8-ára határozta meg a támadási készenlétet.⁵²

Az 1944. szeptember 9-én a 4. Ukrán Front által megindított támadás során az 1. gárdahadsereg és a 18. hadsereg összesen 13 napot volt támadásban szeptemberben. Az 1. gárdahadsereg támadását szeptember 22-én leállították azután, hogy a hadsereg mérvadó előrehaladást nem ért el. A 4. Ukrán Front jelentése alapján a támadás általános előrehaladása naponta az 1. gárdahadseregnél körülbelül 2,5–3,5 kilométer, a 18. hadseregnél 2–3 kilométer, a balszárnyon tevékenykedő 17. lövészhadtestnél 1,5–2,5 kilométer volt.⁵³

„A hegyvidéki terepnek az offenzíva ütemére és jellegére gyakorolt hatása a hegyek elhelyezkedésének jellegéből adódott. A hegyvonulatok és azok kitüremkedései különböző irányokban húzódnak, és több különálló hegységre és magaslatra szakadnak, amelyeket folyó- és patak völgyek, mélyedések és nyergek választanak el egymástól. A harcok elsősorban az egyes hegyek és magaslatok elfoglalásáért folytak, amelyeket a védelem általában előre megerősített. Mivel az egyes hegyeket és magaslatokat elválasztó völgyek hossza 1–3 km között változik, általában egy-két nap alatt az előrenyomuló egységeknek sikerült egy-két ilyen magaslatot vagy magaslatláncot legyőzniük, amely után megállásra volt szükség az egységek és alegységek átcsoportosításához és egy új manőver előkészítéséhez. Ehhez rendszerint szükség volt a tüzérség és az aknavető mozgatásához és a lőszer újbóli felhalmozásához. A hegyvidéki körülmények között mind a hadianyag, mind a lőszer mozgatása rendkívül lassú volt, és gyakran konvojokat (kerekes vagy málhás) igényelt a tüzérség és az aknavető új tüzelőállásaihoz való eljutás. Így az előrenyomulással járó sikeres támadó hadműveletek minden egy-két napja szükségszerűen további megállásokat igényelt az ezredek és hadosztályok új taktikai feladatra való felkészülése érdekében.”⁵⁴

Ez a két körülmény határozta meg a 4. Ukrán Front támadásának ütemét a Kárpátok előterében.

⁵¹ GRECSKO 1977: 93–99.

⁵² GRECSKO 1977: 87.

⁵³ Краткая сводка обобщенного опыта по боевым действиям войск 4 УкрФ за сентябрь месяц 1944 г. 4.

⁵⁴ Краткая сводка обобщенного опыта по боевым действиям войск 4 УкрФ за сентябрь месяц 1944 г. 5.

A korábban megszokott nagy szélességű és nagy mélységű offenzíva több különálló ütközetre bomlott, amelyeket hadosztályok, ezredek, zászlóaljok vívtak önállóan hegyek, magaslatok és települések környezetében. Gyakran az egymás közelében harcoló ezredek és hadosztályok nem rendelkeztek közvetlen kapcsolattal egymás között, és nyitott szárnyakkal működtek, ami arra kényszerítette a parancsnokokat, hogy elég erős tartalékokkal rendelkezzenek ahhoz, hogy visszaverjék az ellenség azon kísérleteit, hogy a támadó egységek közötti réseken keresztül az előrenyomuló csapatok hátába jussanak.

A legkitartóbb harcok az uralkodó magaslatok és hegyek elfoglalásáért folytak, amelyeket a védelem a várható harci körülményekhez igazított, majd kitartóan védelmezett. A kialakított körkörös védelem alkalmazásával képes volt az adott erő-dítmény minden megközelítését tűz alatt tartani. Miután egy védelmi pontot elfoglalt a támadó, a magyar alegységek a következő hegyre vagy magaslatra vonultak vissza, azt gyorsan védőképes állapotba hozták a lövészárkok, lövészgödörök, géppuskafészek elfoglalásával, és folytatták a védekezést.

A Kárpátokban a hágókgig tartó offenzíva a harcok folyamatos láncolata volt 30–40 kilométeres mélységben. A támadó csapatok számára a fő akadályt nem az erődítmények jelentették, amelyekből nem sok volt az előrenyomuló csapatok útjában, hanem a védelemre átalakított hegyek és magaslatok, az erdei fatorlaszok a hegyi utakon, az út menti aknazárak, valamint az uralkodó magaslatokról lőtt tüzérségi és géppuskatűz.⁵⁵

„E támadás sajátosságaként meg kell említeni a támadó manőverek széles körű alkalmazását az ezredtől a hadtestig minden csapategységben. Szinte minden feladatot hadosztály és ezred léptékben az ellenséges védelmi pontok kerülőútjainak és bekerítéseinek alkalmazásával tudtunk megoldani a szabad hézagokon keresztül az ellenség szárnyaiba és hátába való behatolással hegyeken, szakadékokon és erdőkkel borított völgyeken keresztül. Egy szakaszon vagy irányban elért sikert a front más szakaszairól vagy a hadsereg tartalékaiból átcsoportosított alakulatok bevetésével lehetett továbbfejleszteni. A hadművelet során bizonyos irányok megerősítése érdekében a front egyik szakaszáról a másikra meglehetősen nagy csapatok átcsoportosítására került sor. Így pl. a hadművelet kezdetén az 1. gárdahadsereg jobbszárnyához két lövészhadtestet helyeztek át: egyet a 18. hadsereg balszárnyából, egyet pedig a fronttartalékból.”⁵⁶

A védelem

A szeptemberi hadművelet kezdetéig a védelemnek 21–23 nap állt rendelkezésére, hogy az általa elfoglalt vonalat megerősítse. A birtokolt határvonal az uralkodó magaslatok mentén haladt, amelyeket ellenállási csomópontokká, a hegyek és magaslatok sarkantyúit pedig különálló kézifegyveres árkokkal és nyílt géppuskaállásokkal felszerelt állásokká alakították át. A védelem így főként a jól védhető magaslatokhoz kötődött,

⁵⁵ Краткая сводка обобщенного опыта по боевым действиям войск 4 УкрФ за сентябрь месяц 1944 г. 6.

⁵⁶ Краткая сводка обобщенного опыта по боевым действиям войск 4 УкрФ за сентябрь месяц 1944 г. 7.

ahonnan könnyen ellenőrizte a megközelítést, az átjárókat és az utakat. A védő-állások közötti területeket, völgyek, utak és csúcsok megközelítései közötti réseket kereszt- és oldalirányú géppuskatűzzel fedezték. A holttereket géppuskás csapatokkal ellenőrizték. Az alacsonyan fekvő völgyekben lévő településeken a védelem általában nem épített ki támpontot, de a megközelítő utakat kereszt- és oldalirányú géppuskatűz, valamint tüzérségi és aknavetőtűz alatt tudták tartani. Az erődített helyeket különféle, főként robbanó műszaki záruk, aknazáruk létrehozásával igyekezett hirtelen arctámadás ellen védeni. A védelem sok helyen aláaknáztta a harcfront megközelítését biztosító utakat és völgyeket, fatorlaszokat állított fel, és szögesdrót akadályokkal biztosította az erdőszéleket. A folyóvölgyeket és az utakat harckocsi-elhárító árkokkal vagy sorompókkal zárták el.

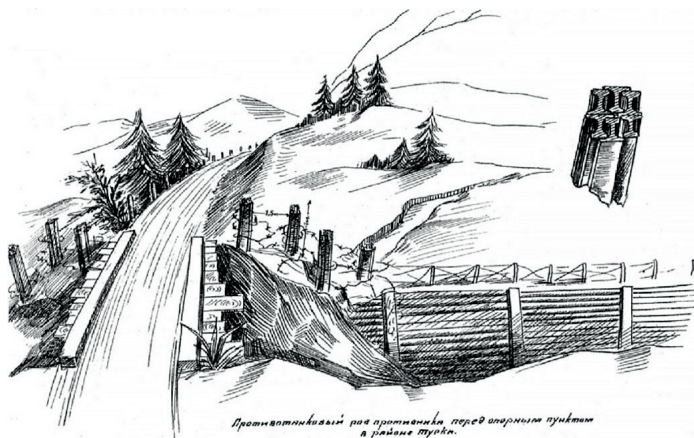
A visszavonuló egységek felrobbantották az összes hidat, aláaknázták a hátravonási útvonalakat, és nemcsak az úttestet, hanem az út menti területeket, a kitérők területeit, valamint a csapatok számára pihenésre alkalmas helyeket is aláaknázták vagy rombolták.

Az utak mellett fekvő, uralgó magaslatokat lövészárkokkal, drótakadályokkal, aknamezőkkel, ritkán föld-fa erődökkel és páncélkupolákkal felszerelt erős ellenállási csomópontokká alakították.⁵⁷

Ilyen védelmi csomópontok zárták a fontosabb utakat – Sanok–Homonna, Turka–Ungvár, Skole–Munkács, Vyhoda – Toronyai-hágó – Ökörmező – Huszt, Nadworna–Kőrösmező–Rahó között – több lépcsőben, mélységi védelemmel.

A 4. Ukrán Front szeptemberi összefoglaló jelentése bemutatja a Turka környéki védelmet.

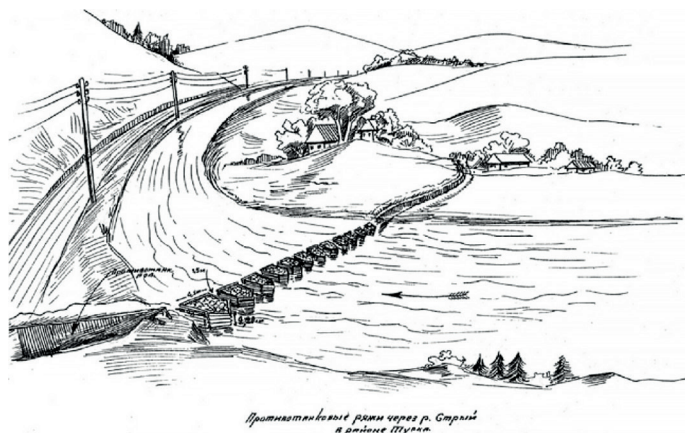
Az ellenállási csomópontot Turkától 5 km-re északra alakították ki a magyar műszaki alakulatok a (Lemberg) Sambor–Ungvár fő közlekedési út két oldalán lévő magaslatokon. A csomópont védelmét képezte az utat keresztező két harckocsiárok, drótakadályok és az út mentén sínkötegekből készült harckocsiakasztó (10. ábra).

10. ábra: Harckocsiárok a turkai támpont előtt
Forrás: Филоненко 2017: 32.

⁵⁷ Краткая сводка обобщенного опыта по боевым действиям войск 4 УкрФ за сентябрь месяц 1944 г. 8–9.

A lövészeknek lövészárkokat, lövészteknőket és géppuskaállásokat ástak. A lövészárkok mögött a páncéltörő tüzérség tüzelőállásai voltak. Lejjebb a magaslat lejtőjén egy második lövészárkot ástak, mögötte pedig tüzelőállásokat a 75 mm-es tüzérség számára, közvetlen tűzre állítva. A magaslat gerince mentén az egész építményrendszert összekötő közlekedési árok húzódott. A Sztrij folyó sekély medrét a harckocsiárok vonalában rönkfából kialakított, kövel töltött harckocsitorlasz zárta el (11. ábra). Az így felszerelt ellenállási csomópont lehetővé tette, hogy az Uzsoki-hágó felé vezető utat több szintről biztosított géppuskatűzzel fedezzék.⁵⁸

11. ábra: Harckocsitorlasz a Sztrij folyón a turkai támpont előtt
Forrás: Филоненко 2017: 33.

A magyar védelem mélységét a kedvező, dél felé fokozatosan emelkedő terep biztosította, aminek köszönhetően minden magaslatot, minden gerincet sikerrel használhatott fel a védelemre, amit nagyszabású erődítési munkálatok nélkül ki is használt.

A védelem alapját mind a fő ellenállási vonalon, mind a közbenső vonalakon nem az erődítések, hanem a géppuska-, aknavető- és tüzérségi tűz rendszere képezte az uralgó magaslatokról, amelyeket így a szovjet csapatok csak nehezen tudtak megközelíteni. A védelem kihasználta a jó kilátást és az elfoglalt magaslatokról való tüzelés lehetőségét. A tűz tömegét a hegyek és magaslatok lejtői mentén vezették, amelyen a támadó csapatok rendkívül nehezen tudtak áthaladni. Ez a védelmi és tűzrendszer mindaddig feltartóztatta a támadót az ilyen akadályok előtt, amíg nem talált módot e magaslatok megkerülésére, vagy a többszöri frontális támadás kivetette a védelmet pozíciójából.⁵⁹

Már a júliusi–augusztus eleji harcok során is tapasztalta a támadó szovjet hadsereg, hogy a magyar fél mind a fő védelmi vonalon, mind a visszavonulás során használható magaslatokon és hegyeken lévő ellenállási pontok sorával építette ki védelmét. A majd egy hónapos hadműveleti szünet alatt a védelem nagyszabású

⁵⁸ Краткая сводка обобщенного опыта по боевым действиям войск 4 УкрФ за сентябрь месяц 1944 г. 9–10.

⁵⁹ Краткая сводка обобщенного опыта по боевым действиям войск 4 УкрФ за сентябрь месяц 1944 г. 10.

műszaki munkát végzett. Többlépcsős, mélységi védelmi rendszert alakított ki szinte minden, jó kilátást és tüzelési feltételeket biztosító magaslaton.

Általában 15–30 fős kis gyalogsági csoportok 3–5 golyószóróval és 2–3 géppuskával egy-egy magaslaton kialakított védelmi ponton helyezkedtek el. Egy ilyen erődítmény rendkívül makacs ellenállást tanúsított, általában nagyon jól védhető volt, és csak a bekerítés vagy az oldalazás veszélye kényszerítette a védőket arra, hogy feladják védelmi pozíciójukat és visszavonuljanak a következő magaslaton kiépített állásba. (A hegyeken való átkelés nehézségei miatt a védelemnek ritkán volt lehetősége arra, hogy erősítést vigyen a megtámadott magaslatra.) Általában a következő ponton fokozódott az ellenállás, amit gyakran kis egységek (század, zászlóalj) 2–3 páncélos alegységgel támogatott ismételt ellentámadásai kísérték, hogy visszaszerezzék az elvesztett pozíciókat, vagy legalábbis megállítsák a támadó csapatok további előrenyomulását.⁶⁰

A harckocsikat mindkét fél korlátozott számban alkalmazta a szeptemberi támadó harcokban. Minden esetben a gyalogság támogatására használták őket. Egy esetben egy páncélosdandárt egy lövészdandárral együtt indított a szovjet fél a magyar védelem áttörésére. A védelem ereje nem volt kellőképpen felderítve, és páncélelhárító képességét sem ismerte pontosan a támadást elrendelő parancsnok. A támadó alakulatok 3–4 kilométer mélyre behatolva erős páncélelhárító tűzzel találkoztak, és nagyon súlyos veszteségeket szenvedtek. A 64 támadó T-34-es harckocsiból 29 harckocsit tettek harcképtelenné: 13 harckocsi kiégett, 4-et tüzérségi találat ért, 7-et aknák és rombolóaknák robbantottak fel, 5-öt pedig könnyebben megrongáltak, ezenkívül 8 harckocsinak elszakadt a lánctalpa. Mindössze 27 harckocsi tudott épségben visszavonulni. A következő napon a dandárt kivonták a hadműveletből.⁶¹

Az erődítések mellett az első védelmi vonal nagy ellenállási csomópontokkal volt felszerelve, amelyeket körkörös védelemre alakítottak ki, és amelyek között szoros tűzösszeköttetés volt.

„Ezek az ellenállási csomópontok az arcvonal mentén egymástól különböző távolságokban, egymástól akár 50–60 kilométerre helyezkedtek el, és a különböző típusú műszaki akadályokkal megerősített védelmi pontok széleskörűen kiépített hálózatával rendelkeztek.”⁶²

A magyar csapatok a közbenső védelmet nem meghatározott vonalak mentén építették ki (kivéve a folyók mentén), hanem minden taktikailag előnyös magaslaton vagy hegyen. Csak azokban az esetekben, amikor a támadó egységeknek valamely ponton teljes taktikai mélységig sikerült behatolniuk a védelem rendszerébe, kellett a szomszédos pontokon nagyobb mélységbe visszavonnia csapatait.

„A lejtős magaslatokon elhelyezkedő védelmi rendszerben több helyen megtévesztő első vonalat is használtak. Az erődítményben két lövészárkot építettek, egymástól 200–300 méterre. A második árkot a csapatok foglalták el, és ez volt a valódi védelmi frontvonal. Az első árkot szintén a teljes profil mélységéig ásták, drót- és aknazárral biztosították, de nem foglalták el a csapatok. A magyar védelem alkalmazta ezt a megoldást több helyen is, az élőerő-veszteségek csökkentésére. A második árok gondos álcázásával és az első felfedésével a védelem arra törekedett, hogy a szovjet

⁶⁰ Краткая сводка обобщенного опыта по боевым действиям войск 4 УкрФ за сентябрь месяц 1944 г. 11.

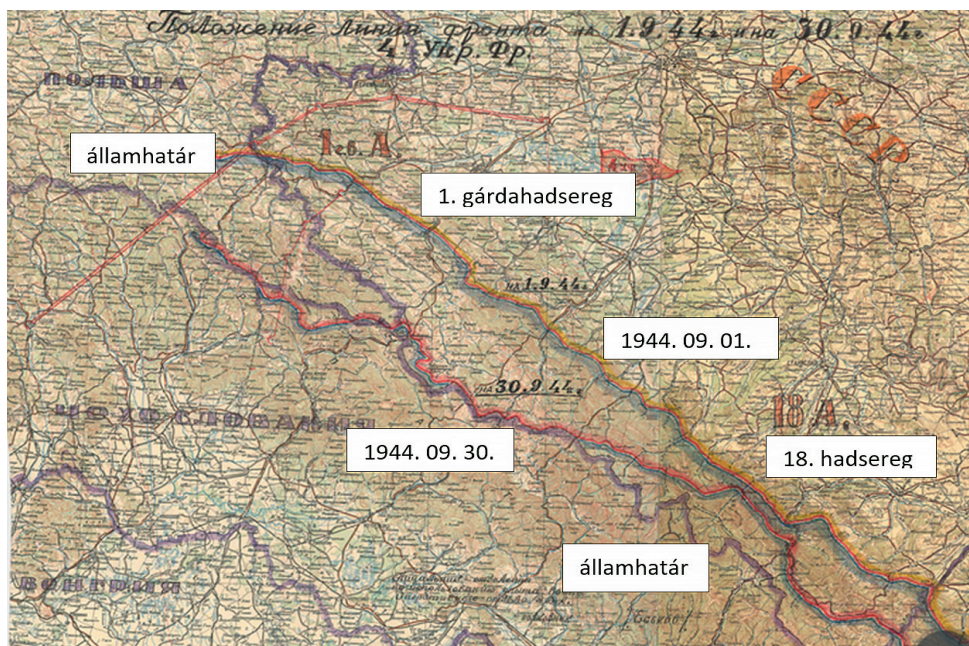
⁶¹ Танки. Краткая сводка обобщенного опыта по боевым действиям войск 4 УкрФ за сентябрь месяц 1944 г. 33.

⁶² Филоненко 2017: 28.

egységeket golyószóró- és géppuskatűz alatt tűzszákba vonja. A nagyobb hihetőség kedvéért az álarokban kisebb tüzeket gyújtottak, és néhány géppuskával lőttek is. Az első árokban általában mesterlövészeket is elhelyeztek.”⁶³

A sík-, illetve dombvidéki, mind szélességben, mind mélységben nagy területet érintő hadműveletre felkészített Vörös Hadsereg a Kárpátok magashegységi jellegű terepviszonyai között új kihívással találta szembe magát. A Kárpátok hadművelet előtt zajlott 1944. július 13. és augusztus 29. között a Lemberg–Szandomir támadó hadművelet. A front szélessége 440 km, mélysége 350 km volt. A napi átlag előrehaladás a német védelem áttörésének időszakában 3–10 km, a folytatásban, a Visztula folyóig a lövészegységek 17–22 km, a páncélos csapatok 50–65 km-es napi átlaggal haladtak előre. A hadműveletet az 1. Ukrán Front hajtotta végre, körülbelül egymillió létszámmal, amiből elesett és megsérült több mint 289 ezer fő. A napi átlagveszteség 6027 fő volt.⁶⁴

Összehasonlításként nézzük a Kárpátok hadművelet tényeit! A hadművelet 1944. szeptember 8. és október 28. között zajlott. A feladatot az 1944. augusztus elején a Kárpátok hadműveletre létrehozott 4. Ukrán Frontra vonatkozó adatok alapján vizsgálom.⁶⁵ Hadműveleti szélesség 300 km, hadműveleti mélység 50–110 km, a támadás átlagos napi előrehaladása 1–2 km (12. ábra). A 4. Ukrán Front hadi létszáma 264 ezer fő. A hadművelet során elesett vagy megsebesült több mint 64 ezer fő.⁶⁶

12. ábra: A 4. Ukrán Front helyzete 1944. szeptember 1-jén és szeptember 30-án.
Forrás: Положение линии фронта на 1.9.44 г. и на 30.9.44 г. 4 Укр. Фр.

⁶³ Филоненко 2017: 27.

⁶⁴ Кривошеев 2010: 147–148.

⁶⁵ A Kárpátok hadművelet részese volt még az 1. Ukrán Front balszárnya. A hadműveleti határ a Czerenin hegyen húzódó hármashatáron (Szlovákia, Magyarország, Német Főköormányzóság) volt.

⁶⁶ Кривошеев 2010: 150–152.

A pihentetett, feltöltött, hegyvidéki hadműveletre felkészített 4. Ukrán Front egységei az 1944. szeptemberi folyamatos harcok eredményeként megközelítették a Kárpátok fő vízválasztóját, a magyar államhatárt. Betörni az ország területére csak az Orosz- és az Uzsoki-hágó között sikerült, de a szovjet csapatokat ott is megállította a védelem. A 12. ábrán látható, hogy a támadó csapatok néhány kisebb szakasz kivételével a Hunyadi-állás erődített pontjaiban megkapaszkodó védelem ellen harcolnak. A fő vízválasztóig előrejutott szovjet egységeket a következő védelmi rendszer, a Szent László-állás állította meg.

Összefoglalás

A nagy szélességű és nagy mélységű hadműveletekhez szokott Vörös Hadsereg egységei a Kárpátok előterében találkoztak a szűk térrel, a zászlóaljok, ezredek, hadosztályok parancsnokai pedig a gyors és önálló döntés kényszerével, amiben nem volt tapasztalatuk. Az augusztusi hadműveleti szünetben a hegyi harcra felkészített szovjet csapatok csak nagy nehézségek árán tudtak előrehaladni.

Amikor már másodszer, térképekkel felszerelve olvastam Grecsko marsall *A Kárpátokon át* című könyvét, az tűnt fel, hogy a szeptemberi hadművelet során a 4. Ukrán Front csapatai nagyrészt nem a Kárpátok vízválasztója felé haladnak, hanem azzal gyakorlatilag párhuzamosan mozognak, minimális előrehaladással. A könyv „szellemével”, a folyamatos győztes ütközetekkel nem volt szinkronban a támadó fél mozgása. Ezt az anomáliát sikerült feloldanom a Hunyadi-állás Kárpátok védelmében betöltött szerepének tanulmányozásával. Főhajtás a magyar–német védelem tisztjei és katonái előtt (köztük apám előtt, aki a 21. gyalogezred tisztjeként harcolt), akik a szeptemberi 22 napos folyamatos harcok során védték a Kárpátokat úgy, hogy az ellenség gyakorlatilag nem jutott el a vízválasztóig, a magyar államhatárig (12. ábra).

Felhasznált irodalom

- BALLA Tibor – PADÁNYI József (2023): Műszaki kiválóságok: Hárosy (Haszala) Teofil vezérőrnagy. *Műszaki Katonai Közlöny*, 33(3), 41–50. Online: <https://doi.org/10.32562/mkk.2023.3.4>
- BENYOVSZKY Győző (1944): Körvédőképes védelem. *Magyar Katonai Szemle*, (14)6, 465–477. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/MagyarKatonaiSzemle_1944_2/?query=magyar+katonai+szemle&pg=494&layout=s
- BEREKMÉRI Árpád Róbert (2005): A marosvásárhelyi 27. székely könnyű hadosztály története megalakulásától 1944 szeptemberéig. *Hadtörténelmi Közlemények*, 118(1–2), 152–187. Online: https://epa.oszk.hu/00000/00018/00073/pdf/EPA00018_hadtortenelmi_2005_01-02_152-187.pdf
- Bildheft Neuzeitlicher Stellungsbau* (1944). Online: <https://bunkermuseumhanstholm.dk/media/1351/bildheft-neuzeitlicher-stellungsbau-161944.pdf>

- Филоненко, Наталья Викторовна (2017): *Крах агрессора. Разгром советскими войсками 1-й венгерской армии в Карпатах осенью 1944 г.* Воронеж. Online: https://bstudy.net/893683/istoriya/vengerskiy_oboronitelnyy_rubezh_vostochnyh_karpatah#79657
- GRECSKO, A. A. (1977): *A Kárpátokon át.* Ford. Gellért György. Budapest: Zrínyi.
- HÁROSY Teofil (1943): Állandó erődítés a jelen háborúban. *Magyar Katonai Szemle*, 13(4), 281–289.
- A Hunyadi- és a Szent László-állás.* Online: <https://harcunk.info/archivum/a-hunyadi-es-a-szent-laszlo-allas>
- KISBARNAKI FARKAS Ferenc (1952): *Tatárhágó visszánéz.* Buenos Aires: Kárpát.
- Краткая сводка обобщенного боевого опыта войск 1 УкрФ за июль месяц 1944 года. ЦАМО. Ф. 236. Оп. 2673. Д. 1328, Л. 1–56. Online: <https://bit.ly/3YxRTzg>
- Краткая сводка обобщенного боевого опыта войск 4 УкрФ за август 1944 года. Online: <https://bit.ly/3YyCmiF>
- Краткая сводка обобщенного опыта по боевым действиям войск 4 УкрФ за сентябрь месяц 1944 г. Online: <https://bit.ly/3YABXMz>
- Кривошеев, Г. Ф. (2010): *Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь.* Вече. Москва.
- LÉKA Gyula (2002): A Magyar Királyi Honvédség műszaki csapatai és részvételük a második világháborúban. *Műszaki Katonai Közlöny*, 12(1–2), 15–38. Online: <https://bit.ly/4hkofq4>
- PADÁNYI József (2015): Műszaki zár a határon. *Műszaki Katonai Közlöny*, 25(3), 21–33. Online: <https://folyoirat.ludovika.hu/index.php/mkk/article/view/2468/1740>
- Положение линии фронта на 1.9.44 г. и на 30.9.44 г. 4 УкрФ. Online: <https://bit.ly/3UkWbrc>
- SIEGLER Egon (1999): Harcok a Rokitán. *Hadtörténelmi Közlemények*, 112(3), 1–14. Online: <https://epa.oszk.hu/00000/00018/00010/pdf/siegler.pdf>
- SZABÓ Péter – SZÁMVÉBER Norbert (2009): *A keleti hadszíntér és Magyarország 1943–1945.* Debrecen: Püedlo. Online: www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/2vhSzakkonyv-magyarok-a-ii-vilaghaboruban-2/a-keleti-hadszinter-es-magyarország-1943-1945-13DD/
- Unterlagen der Ia-Abteilung des Höheren Pionierführers 23: Anlagen zum KTB des Höheren Pionierführers 23, Bd. 11, 21.6.-18.8.1944. Online: <https://wwii.german-docsinrussia.org/de/nodes/21374-delo-7#page/1/mode/inspect/zoom/6>
- VARRÓ László (1942): Országérodítés. *Magyar Katonai Szemle*, 12(5), 67–72. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/MagyarKatonaiSzemle_1942_1/?query=magyar+katonai+szemle&pg=1&layout=out

Juhász Barnabás¹

Határállamok a Baltikumban II.²

Függetlenségi háborúk, katonai intervenciók és harc az új piacokért Észtországban és Lettországban 1919. február és 1920. február között

Border States in the Baltic II.

Wars of Independence, Military Interventions and Struggle for New Market sin Estonia and Latvia, February 1919 – February 1920

Absztrakt

Mind az első világháború, mind az 1917-es oroszországi forradalmak olyan állapotokat teremtettek a Baltikumban, amelyek könnyedén párhuzamba hozhatók az 1917 és 1923 közti kelet- és közép-európai eseményekkel. A világháború lezárása ugyanis nemcsak hogy nem jelentette a küzdelmek befejeződését, hanem inkább csak a szereplők számát sokszorozta meg. Jelen cikk célja egy olyan európai régió világháború alatti és utáni történelmének bemutatása, amelynek eseményei kevésbé ismertek, de segítségül szolgálhatnak a korabeli kelet- és közép-európai történelem jobb megértéséhez, hadtörténeti, szociográfiai, politológiai és diplomáciai nézőpontok alapján.

Kulcsszavak: Észtország, Lettország, Németország, Oroszország, Szovjetunió, első világháború, kommunizmus, antant, nemzeti önrendelkezés, függetlenségi háború, szabadcsapat, Freikorps

¹ Nemzeti Közszerzői Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola, e-mail: strategybuster@gmail.com

² Jelen cikk előzményét lásd JUHÁSZ 2023.

Abstract

In the Baltic both the First World War and the Russian Revolutions in 1917 created such conditions which can be easily paralleled with the events occurred in Eastern and Central Europe between 1917 and 1923 when the conclusion of the World War did not mean the ending of the struggles but rather multiplied the number of the actors. My purpose with this article is to introduce the episodes of a European region during and after the World War, by utilising the perspectives of Military History, Sociography, Political Science and Diplomacy, whose events are very limitedly known, but which can help for the better understanding of the contemporary events of Eastern and Central Europe.

Keywords: Estonia, Latvia, Germany, Russia, Soviet Union, First World War, communism, Antant, national self-determination, war of independence, freebooter, Freikorps

Kitekintés

Mind az első világháború, mind az oroszországi forradalmak drámai politikai, gazdasági és társadalmi változásokat hoztak a Baltikumban. A háborús pusztítások, a német megszállás és az emberi és anyagi javak tömeges és sokszor kényszerített kimenekítése Oroszország belsejébe korábban példátlanul nehéz viszonyokat teremtettek a térségben. A világháború azonban számos politikai frakció számára lehetőségeket is hordozott: míg korábban mind az észti, mind a lett nemzetiségi politikusok alapvetően inkább csak a közigazgatási határoknak az etnikai állapotok szerinti újrarajzolását, illetve az Oroszországon belüli autonómia biztosítását tűzték ki célul, addig az események felgyorsulásának következtében a világháború végére mindkét nemzet képviselői eljutottak odáig, hogy saját államaik függetlenségét kikiáltásák.

A cári rezsim kiszorítása, majd a forradalmak általi megdöntése okozta hatalmi vákuumban azonban nem csak a helyi politikai frakciók kívántak előnyre szert tenni. Mind az 1917 februárjában győzedelmeskedő polgári, mind az októberben hatalomra jutott bolsevik kormányzatok erős fenntartásokkal viszonyultak a fiatal Észtország és Lettország létjogosultságához, s nem kívánták a Baltikumot saját érdekszférájukból kiengedni.

Az 1915 és 1918 között a Baltikum szinte egészét elfoglaló, majd az 1918. március 3-ai breszt-litovszki békével ezen állapotokat konzerváló császári Németországnak szintén megvoltak a maga hosszú távú – még ha nem is egységes – ambíciói a térséggel kapcsolatban, amelyekben az észti és lett nemzetállamok autonómiája csak erős fenntartásokkal, önállóságuk pedig szinte semennyire nem játszott szerepet.

A nyugati szövetségesek szintén élni kívántak a helyzet adta lehetőségekkel, s akárcsak Közép- és Kelet-Európa más részein, itt is igyekeztek feléjük baráti kormányzatokat hatalomra juttatni, bár támogatásuk nem volt sem korlátlan, sem feltétel nélküli. Ennek keretében folyamatos ingadozás volt a döntéshozókban az ügyben, hogy vajon egy helyi kisállamokból létrehozandó politikai-katonai blokk létrejöttét vagy egy restaurált, antibolsevista Oroszországot támogassanak-e inkább. Ezen felül, bár anyagi és ellátmányi támogatást küldtek a Baltikumba, alapvetően egyik nyugati

nagyhatalom sem kívánt egy szárazföldi intervenció keretében csapatokat küldeni a térségbe, s jobban örültek volna, ha a világháború után nem nekik kellene újabb tömeges emberáldozatot hozniuk.

A nagyhatalmi versengésen túl az ideológiai tényezők is jelentős szerephez jutottak, amelyeket némi túlzással az internacionalisták és a nacionalisták vagy a kommunisták és az antibolsevisták közötti tengely mentén lehetne meghúzni. A szovjet vezetés és a Vörös Hadsereg aktív támogatásával mindkét balti államban helyi tanácsköztársaságok jöttek létre 1918 végén. Helyzetük azonban már 1919 elején sem tűnt ígéretesnek. Az Észt Munkáskommünt a polgári kormányzat február elejére kiszorította az országból, s pár hónappal később az hivatalosan fel is oszlott. A Lett Szocialista Szovjetköztársaság komoly sikereket ért el, s 1919 elejére az ország nagyjából háromnegyedét uralma alatt tudhatta, azonban katonai ereje a folyamatos dezertálások és az alakulatok más frontokra irányítása miatt jelentősen meggyengült.

Ebbe a heterogén, több politikai-katonai erőközponttal rendelkező helyzetbe kívánt betörni (vagy inkább visszatérni) Németország. Bár a vilmosi birodalom elvesztette a világháborút, s az 1918 novemberében kitört forradalom magát a (fél)autokratikus rendszert is megdöntötte, a korábbi hatalmi szereplők sok esetben legfeljebb csak háttérbe szorultak, ám messze nem tűntek el teljesen, s az újdonsült weimari köztársaság keretei között is folytatni kívánták korábban megkezdett politikájukat. Külpolitikai, gazdasági és katonai szereplők egyaránt hamar szemet vetettek a Baltikumra, amely már a világháború alatt is a keleti irányú német terjeszkedés egyik létfontosságú területének számított.

Német katonai misszió Lettországon

A hadjárat felívelő szakasza

Különös módon a baltikumi német katonai jelenlétet éppen az antant tette lehetővé. Az 1918. novemberi fegyverszünet XII. cikkelye meglehetősen rugalmasan fogalmazott: „A pillanatnyilag a háború előtt Oroszországhoz tartozó területen tartózkodó valamennyi német csapat szintén visszavonul a fenti német határok mögé, mihelyt a szövetségesek e területek belső helyzetére figyelemmel az időpontot elérkezettnek látják.”³ Ebben a szövetségesek nem jelölték meg sem konkrét időpontot, sem meghatározott feltételek teljesülését a tekintetben, hogy mikor kellene a német erőknél véglegesen saját határaik mögé visszavonulniuk.

A Liepājában (németül: Libau) székelő, Kārlis Ulmanis vezette lett kormányzat – ha nem is örült a német katonai jelenlétnek, ugyanis abban a világháborús gyarmatosítási politika továbbélését látták – szintén hajlandó volt beletörődni a helyzetbe, ugyanis nyilvánvaló volt, hogy saját erejéből képtelen kiszorítani az országból a Vörös Hadsereget és legyőzni a Pēteris Stučka vezette kommunista ellenkormányt.

A február elején Kurlandba érkező német katonai parancsnok, Rüdiger von der Goltz gróf, vezérőrnagy csakhamar nekilátott egy hadművelet megtervezésének,

³ A fegyverszüneti megállapodás magyar fordítása megtalálható: NÉMETH 2007: 188.

s a hónap közepén meg is indult az offenzíva a kommunisták által uralt területek ellen. Von der Goltz tábornoknak ehhez rendelkezésére állt a VI. tartalékhadtest, amely magába foglalta az Alfred Fletcher őrnagy vezette – nagyjából balti németekből, kisebbrészt lettekből álló – Balti Véderőt (*Baltische Landeswehr*); a Josef Bischoff őrnagy⁴ vezette – hátramaradt világháborús egységekből megszerveződött, majd folyamatosan birodalmi önkéntesekkel is feltöltött⁵– Vashadosztályt (*Eiserne Division*); valamint az 1. gárda tartalékhadosztályt. Ezen kívül a német csapatok mellett harcolt az Önálló Lett Dandár is Jānis Balodis ezredes vezetésével.⁶

A 30–40 ezer fővel megindított offenzíva elsődleges céljai voltak a tengerparti területek megtisztítása a vörösöktől, valamint a történelmi német nagyvárosok megszerzése, illetve hogy a Gauja (németül: Aa) folyónál biztos védvonalat építsenek ki. A hadművelet hamar látványos sikereket ért el: Jelgava (németül: Mitau) február 23-án, a fontos kikötőváros, Ventspilst (németül: Windau) 24-én került német kézre, továbbá elfoglalták Kuldīgāt (németül: Goldingen) és Bauskāt is.⁷ A németek és a lettek közötti kölcsönös bizalmatlanság azonban a kezdetektől fogva jelen volt. A lett polgári kormánynak oka volt feltételezni, hogy a német intervenció a balti német – főként nemesi – elitet kívánja visszaültetni a hatalomba. Emellett pedig hamar kiderült, hogy von der Goltz – a weimari vezetés szándékaitól függetlenül – egy németbarát, nemzeti Oroszország létrehozásában érdekelt, amellyel majd közösen léphetnének fel a nyugati szövetségesekkel szemben.⁸ Hogy ezen ambícióknak mennyi realitása volt, az erősen kérdéses, mindenesetre jól mutatja, hogy von der Goltz a független Lettországnak nem szánt különösebben nagy jövőt.

Saját pozíciójának erősítése érdekében a lett kormány február 11-én Észtországgal védelmi szerződést kötött, s emellett szeretett volna újabb hozzá hű alakulatokat felállítani. Az észak felől Kelet-Lettországba nyomuló észtek előbb Alüksnēt (németül: Marienburg), majd a Daugava melletti Jekabpilsēt (németül: Jakobstadt) foglalták el, így május végére Livónia jelentős részeiről kiszorították a Vörös Hadsereget.

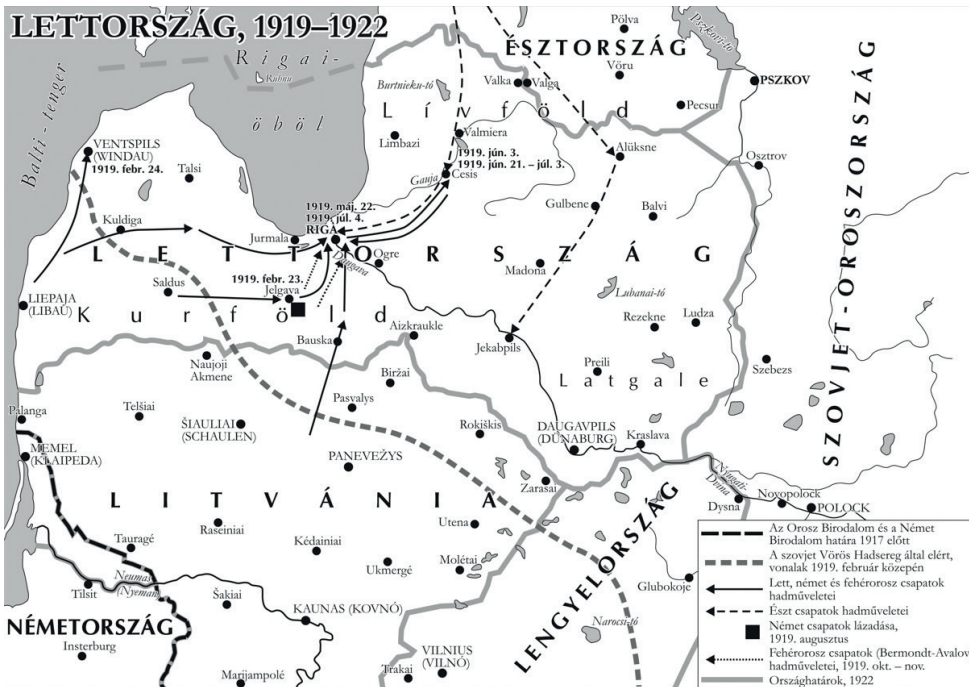
⁴ Josef Bischoff őrnagy a világháború és az afrikai gyarmati háborúk veteránja, aki 1904–1906 között részt vett Német Délnyugat-Afrikában a herero és nama népek elleni népiirtásokban is.

⁵ A németországi önkéntesek toborzását egy 1918. december 29-ei egyezmény tette lehetővé Ulmanis miniszterelnök és a baltikumi német polgári megbízott, August Winnig között. A lett kormány lett állampolgárságot ígért azoknak, akik hajlandók az ország területén legalább négy hétig harcolni a Vörös Hadsereg ellen. A Berlinben és más nagyvárosokban folyó toborzások során azonban azon valótlan állítás is hamar szárnyra kapott, miszerint a lett kormány fejenként 90 hektár földterületet ígért az önkénteseknek. Az állítás aztán gyakorlatilag az egész baltikumi hadjárat alatt komoly ösztönzőként szolgált a német katonák számára. Az egyéni motivációk között emellett jelen volt a német nemzeti kultúra védelme a bolsevizmussal szemben; a Baltikumot egyfajta keleti egzotikus térségként kezelő kalandvágy; valamint a világháborús veteránok között gyakorinak számító nihilista szemlélet, amely a vég nélküli háborúsodásban vélte felfedezni saját életcélját, s amely a harcot magáért a harcért vívta. GERWARTH 2017: 70–71; JONES 2021: 132–134; SAMMARTINO 2010: 46–48.

⁶ KURSİETIS 2018: 57; RAUCH 1994: 46.

⁷ Érdemes megemlíteni, hogy a birodalmi önkéntesek túlsúlyának ellenére – akik száma a hadjárat ideje alatt 20 és 40 ezer között mozgott – a harcok oroszlátnrészt a Landeswehr, illetve az annak keretében harcoló lett alakulatok viselték.

⁸ GERWARTH 2017: 71; HİDEN 2002: 18, 21; RAUCH 1994: 46; SAMMARTINO 2010: 45; SULLIVAN 1976: 126; WAİTE 1969: 111–113.

1.ábra: Lettország, 1919–1922
 Forrás: Nagy Béla szerkesztése

A németek, akik amúgy is erős fenntartásokkal viszonyultak a liepājai vezetéshez, szintén nem nézték jó szemmel, hogy a lett kormány nyíltan a nyugati szövetségesek felé orientálódik. Emellett szimbolikus jelentőségre tett szert a régió legnagyobb városának, Rigának a bevétele a balti német vezetők körében, ugyanis ezáltal remélték saját politikai helyzetüket megerősíteni, s emiatt nem akarták, hogy a város elfoglalásában az Ulmanis-kormányhoz hű csapatok is részt vegyenek.⁹

A német és a lett fél közötti nyílt összeütközésre végül április 16-án került sor, amikor is Liepājában a lett kormányzat letartóztatta a Pfeffer-féle szabadcsapat (*Freikorps Pfeffer*) egyik tisztjét, Stock hadnagyot, mivel gyanítható volt, az összeesküvést szőtt a kormány megdöntésére. Az alakulat tagjai azonban ezt nem hagyták válasz nélkül, s bajtársuk kiszabadítása mellett letartóztatták a helyi körülbelül 550 lett tiszt kar egészét.

Még ugyanaznap délután a Balti Véderő egy másik tisztje, Hans von Manteuffel báró, felettesei informálása nélkül egyik rohamcsapatával (*Stosstruppe*) Liepājában puccsot hajtott végre a lett kormányzat ellen. Bár Ulmanisnak és a kormánya többségének sikerült az egyik brit hadihajóra menekülnie, a puccs mégis elérte célját: elhárult a politikai akadály Riga bevételeitől. A puccskíséret után – amellyel Manteuffel báró eredetileg egy katonai direktóriumot kívánt létrehozni – a balti német politikusok

⁹ JONES 2021: 135; RAUCH 1994: 48; SULLIVAN 1976: 126.

megpróbáltak egy olyan új lett kormányt létrehozni, amely Ulmanisékkal ellentétben inkább Németország felé orientálódott volna. A május 10-én¹⁰ felállított kormány – amelyben hat lett és három balti német miniszter kapott helyet – élén Andrievs Niedra evangélikus lelképásztor és író állt.

Az áprilisi események az antant részéről erős nemtetszést váltottak ki. Április 22-én a brit megbízott erőlesen követelte a puccs előtti állapotok visszaállítását, majd diplomáciai úton követelték a német kormánytól von der Goltz tábornok leváltását, illetve, hogy csapatait helyezték egy egységes lett parancsnokság alá. A berlini kormány a feltételek hallatán kijelentette, hogy akkor inkább kivonulnak Lettországból. Mivel ez nem állt a nyugati szövetségesek érdekében, lévén hogy gyakorlatilag a német csapatoktól függött a bolsevikok elleni harc sikere a Baltikum déli részén, inkább nem erőltették tovább a dolgot.¹¹

Május közepén¹² megindult a német támadás Riga elfoglalásáért. A harcokban a Balti Véderő¹³ mellett részt vett Balodis ezredes lett dandárja, illetve egy nagyjából ezerfős orosz zászlóalj is Anton von Lieven herceg parancsnoksága alatt.¹⁴ A várost végül május 22-én sikerült elfoglalni.¹⁵ A győzelem kivívásában – amelyet a kortársak „Daugava menti csoda”¹⁶ néven emlegettek – kulcsszerep jutott a Balti Véderő rohamcsapatai hatékony lovasrohamainak. Bár a hadjáratot von der Goltz és a szabadcsapatok igyekeztek a világ előtt egyfajta nagy bolsevikellenes győzelemként felmutatni, a valóságban a vártnál lényegesen gyengébb szovjet erővel kellett csak összecsapniuk. Ez persze semennyire sem gátolta a németeket abban, hogy harcaikat felnagyítsák, s egyfajta nemzeti háborús mítoszt teremtsenek köré.¹⁷

Említést kell tennünk az atrocitásokról és pusztításokról, amelyek a német offenzíva egésze alatt jelen voltak az elfoglalt területeken. Az önkényes feljelentgetések, fosztogatások és gyilkolások egyébként is végigkísérték a függetlenségi háborúkat mindkét balti államban valamennyi érintett fél részéről,¹⁸ ám a Freikorps-csapatok

¹⁰ Charles L. Sullivan idézett cikkében a Niedra-kormány megalakítását április 26-ra teszi.

¹¹ CHAMPONNOIS 1992: 337; JONES 2021: 135; RAUCH 1994: 46–47; SULLIVAN 1976: 126; WAITE 1969: 113–116.

¹² A támadást eredetileg már nem sokkal a liepājai puccs után megindították volna, ám von der Goltz tiltakozása ellenére a hadereje jobbszárnyát alkotó 1. gárda tartalékhadosztályt visszavezényelték Németországba. WAITE 1969: 117.

¹³ Német részről a harcokban bevetették többek között a Yorck-, a Brandis-, az Eulenburg-, a Rieckoff- és a Pfeiffer-féle szabadcsapatokat.

¹⁴ Megjegyzendő, hogy Lieven herceg inkább csak szükségből tartott a német csapatokkal, ugyanis ő elsősorban az északra elhelyezkedő orosz csapatokhoz kívánt csatlakozni, hogy így segítse elő Petrográd elfoglalását. CHAMPONNOIS 1992: 337.

¹⁵ A város kiürítése előtt a szovjetek a börtönökben tartott foglyikat kivégezték. CHAMPONNOIS 1992: 340.

¹⁶ A csata jelentősége viszont viszonylag hamar elhalványult, ugyanis egy évvel később a varsói csata keretében sor került a „visztulai csodára”, amelyben a Józef Piłsudski vezette lengyel haderő győzelmet aratott a Vörös Hadsereg felett. HIDDEN 2002: 22.

¹⁷ BENNETT 2017: 72; JONES 2021: 135–136; RAUCH 1994: 47; SULLIVAN 1976: 126.

¹⁸ A visszavonuló kommunisták gyakran éltek a partizánharcmodor alkalmazásával, amelynél a katonák és civilek elkülönítése jóformán lehetetlen volt. A harcokban különösen híressé váltak a lett lövésznők (*Flintenweiber*). Az efféle nemkonvencionális harcmodor viszont rövid időn belül a brutalizáció eszkölciját vonta maga után. GERWARTH 2017: 72–74.

korábban példátlan kegyetlenkedésről tettek tanúbizonyosságot.¹⁹ A francia katonai misszió körében nagy felháborodást váltott ki, amikor a június 7-én rigai központi börtönben történt látogatásukkor azzal szembesültek, hogy a Balti Véderő tagjai ott napi 50–60 vöröskatonát végeztek ki bírósági tárgyalás nélkül. A tiltakozások hatására a későbbiekben már „csak” napi egy tucat foglyot végeztek ki.²⁰

A hadjárat lehangoló szakasza

Másfél héttel Riga bevétele után azonban az északkeleti irányú előretörés megakadt, amikor is június 3-án összecsapásra került sor Cēsis (németül: Wenden) körzetében a Balti Véderő és az északról előrenyomuló észti alakulatok között. Történetek ugyan próbálkozások a két fél közötti helyzet rendezésére, ám ezek nem vezettek eredményre: az észtek azt követelték, hogy a német csapatok húzódjanak vissza a livóniai Gauja folyó mögé; a Niedra-kormány és az őket támogató német katonaság pedig azt akarta, hogy az észtek vonuljanak ki az etnikailag lett területekről.

Von der Goltz ekkor nem várt nehézséggel kellett szembesülnie: a Vashadosztályt alkotó szabadcsapatok, amelyek általában mindig készen álltak a harcra, most távol kívántak maradni az eseményektől. Elmondásuk szerint nem érezték magukban készletet arra, hogy a balti nemesség érdekében hadakozzanak az észtekkel és a lettekkel. Von der Goltz tisztában volt azzal, hogy a Balti Véderő önmagában nem elég erős a győzelem kivívásához,²¹ így mindenképpen szüksége volt a másik magasabbegység támogatására is. Az önkénteseket végül azzal sikerült harcra bírni, hogy ha a Niedra-kormány megbukik, az új lett kormányzat nem fogja számukra megadni az ígért földbirtokot.²²

Bár a birodalmi önkéntesek végül részt vettek a harcokban, gyenge szereplésük komoly elégedetlenségre adhatott okot. A június 21.²³ és július 3. közötti, Cēsis környékén lezajlott csatában, illetve az azt követő kisebb-nagyobb összecsapásokban – amelyben ismét a Balti Véderő viselte a harcok oroszlárészét – a VI. tartalékhadtest vereséget szenvedett. A csatában kulcsszerep jutott az észti páncélvonatok hatékony

¹⁹ Egyes munkák (GERWARTH 2017: 72, 74; JONES 2021: 136; WAITE 1969: 118–119) szerint az elfoglalt Jelgavában (németül: Mitau) a szovjetekkel való szimpatizálás vádjával 500, Tukumban 200, Daugavgrivában (németül: Dunamünde) 125, Rigában pedig mindegy 3 ezer embert végeztek ki, ám több százra tehető az egyéb útba eső városokban és falvakban legyilkoltak száma is. Ezen számok azonban lehet, hogy túlzók. Ennek oka, hogy alapvetően a Freikorps veteránok saját visszaemlékezéseikből indultak ki, akik az 1930-as évek nemzetiszocialista hangulatának megfelelően egyfajta presztiziskérdésnek tekintették, hogy minél több legyilkolt kommunisról, illetve németekkel ellenséges nemzetiségiről – legyenek azok akár lettek vagy lengyelek – adjanak számot. Összehasonlításképp a lett források alapján (MININS 2015: 56) a fehérterror áldozatainak számát egy-két ezer közé becsülik, amelybe a német szabadcsapatok mellett a lett nemzeti haderő, illetve a különféle orosz fehérkülönítmények áldozatai is beleértendőek. Ennek ellenére nem zárható ki, hogy mégis a magasabb számok állnak közelebb a valósághoz, ugyanis a francia katonai misszió is arról számolt be, hogy már Riga elfoglalásának napján a lett fegyveresek 22, a Balti Véderő tagjai pedig további 500 szovjet hadifoglyot lőttek agyon. (CHAMPONNOIS 1992: 330, 340).

²⁰ CHAMPONNOIS 1992: 335, 340.

²¹ Velük szemben helyezkedett el az észti 3. hadosztály Ernst Pödder vezérőrnagy parancsnoksága alatt, amelyet az Ulmanis-kormányhoz lojális, Jorgis Zēmitāns vezetett Észak-Lettországi Dandár, illetve a brit haditengerészet is támogatott.

²² HIDDEN 2002: 22; KURSĪTIS 2018: 31; RAUCH 1994: 48–49; SULLIVAN 1976: 126–127.

²³ A csata döntő időszaka június 22. és 23. között volt. Az időpont von der Goltz számára különös jelentőségű volt, ugyanis felmerült benne, hogy egy komoly győzelem esetén a berlini kormányzat megtagadja a versailles-i békeszerződés aláírást.

alkalmazásának, valamint a Kuperjanow-féle partizánalakulatok közreműködésének. A németek helyzetén az sem tudott javítani, hogy az Északi Határőr Hadsereg-főparancsnokság (*Armee Oberkommando Grenzschutz Nord*, OKN) újabb csapatokat indított a helyszínre Kelet-Poroszországból, ugyanis ezek csak akkor érkeztek meg, amikor a csata kimenetele már eldőlt.²⁴

Az események lezárásaként július 3-án végül sor került Strazdumuižában (németül: Strasdenhof) a fegyverszünet aláírására. Ebben kikötötték, hogy a német csapatoknak ki kell üríteniük Lettországot. Másnap Balodis és Zēmitāns egységei bevonultak Rigába, Niedra pedig átadta a hatalmat a visszatérő Ulmanisnak. A szövetségesek közbenjárásának volt köszönhető, hogy Ulmanis végül egy vegyes lett–balti német kormányt állított fel, amelyben két miniszteri posztot is balti németek tölthettek be. A Balti Véderőt nem oszlatták fel, hanem miután valamennyi birodalmi németet elküldtek a kötelékéből, a lett haderőbe integrálták. Parancsnoka az a brit Harold Alexander alezredes lett, aki majd a második világháborúban Észak-Afrikában tölt be kulcsfontosságú szerepet.²⁵

A nemzeti haderők fejlődése a Baltikumban

Az észt és a lett államokhoz hűséges, reguláris haderőkről leginkább csak az 1918. novemberi fegyverszünet után beszélhetünk. Ezt megelőzően ugyanis a cári kormányzat, majd a világháború alatt a német megszállás ezt nem tette lehetővé.

A baltikumi függetlenségi háborúk alatt a fegyveres alakulatok viszonylagos heterogenitása volt megfigyelhető: a mindenkori kormányokhoz lojális állandó hadseregek mellett fontos szerepet tölthettek be a helyi jelentőségű milíciák; a regionálisan tevékenykedő partizáncsoportok; valamint a kormányokkal leginkább csak félhivatalosan együttműködő paramilitáris alakulatok. Utóbbi szerepét Észtországban az Észtországi Védelmi Liga (*Eesti Kaitseliit*) töltötte be, amelyet 1918. november 11-én hoztak létre (újra), s gyakorlatilag a kezdetektől fogva a hadsereg egyfajta tartalékos alakulatát alkotta, amelybe nagyszámban léptek be háborús veteránok.²⁶ Lettországból hasonló szervezet felállítására a világháborús német megszállás, majd az azt követő szovjet előretörés miatt egészen 1919. március 30-ig várni kellett, amikor is Ulmanis miniszterelnök egy rendeletében létrehozta a Lettországi Védelmi Szervezetet²⁷ (*Latvijas Aizsargu Organizācija*, Aizsargi).²⁸

A paramilitáris csoportok népszerűségére magyarázatul szolgálhat, hogy mivel az orosz birodalmi belpolitika fennállásának egésze alatt erőszakosan ellenállt a nemzetiségek bármiféle autonómiával vagy etnikai alapú nemzetépítéssel kapcsolatos törekvéseinek – amely gyakorlatot a megszállás alatt a német szervek is gyakorolták –, az érintett kisebbségek között népszerűvé váltak a radikális megoldások pártolói.

²⁴ SULLIVAN 1976: 127.

²⁵ HIDDEN 2002: 24; KURSĪETIS 2018: 4; RAUCH 1994: 49; WAITE 1969: 121.

²⁶ Az Észt Védelmi Liga elődjét, a Nemzetőrséget (*Omakaitse*) az 1917-es forradalmi időszakban hozták létre rendfenntartás céljából. 1918 februárjában a szervezetet a németek feloszlatták.

²⁷ Tomas Balkelis idézett könyvfejezetének magyar fordításában Hazai Gárdaként utalnak a szervezetre.

²⁸ BALKELIS 2018: 161, 164, 171.

Ezek leginkább a világháború végeztével nyertek teret, amikor is az összeomló orosz állam helyén létrejövő új és független államokban viszonylag gyorsan elterjedt a nemzeti militarizmus politikája. Ez a gyakorlatban a rendelkezésre álló teljes lakosság mozgósításának lehetőségét jelentette nemre és korosztályra való tekintet nélkül.²⁹ Ennélfogva a hagyományos értelemben vett elkülönülés a fegyveres erők és a civilek között számos alkalommal jóformán teljesen eltűnt.

A nemzeti militarizmus azonban kétirányú folyamatot hozott létre a társadalomban, ugyanis nemcsak a civilek váltak az összecsapások aktív szereplőivé, hanem a fegyveres szervezetek is aktív részesei lettek a mindennapi politikai és társadalmi életnek,³⁰ ezáltal a nemzetépítésnek, az országos jelentőségű ügyeknek és az államszervezetnek a gyakorlati kialakítóivá váltak. A paramilitaris szervezetek ennélfogva nemcsak a külső ellenségtől való védelem eszközeiként szolgáltak, hanem idővel magát az államot is belülről veszélyeztető tényezővé váltak, amelyekben mind az állami vezetők, mind a reguláris tisztikar saját hatalmi riválisait vélte felfedezni. Különösen igaz ez, ha figyelembe vesszük, hogy ezen félkatonai szervezetek hagyományosan a radikális nacionalisták gyűjtőtáboraiként is funkcionáltak.³¹

A reguláris hadseregek és a paramilitaris szervek közti rivalizálást csak tovább fokozta a tény, hogy utóbbiak emberállománya gyakorlatilag a függetlenségi háborúk teljes ideje alatt meghaladta a nemzeti haderőkét. A konvencionális katonaság számának felduzzasztása amúgy is nehézségekbe ütközött: Észtországban az 1918 végére előirányzott 25 ezres haderőnek csak a felét sikerült felállítani. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a vidéki lakosság körében nagy számban nem hajtották végre a sorozási parancsokat, ugyanis sokkal inkább voltak érdekeltek egy földreformban, mint egy független észt állam létrehozásában, amelyhez akár az életüket kellett volna adni.³² Ezzel szemben az Észtországi Védelmi Liga 1919 novemberében már több mint 100 ezer taggal rendelkezett, akik közül körülbelül 32 ezer fő katonai kiképzést is kapott.³³

Végül érdemes kitérni a nemzeti hadseregekben alkalmazott nagyszámú külföldi önkéntes szerepére is. Észtországban éppen a kritikus 1919 eleji harcokban a 3500 finn, 225 dán és 200 svéd fegyveres támogatása képes volt az észtek oldalára billenteni a küzdelmek mérlegét. Jelenlétük azonban nem mindig volt üdvözlött: a svéd önkéntesek hírhedten fegyvelmezetlennek bizonyultak, a finnek között pedig számos bűnöző is harcolt. Rajtuk kívül az ország felszabadításában részt vett az észtországi németek saját önvédelmi alakulata, a Balti Ezred (*Baltenregiment*) Constantin von Weiss parancsnoksága alatt, valamint az orosz fehérek egységei is.³⁴

²⁹ Az efféle drasztikus megoldásokat már önmagában az észt és a lett lakosságok alacsony száma is indokolta.

³⁰ Mindkét szervezet tevékenységének fontos részét képezte a lakosság széles rétegeinek katonai kiképzése, a polgári lakosság mozgósítása, valamint a hazafias nevelés.

³¹ BALKELIS 2018: 155–157, 161, 168.

³² A mobilizálást elősegítendő a kormány 15 év kényszermunkás büntetéssel fenyegette meg a dezertőröket, ám az akkori közigazgatási viszonyok ezt aligha tehetők lehetővé. Végül sokkal inkább a győzelem esetére beígért földreform, illetve maguk a januári látványos győzelmek voltak a döntő tényezők a tömeges mozgósítás megvalósulásához, s január végére a hadsereg már közel 23 ezer főt számlált. BRÜGGEMANN 2003: 25, 27, 45.

³³ A harcok lezárultával azonban már indokolatlan volt ekkora fegyveres csoportokat fenntartani: Észtországban 1920-tól, Lettországból 1922-től kezdve tömeges leépítés vette kezdetét a paramilitaris szervezetekben. BALKELIS 2018: 163–164.

³⁴ BRÜGGEMANN 2003: 25–26.

Az orosz fehérek hadműveletei

A nemzeti haderők, a német intervenciók és a Vörös Hadsereg mellett nem lehetett megfeledezni az oroszországi polgárháború másik frakciójáról, az orosz fehérmozgalomról sem, amely nem mondott le a Baltikum feletti orosz uralom restaurációjáról.

Bár 1918 októberében a német katonaság védnöksége alatt Pszkovban (németül: Pleskau) megszerveződött a fehérmozgalom Északi Hadtest (Szevernij korpusz)³⁵ nevű alakulata, a novemberi német vereség után annak egységei kénytelenek voltak Észtország területére hátrálni az előrenyomuló vörösök előtt.³⁶ December 6-án a Konstantin Päts vezette észt ideiglenes kormány és az Északi Hadtest parancsnoka, Heinrich von Neff ezredes együttműködési egyezményt írtak alá, amelyben kijelentették, hogy a továbbiakban közösen harcolnak a vörösök ellen.³⁷

A tavaszi offenzíva

1919. május 13-án az Északi Hadtest³⁸ és egy észt hadosztály Narva térségéből betört a szovjetek által uralt területekre. Az észtek a frontvonalat saját határaiktól kívánták kijjebb tolni, hogy a jövőendő béketárgyalásokon – akár a fehérekkel, akár a vörösökkel – jobb helyzetből indulhassanak majd. Az offenzíva céljaival kapcsolatban két irány fogalmazódott meg. A déli irányú terv, amelyet az észt főparancsnok, Johann Laidoner ezredes támogatott, Pszkov elfoglalásával és az ottani textilipar megszerzésével egy orosz ütközőállamot – egy „Pszkovi Köztársaságot” – hozott volna létre Észtország és Szovjet-Oroszország között, amely sikeres előrenyomulás esetén Novgorodot és Petrográdot is magába foglalhatta volna. Az északi terv, amelyet az orosz fehérek támogattak, és amelyhez a brit haditengerészet hajóit is fel tudták használni, a part menti vasútvonalakat követve egy gyors és meglepetésszerű támadással kívánta volna bevenni Petrográdot.³⁹

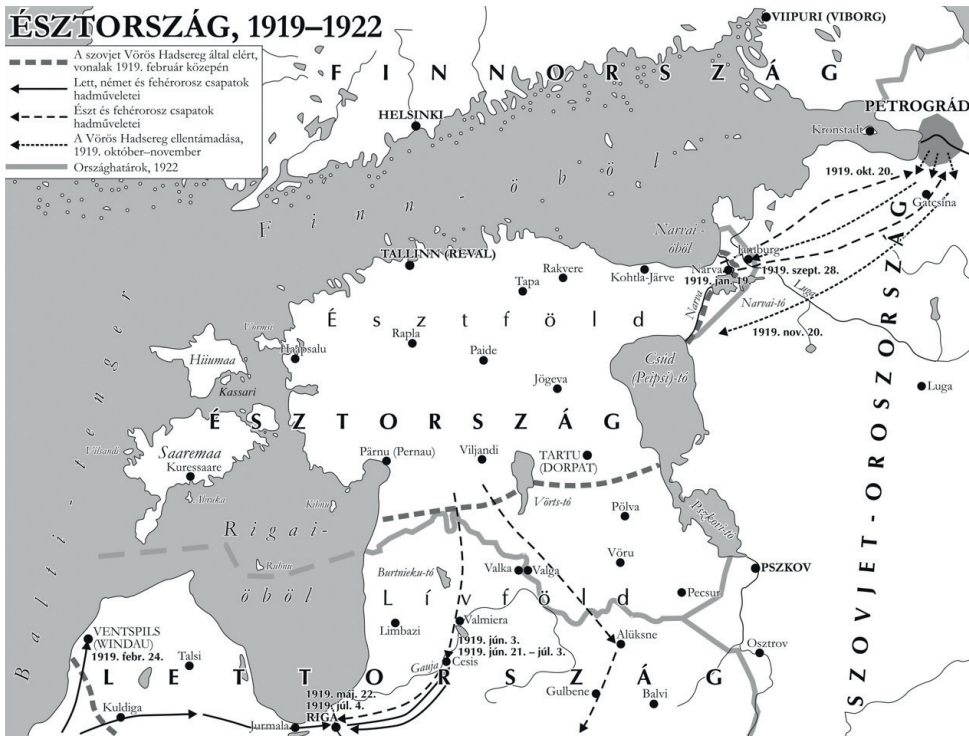
³⁵ William J. Spahr idézett könyvében hibásan Északi Hadseregnek nevezi az alakulatot.

³⁶ Alig két nappal a november 11-ei fegyverszünet aláírása után a szovjet kormány (Népbiztosok Tanácsa) kijelentette, hogy a március 3-ai breszt-litovszki békét semmisnek tekinti, s csakhamar hozzátűnt a korábban feladott területei visszafoglalásához.

³⁷ BRÜGGEMANN 2003: 25–26.

³⁸ Az Északi Hadtest valós erejével kapcsolatban megoszlanak a vélemények. William J. Spahr és Georg von Rauch idézett könyveiben 25 ezer főre becsüli az alakulatot, miközben Karsten Brüggemann saját kutatásai szerint csak kb. 3200 embert tudtak bevetni a támadáshoz. A helyzet azonban még rosszabb volt a front túloldalán, ahol a szovjet 6. lövészhadosztály ekkor mindössze 1200 embert tudott velük szembe állítani. BRÜGGEMANN 2003: 31, 46; RAUCH 1994: 49; SPAHR 1998: 56.

³⁹ BRÜGGEMANN 2003: 30.

2. ábra: Észtország, 1919-1922
 Forrás: Nagy Béla szerkesztése

Az offenzíva viszonylag hamar komoly sikereket tudott felmutatni, s az orosz-észti egységek kezére került Pszkov, Jamburg, Gdov és Peterhof.⁴⁰ A fehérek Petrográd irányába törtek előre, amelynek védelméért ekkor Joszif Sztálin felett. Június 12-én a más frontokról sebtében átdobott alakulatokkal megerősített szovjet 7. hadseregnek végül Gatcsinya és Krasznoj Szela térségében sikerült a fehéreket megállítania és visszavetnie, ám a harccselekmények még mindig Észtország határain kívül folytak.⁴¹

Meg kell jegyeznünk, hogy az észteknek, bár egészen eddig részt vettek a harcokban, ekkor már nem volt érdekük a háború folytatása: saját területeikről kiűztek valamennyi ellenséges csapatot, s úgy tűnt, a szomszédos Lettországból is végre rendeződni fognak az állapotok. Az viszont világos volt, hogy az orosz fehérmozgalmától nem sok jóra számíthatnak, ugyanis erősen kétséges volt, hogy győzelmük esetén hajlandók lesznek-e elismerni a balti államok függetlenségét. Ráadásul amint

⁴⁰ A sikerhez nagyban hozzájárult, hogy egy esetleges finn támadástól tartva a szovjet 7. hadsereg jelentős részét ekkor Petrográdtól északra irányították.

⁴¹ A vörösök védelmében időlegesen zűrzavart okozott, hogy június 13-án a létfontosságú Krasznoj Gorka erődben lázadás tört ki, s így a kronstadti tengerészeti bázis is tüzérségi lőtávon belülre került. A kialakult helyzetet azonban az észti és az orosz alakulatok közti összetűzések miatt nem sikerült hatékonyan kihasználni, így a szovjetek végül egy összehangolt szárazföldi, tengeri és légi rohammal 16-án visszafoglalták az erődöt. BENNETT 2017: 124-125; BRÜGGEMANN 2003: 31; HALÁSZ 2005: 218; SPAHR 1998: 56-57.

az kiderült, az elfoglalt Pszkovban és Jamburgban az Északi Hadtest részéről tömeges kivégzésekre került sor, ami számos észti tiszt nemtetszését váltotta ki.

Az észti katonai vezetés, s maga Laidoner ezredes is tisztában volt vele, hogy a csapatai körében az ország határain túl folyó hadakozás gondolata kicsit sem szimpatikus, ráadásul az orosz fehérekkel való együttműködésnek is számos ellenzője akadt. Hogy meggyőzze mind a katonáit, mind a nyugati szövetségeseket arról, hogy ők Oroszország területén nem megszállást folytatnak, megfogalmazása szerint ők csupán az észti határokat védték külföldi területen és külföldi segítséggel.⁴²

A balti helyzetet tovább bonyolította, hogy 1919. július végén az orosz fehérmozgalom egy másik erős embere, Nyikolaj Nyikolajevics Jugyenyics tábornok is – aki korábban észak-oroszországi és finn területeken fejtette ki tevékenységét, s aki többé-kevésbé élvezte a britek bizalmát – Helsinkiből Narvába helyezte át a bázisát és vette át a nyár folyamán az Északnyugati Hadseregre átnevezett kötelék parancsnokságát.⁴³ Jelenléte olyan szempontból volt kellemetlen, hogy a fehérmozgalom legtöbb prominenséhez hasonlóan határozottan elutasított Észtország és Lettország függetlenségének elismerését.⁴⁴

Az augusztusban meginduló újabb szovjet támadás, illetve a britek nyomására ugyan Jugyenyics hajlandó volt beleegyezni Észtország függetlenségének elismerésébe, ám az észtek joggal feltételezték, hogy a tábornok ezt nem kívánja komolyan gondolni, így katonai segítségüket egy alkotmányosnak tekinthető orosz kormány elismerésétől tették függővé. Ezt a problémát a brit Frank Marsh tábornok, a szövetséges katonai misszió helyettes vezetője oldotta meg, aki augusztus 10–12. között Tallinnban (németül: Reval) sebtében létrehozott egy helyi jelentőségű orosz koalíciós kormányt, amelyben a kormánytagok a balközéptől a szélsőjobbgyakorlatilag minden politikai irányvonalat képviseltek. A kormány létrejöttéhez, illetve az észtekkel történő megállapodáshoz az is hozzájárult, hogy a britek megfenyegették az orosz politikusokat, hogy ellenszegülésük esetén megvonják tőlük a további katonai segítséget. Ennek az oktrojált kormánynak a legitimitása gyakorlatilag valamennyi fél számára már a kezdetektől fogva erősen megkérdőjelezhető volt, s maga Jugyenyics sem szánt neki hosszú jövőt.⁴⁵

Meg kell még jegyeznünk, hogy a brit flotta is ebben az időben aratta legnagyobb győzelmét a szovjet Balti Flotta felett. A Walter Cowan ellentengernagy által megtervezett „RK” hadműveletben augusztus 17–18. éjszaka hat brit torpedónaszád észrevétlenül behatolt a kronstadti kikötőbe, s elsüllyesztette a Petropavlovszk (*dreadnought*) és az Andrej Pervozvannij (*pre-dreadnought*) csatahajókat és a Pamjaty Azova ellátóhajót. Noha a két csatahajót később kiemelték és megjavították, az eset lélektani hatása jelentősnek bizonyult, s a balti függetlenségi háborúk további részében a Balti Flotta már nem kezdett bele nagyobb műveletekbe.⁴⁶

⁴² BRÜGGEMANN 2003: 32–33; BRÜGGEMANN 2006: 222; RAUCH 1994: 50.

⁴³ Ekkor már az Északnyugati Hadsereg kötelékében szolgált von Lieven herceg zászlóalja is. BENNETT 2017: 142–143; RAUCH 1994: 50.

⁴⁴ BENNETT 2017: 105; BRÜGGEMANN 2003: 35; HALÁSZ 2005: 218, 223.

⁴⁵ BRÜGGEMANN 2003: 36; HALÁSZ 2005: 223–226.

⁴⁶ Az „RK” hadművelet részletes leírását lásd BENNETT 2017: 147–155.

Az őszi offenzíva

Bár az észtek továbbra is jelentős katonai segítséget nyújtottak az Északnyugati Hadsereg őszi offenzívájához, az észt politikai és katonai vezetők korántsem kötelezték el magukat az oroszok felé. Tekintettel arra, hogy sem Jugyenyicstól, sem a szövetségeseiktől nem kapták országuk *de jure* elismerését, az észt vezetők inkább éltek a szovjetek augusztusi békeajánlatával, s szeptember elején megkezdték a tárgyalásokat.⁴⁷ Ez a lépésük, amint várható volt, feldühítette mind az orosz fehéreket,⁴⁸ mind a szövetségeseiket, akik válaszul beszüntették Észtország anyagi és erkölcsi támogatását, bár ez a lépés – elsősorban az amerikaiak részéről –, amint azt látni fogjuk, ekkor már inkább csak szimbolikusnak volt tekinthető.⁴⁹

Az észt hintapolitika ellenére azonban az Északnyugati Hadsereg – brit katonai tanácsadók segítségével mellett – szeptember 28-án megindította az offenzíváját Petrográd elfoglalására. A hadművelet első három hete sikeresnek volt mondható: először Jamburgból, majd Gatcsinyából és Krasznaja Szelából üzték ki a vörösöket, ami mind az orosz fehérek, mind a nyugati szövetségesek számára bizakodásra adhatott okot.⁵⁰ Október közepére azonban a város bevételéért indított offenzíva elvesztette a kezdeti lendületét, és október 20-án az ostromhoz már csak körülbelül 15–17 ezer katonát tudtak összevonni.⁵¹ Ekkorra azonban a védők már jelentős erőfölényre tettek szert: október 16-án a városba érkezett a hadügyi népbiztos, Leon Trockij, akinek sikerült újjászerveznie a demobilizált csapatokat, mozgósítania a helyi munkásságot, és az emellett a lengyel frontról odavezényelt alakulatokkal immár körülbelül 50 ezer vöröskatonát – egyes források szerint⁵² mintegy harmaduk észt és lett⁵³ volt – tudott a fehérekkel szembeállítani.⁵⁴

⁴⁷ A mindenkori észt kormányok már az 1918. február 24-ei függetlenségi nyilatkozattól kezdve következetesen semleges álláspontot kívántak kialakítani országuknak, ami diplomáciai téren így nagyobb mozgásszabadságot biztosított számukra. Ezen hozzáállásuk azonban csakhamar kiváltotta a nyugati szövetségesek nemtetszését, akiknek a térségben zajló konfliktusokhoz biztos szövetségésre volt szükségük.

⁴⁸ Augusztus 25-én a Puskar ezredes vezette észt 2. hadosztályt visszavonták Pszkov térségéből, így a Vörös Hadsereg gyakorlatilag harcok nélkül elfoglalta a területet.

⁴⁹ BRÜGGEMANN 2003: 37–40; FOGLESONG 1995: 130; MEDIJAINEN 2010: 204–205; SPAHR 1998: 57–58.

⁵⁰ Jugyenyics csapatainak kezdeti sikereit nagyban elősegítették a hatékony éjszakai rajtaütések alkalmazásai, valamint egy páncélososztály harctéri bevetése (állományában hat brit Mark V és két finnektől kapott francia FT-17 harckocsival), bár utóbbiaknak sokkal nagyobb volt a lélektani, mint a tényleges harcászati jelentősége. CUCUT 2022: 9; FOGLESONG 1995: 130; PIPES 1997: 383.

⁵¹ Ezen létszám annak tükrében még kevésbé volt elegendő, hogy Jugyenyics májusban maga jelentette ki, hogy Petrográd elfoglalásához legkevesebb 50 ezer katonára lenne szüksége, megtartásához pedig még egyszer ugyanennyire. BRÜGGEMANN 2003: 38, 40.

⁵² BENNETT 2017: 118.

⁵³ Az állítás akár még igaznak is bizonyulhat. Szovjet-Oroszországnak a balti népekhez való kapcsolatában mindenképpen megkerülhetetlen elem volt a lett lövészek története, akik gyakorlatilag az 1917. októberi forradalom kezdete óta a bolsevik hatalom oldalán harcoltak a legkülönbözőbb frontokon, és akik az oroszországi polgárháború végéig a Vörös Hadsereg ikonikus szereplői voltak. A teljesség igénye nélkül: az érintett időszakban részt vettek az Anton Ivanovics Gyenikin tábornok, majd a Pjotr Nyikolajevics Vrangel báró, tábornok vezette dél-oroszországi fehérhadseregek elleni harcokban éppúgy, mint a Nyesztor Ivanovics Mahno nevéhez köthető anarchista különítményesek legyőzésében Ukrajnában, illetve a tambovi és a kronstadti lázadások leverésében. JANSEN 1986: 74.

⁵⁴ Megjegyzendő, hogy Lenin eredetileg utasítást adott a város teljes kiürítésére, ám Trockijnak és Sztálinnak végül sikerült meggyőznie őt arról, hogy egy ilyen lépés drámaian rontaná csapataik morálját. Az orosz polgárháború ikonikus jelenetévé vált, amikor a csata során Trockij lóhátról adott közvetlen utasításokat csapatainak, illetve személyes jelenlétével akadályozta meg azok pánikszerű visszavonulását.

A vöröscsapatok helyszínre érkezését megakadályozandó a fehéralakulatok parancsot kaptak a városba irányuló vasútvonalak megrongálására. A feladatra kijelölt orosz 3. hadosztály parancsnoka, Vetrenko vezérőrnagy viszont mindenáron elsőként akart embereivel Petrográdba érni, így a sínek szabotálására mindössze egyik dandárját küldte, az azonban a sáros terepen elakadt, így a vasútvonalak sértetlenül maradtak.

További nehézséget okozott, hogy az Északnyugati Hadsereggel együtt haladó észti csapatoknak nemhogy nem sikerült bevenniük Krasznaja Gorka erődjét, de – amint látni fogjuk – a Lettországból kiújult harcselekmények hírére visszavonták azokat Észtország déli határához. Hasonlóan cselekedtek a britek is, akik hajóik egy részét visszavonták Riga védelméhez, noha egészen addig hatékonyan tudták a tenger felől agyúzni a part menti szovjet állásokat és erősítéseket.

Szintén rontotta az orosz fehérek esélyeit, hogy a hadianyagok szállítása az amerikaiak részéről jogi akadályokba ütközött, ugyanis a jogszabályok muníció átadását csak adásvétel útján engedélyezték. Ezt tetézte az orosz fehérmozgalmon belüli hatalmi hierarchia komplikáltsága: ahhoz ugyanis, hogy az Egyesült Államok fegyvereket adhasson át Jugyenyicsnek, először Alekszandr Vasziljevics Kolcsak admirálissal kellett azt megtárgyalnia, mivel ő volt az, aki Oroszország amerikai hiteleinek törlesztéséért felelősséget vállalt. Ennélfogva hiába volt Jugyenyics az északnyugati területek prominens parancsnoka, e tekintetben ki volt szolgáltatva Kolcsak döntéseinek.

A Vörös Hadseregnek október 21-én Petrográd határában sikerült megállítania a fehérek előretörését, másnap pedig északi irányból a 7. hadsereg ellentámadásba ment át, és dél felől a 15. hadsereg is becsatlakozott.⁵⁵ Mivel az Északnyugati Hadsereg ekkor már hatékony védekezésre képtelen volt, a fehérek novemberben 20-ig Észtország területére vonultak vissza, ahol is az észtek lefegyverezték és internálták őket. Megjegyzendő, hogy bár Trockij tovább kívánta volna üldözni a fehéreket akár az észti határokon belülről is, Vlagyimir Iljics Lenin jobbnak látta, ha a Vörös Hadsereg egységei a Narvánál megállnak. Az észti internálás azonban nem hozott megkönnyebbülést a fehérek számára sem: a táborokban kitört tifuszjárványba egyes források szerint körülbelül 14 ezren belehaltak. Jugyenyics pár hónapig még igyekezett egyben tartani és újjászervezni hadseregét, ám az anyagiak szűkössége és a dezertálások drámai mértéke ezt ellehetetlenítették, így végül egy 1920. január 22-ei rendeletben hivatalosan is megszüntnek nyilvánította az Északnyugati Hadsereget.⁵⁶

A fehérek vereségéhez az állandóan jelen lévő ember- és készlethiányon túl saját agresszív belpolitikai gyakorlatuk is nagyban hozzájárult. Akárcsak a tavaszi, úgy az őszi hadműveletek időszakában is a seregek átvonulási területein terrorhullám vette kezdetét, s számos pogromra⁵⁷ is sor került, éppen annak a lakosságnak a körében váltva ki visszásságot és nemtetszést, amelytől saját alakulataik és forrásaik

⁵⁵ Lenin október 22-én sürgette Trockijt, hogy a Jugyenyics csapatai elleni hatékonyabb támadás érdekében saját kényszersorozott (búrsoá) csapatai mögé helyezzen záróosztagokat, akik akár tömeges agyonlövétessel is biztosítsák az előrenyomulás folytonosságát.

⁵⁶ BRÜGGEMANN 2003: 41–43; FOGLESONG 1995: 128, 131; PIPES 1997: 383–384; RAUCH 1994: 51; SPAHR 1998: 57–58.

⁵⁷ Noha nem azonos mértékben, de valamennyi orosz fehérvezető élt az antiszemita uszítás és a pogromok eszközével, ugyanis retorikájukban a judaizmus és a bolsevizmus közé egyenlőségjelet raktak, így nyilvánvaló volt, hogy a zsidó közösségek nem őket fogják támogatni. Ezzel szemben a bolsevik vezetés már a forradalom másnapján, október 26-án egyik legelső dekrétumában fellépést sürgetett a pogromok megfékezésére. FOGLESONG 1995: 131; GYÓNI 2009: 79; HALÁSZ 2005: 35.

feltöltését remélhették volna. Ezen túlmenően a forradalom előtti birtokrendszer restaurációjának nyílt hangoztatása, illetve a nemzetiségi területek autonómiájának és függetlenségének megtagadása szintén érezhetően rontott saját megítélésükön.

Külső tényezők

Régi-új német külpolitika

Már maga a világháború is példátlan nagy erőfeszítéseket követelt mind a német gazdaságtól, mind az ország lakosságától, ám az 1918. végi katonai vereség mindenki számára világossá kellett hogy tegye: a nyomorúságos időknek még koránt sincs vége. Az ipari termelés drámai visszaesése, a fontos nyersanyaglelőhelyek ellenséges megszállása, a várható háborús jóvátétel fenyegetése, a gyarmatok elvesztése és a korábbi közép-európai katonai-gazdasági dominancia megroppanása logikusan vezetett volna egy drámaian új német kül- és gazdaságpolitika kialakításához. Ez azonban korántsem ment végbe teljesen: bár a novemberi forradalom megdöntötte a császárságot és hatalmi helyzetbe hozott számos korábban marginális vagy a kormányzából teljesen kiszorított – elsősorban munkásmozgalmi – személyt és pártot, az állami intézmények szakértőinek többsége vagy megőrizte korábbi pozícióját, vagy csak időlegesen szorult háttérbe. Ennélfogva a korábban évtizedekig aprólékosan alakított keleti (gazdaság) politika (*Ostpolitik*) nem változott meg radikálisan, hanem kisebb igazításokkal, de továbbra is aktuális maradt.

Az Oroszországot érintő politikán belül történelmi-nemzetiségi szempontból már a világháború előtt is különösen jelentős volt a Baltikum, s egy vesztes háborúval és egy gazdasági válsaggal a hátuk mögött a külügyminisztériumnak (Auswärtiges Amt) minden lehetőséget hamar meg kellett ragadnia a helyzet javítása érdekében.⁵⁸

Gazdasági-kereskedelmi szempontból különlegesen fontos szerep jutott a Baltikum nyugati partjainál lévő, infrastrukturálisan jól kiépített kikötővárosoknak,⁵⁹ amelyek már a világháború előtt is az európai tengeri kereskedelem élmezőnyébe tartoztak, s egyfajta átjáró kapuként szolgáltak a nyugat-európai és oroszországi piacok számára.⁶⁰ A német gazdaság számára tehát ezeknek a kikötőknek a használata – ha nem is hódítás, de diplomácia és külkereskedelem útján – kiemelten fontosnak tűnt ahhoz, hogy a világháborús vereségből az ország talpra tudjon állni, illetve hogy a jóvátételeket fizetni tudja.⁶¹

⁵⁸ A baltikumi polgári megbízottban, August Winnigben még annak az ötlete is felmerült, hogy Lettországból, Litvániából, illetve Kelet- és Nyugat-Poroszországból egy új, önálló államot hozzanak létre, amely Németországgal szoros szövetségben állt volna, ám amelyet a világháborús jóvátétel terhei nem sújtottak volna. SAMMARTINO 2010: 47.

⁵⁹ Észtországban: Tallinn és Narva; Lettországon: Riga, Jelgava, Liepāja és Ventspils.

⁶⁰ Oroszország főként lent, bőrt, rozst, vaját, tojást és faárukat exportált ezeken a kikötőkön keresztül, míg Nyugat-Európa elsősorban szenet, acélt és gumit szállított ide. Riga mint az Orosz Birodalom negyedik legnagyobb városa a világháború előtti európai fatereskedelem központja volt, Tallinn pedig világszerte volt gyapotfeldolgozásban.

⁶¹ GERWARTH 2017: 73; HIDEN 2002: 64–66.

Azonban, mint fentebb láttuk, a diplomácia mellett a katonai elit is (ismét) komoly érdeklődést tanúsított a Baltikum iránt, ám az előzőknél nyíltan erőszakosabb módon.⁶² A versailles-i szerződést követően felerősödtek az amúgy is általánosságban nacionalista beállítottságú német tisztikarban azok az elképzelések, amelyek a szégyenletes béke eltörléséhez egy helyreállított monarchikus Oroszországban szövetségest véltek felfedezni.⁶³ Ebben támogatták őket a német ipari nagytőkések, akik a breszt-litovszki béke eltörlése után is keresték a lehetőséget az Oroszországban történő gazdasági terjeszkedésre.⁶⁴

A nyugati érdekek a Baltikumban

Noha az Egyesült Államok számára a balti államok kérdése a fegyverszünet utáni első hónapokban viszonylag marginális volt, nem jelentette azt, hogy egyáltalán nem fordítottak volna figyelmet rájuk. A franciákhoz hasonlóan az amerikai diplomácia is jó ideig az egységes antibolsevista Oroszország helyreállítását favorizálta, bár mindenképpen elvárták volna, hogy Finnország és Lengyelország függetlenségét az oroszok ismerjék el. A független balti államok életképességével szemben azonban már komoly aggályaik voltak.⁶⁵

Még 1919 januárjában az amerikai Kongresszus döntést hozott arról, hogy 100 millió dolláros keretben hatalmas mennyiségű élelmiszert juttatnak a háborúk és éhínség sújtotta kelet-európai területeknek, ami egyszerre szolgált humanitárius segítségként és a bolsevizmus visszaszorításának eszközeként. A segélyek szétosztásáért felelős szervezet (*American Relief Administration, ARA*) élére Herbert Hoover került.

1919 áprilisától megfogalmazódott a gondolat, hogy az amerikai segélyprogramot kiterjesszék Szovjet-Oroszországra is, remélve, hogy ezáltal sikerül majd a bolsevikok radikális politikáját mérsékeltebb irányba mozdítani. A döntés mögött szerepet játszott az is, hogy Magyarországon, majd nem sokkal később Bajorországban is tanácsköztársaságokat kiáltottak ki, s félt a kommunizmus további terjedése Európában. Az ötletet azonban hamar elvetették, mivel az orosz fehérek, a brit konzervatívok, a francia politikai elit, de még maguk az amerikai képviselők többsége is hangosan tiltakozott ellene. Tették ezt annak tudatában is, hogy tavasszal Kolcsak admirális sikeres hadműveletet indított a vörösök ellen, s számolni lehetett azzal, hogy Moszkvát is elfoglalják. Az ötlet kudarcán az sem szépített, hogy májusban azt maguk a szovjet

⁶² A német katonai vezetők egy jelentős része képtelen volt a társadalmi változásokkal együtt haladni. Számukra az olyan népszerűvé vált szövegek és kifejezések, mint a demokrácia, a nemzeti önrendelkezés, az autonómia, a föderalizmus vagy a nemzetek közötti egyenlőség vagy semmit sem jelentettek, vagy éppen kifejezetten negatív érzelmeket váltottak ki belőlük. Ezeket összehárosították a novemberi forradalom eseményeivel, illetve a weimari vezetéssel, amely hajlandó volt fegyverszünetet kérni, területeket átengedni az ellenségnek és „belülről hátra dőlni a győzelmet”. A háború utáni mentalitásukat és tetteiket ez a gondolkodás jellemezte: képtelenek voltak elszakadni a birodalmi imperializmustól, az etnonacionalizmustól és az erős kéz problémamegoldó erejébe vetett hitüktől. HÍDEN 2002: 17.

⁶³ Hogy egy restaurált Oroszország mennyiben lett volna hajlandó belenyugodni a németek balti terjeszkedésébe, az erősen kérdéses, ám elég valószínű, hogy az így létrejött német–orosz kapcsolatokban a német katonai elit nem pozicionálta volna magát az oroszok alá.

⁶⁴ SULLIVAN 1976: 127.

⁶⁵ CHAMPONNOIS 1992: 327; RAUCH 1994: 47–48.

vezetők is elutasították, mivel feltételezték, hogy az élelmiszerért cserébe az amerikaiak elvárnák, hogy a Vörös Hadsereg álljon el a további offenzíváktól.⁶⁶

A brit külpolitikában hosszú hónapokig nem alakult ki egységes vélemény a balti régiók jövőjét illetően, bár mindenképpen örvendtek volna, ha mind Oroszország, mind Németország katonailag és gazdaságilag is kiszorul a térségből. Mivel az antant államai a világháború alatt anyagilag és emberileg is kimerültek, senki nem kívánt egy újabb költséges és véres konfliktust magára vállalni egy sok szempontból távoli és marginális területen.⁶⁷

A szövetségesek körében 1919 májusában felerősödött az a már korábban is jelen lévő gondolat, hogy ismerjék el a Kolcsak admirális nevével fémjelzett omszki kormányt. Abban viszont, hogy ezt regionális államalakulatként vagy egész Oroszország legitím hatalmaként ismerjék-e el, megoszlottak a vélemények. Utóbbit leginkább Georges Clemenceau francia miniszterelnök támogatta. Komoly aggályok merültek fel viszont a tekintetben, hogy várható győzelme esetén Kolcsak vajon egy liberális, demokratikus rendszert vezet-e majd be; összehív-e egy alkotmányozó nemzetgyűlést; kifizeti-e Oroszország külföldi hiteleit; s hogy hajlandó lesz-e elismerni Lengyelország és Finnország függetlenségét, illetve hogy a balti és a kaukázusi államok sorsáról a Népszövetség döntsön. Arra az esetre, ha Kolcsaknak sikerülne visszazereznie az elveszített területeket, a szövetségesek jobbnak látták volna, ha Oroszországot föderális módon szervezik újjá.⁶⁸

1919 májusában James Simpson, a brit külügyminisztérium (*Foreign Office*) Politikai Hírszerző Osztályának (*Political Intelligence Department*) munkatársa igyekezett a Párizsban tartózkodó balti delegációktól egy nyilatkozatot kicsikarni, amelyben hajlandók lettek volna föderális úton szövetségre lépni Oroszországgal. Ants Piip, az észti delegáció vezetője alapvetően nem zárkózott el a föderáció gondolatától, ám feltételnek szabta, hogy abban valamennyi társult államnak egyenlőnek kell lenni, ráadásul ezt csak egy demokratikus orosz állammal tudta elképzelni. Hogy az orosz dominanciának még a látszatát is elkerüljék, a szövetség nevéként jobbnak látta volna a „Kelet-Európai Egyesült Államokat”, vagy valami hasonlót. Az észtekkel szemben viszont a lett delegáció markánsan elutasította a föderáció gondolatát. Zsigfrids Meierovics, a küldöttség vezetője kifejtette, hogy a lettek és az oroszok történelmileg, mentalitásilag és vallásilag túlságosan különböznek ahhoz, hogy egy ilyen szövetségen belül megférjenek. Ráadásul véleménye szerint az orosz nép kulturálisan nincs azon a fejlettségi fokon, hogy a föderális intézmények jelentőségét fel tudja fogni.⁶⁹

A britekben aggodalmat váltott ki, hogy Kolcsak tavaszi nyilatkozatában Lengyelország és Finnország kapcsán is csupán autonómiáról beszélt, a többi határ menti területről pedig semmilyen említést nem tett. Az orosz fehérek részéről a föderáció gondolata inkább csak június végétől kezdett megjelenni, amikor is a vörösök elleni offenzívájuk kifulladás, s kénytelenek voltak ismét jelentős területeket feladni.⁷⁰

⁶⁶ FOGLESONG 1995: 117.

⁶⁷ A britek ugyan megpróbálták a skandináv országokat rávenni, hogy fokozottabban vegyenek részt a Baltikum függetlenségi háborúiban, ám azok elzárkóztak az ötlet elől. HIDDEN 2002: 24; LIULEVICIUS 2003: 229; RAUCH 1994: 48.

⁶⁸ ALSTON 2006: 27–29; HIDDEN 2002: 22.

⁶⁹ ALSTON 2006: 32–33.

⁷⁰ ALSTON 2006: 40–43.

Bizonytalanság Németországgal kapcsolatban

A párizsi békekonferencián működő Külügyminiszterek Tanácsát mély aggodalommal töltötték el az áprilisi liepājai puccsról és a lett kormány megdöntéséről érkező hírek. Szintén aggodalomra adhatott okot, hogy a korábbi nyilatkozatokkal ellentétben minden jel szerint nemcsak a bolsevizmus elleni harc, hanem a saját területszerzés is motiválta a németeket.

Erre válaszul május 23-án döntés született arról, hogy a német csapatokat ki kell vonni Lettországból és Litvániából, helyüket pedig helyi katonai erőkkel kell pótolni, akiket az antant katonai missziói támogatnának.⁷¹ A szövetséges diplomácia körében felvetődött, hogy a németek önkényes tevékenységének megbüntetéséért megvonják tőlük a további segélyezést. A Külügyminiszterek Tanácsa azonban végül nem élt a szankcionálás ezen eszközével, mivel tartottak tőle, hogy a kellő lett haderő híján a németek meggyengítése a vörösök újbóli előretörését eredményezné.⁷²

A lettországi események időben egybeestek az amerikai segélyszállítmányok megindulásával, amit a Baltikumra is ki akartak terjeszteni. Ennek érdekében 1919 márciusában amerikai misszió érkezett Liepājába Warwick Greene alezredes vezetésével, hogy felmérje a helyzetet. Greene már áprilisban sürgette a segélyek kiszállítását a térségbe, mivel meglátása szerint az éhezés hatására fennáll a veszélye a lakosság bolsevizálódásának.⁷³

1919 májusában a szövetségesek, Hoover ösztönzésére, döntést hoztak arról, hogy brit vezetéssel katonai missziót küldenek a Baltikumra, hogy a helyi haderők felfegyverzésében és kiképzésében segédkezzen. Ennek fedezésére 10 millió fontos keretet szabtak meg. Ez a lépés egyszerre irányult a szovjetek és a németek ellen, akik még mindig a térségben tartózkodtak.⁷⁴

A térségbe június közepén érkező brit katonai parancsnok, Hubert Gough tábornok úgy vélte, hogy a térség stabilitására a németek jelentik a legnagyobb veszélyt. Ebben véleménykülönbség alakult ki közte és amerikai kollégája, Greene alezredes között.⁷⁵ Utóbbi ugyanis a liepājai eseményeket követően is számított a német intervenciók erős aktív szerepére, s ennek keretében áprilisban és májusban is igyekezett minden rendelkezésre álló félből – a baltiaktól kezdve a nyugati szövetségeseken és a németeken át az orosz fehérekig – katonai együttműködést kialakítani a bolsevizmus elleni harchoz.⁷⁶

A baltikumi események kezeléséből – igaz, lényegesen kisebb ráfordítások árán, de – a franciák sem kívántak kimaradni.⁷⁷ Ennélfogva áprilisban Párizsban is döntést

⁷¹ Riga május 22-ei elfoglalása után a britek 19 500 puskát, 500 géppuskát, könnyű tüzérségi eszközöket és jelentős mennyiségű lőszert adtak át a németellenes lett fegyvereseknek. MACMILLAN 2005: 282; RAUCH 1994: 48; WAITE 1969: 119.

⁷² FOGLESONG 1995: 126.

⁷³ FOGLESONG 1995: 118.

⁷⁴ FOGLESONG 1995: 120.

⁷⁵ FOGLESONG 1995: 127; HIDDEN 2002: 23; WAITE 1969: 120–121.

⁷⁶ RAUCH 1994: 47–48.

⁷⁷ Clemenceau miniszterelnök alapvetően beleegyezett abba, hogy a két balti ország nem hivatalosan a britek érdekszférájába kerüljön, így az ottani viszonyok rendezésnek anyagi terhe nem Franciaországot sújtotta volna. Ez ügyben azonban a lényeges döntéseket nem ő, hanem Stéphane Pichon külügyminiszter hozta, aki már inkább hajlandó volt a helyi nemzeti kormányok és haderők számára anyagi támogatást foganatosítani.

hoztak egy saját katonai misszió kiküldéséről Lettországba Emmanuel du Parquet alezredes vezetésével, amelynek célja hivatalosan az ottani politikai és katonai fejlemények hiteles felmérése, illetve a helyi antantbarát és németellenes frakciók támogatása, titokban pedig az orosz fehérek hírszerzésével történő szorosabb kapcsolat kialakítása volt. A francia misszió végül május 20-án érkezett meg Liepājába.⁷⁸

Nemzetállamok helyett orosz restauráció

Az idő múlásával az amerikai diplomácia egyre inkább a bolsevikellenes harc sikerességét vette figyelembe,⁷⁹ így a balti államok önrendelkezése másodlagos fontosságúvá vált. Ennek folytán Greene-ben és Hooverben is megfogalmazódott az elvárás, hogy a további élelmiszersegélyekért cserébe az észtektől aktívabb szerepvállalást várnának el a bolsevikellenes küzdelemben, amely utóbbi akár az orosz fehérekkel való szorosabb együttműködésre is kiterjedhetett. Indokul szolgált ehhez az a körülmény is, hogy tavasszal az észtt haderő képes volt sikereket elérni a vörösökkel szemben, így egyesek feltételezték, hogy egy újabb északi offenzívával akár Petrográdot is sikerülhet elfoglalni.⁸⁰

Az amerikai diplomáciai vezetés, s maga Greene alezredes is, nagyjából 1919 júniusára, érezhetően kihátrált a balti függetlenségi törekvések támogatása mögül, s az orosz újraegyesítés pártolása mellett egyre inkább az Északnyugati Hadseregben látta a potenciát, amelynek akkor esélye látszott arra, hogy északi offenzívájával Petrográdot elfoglalja.⁸¹

Miután Woodrow Wilson amerikai elnök június végén hazatért az Egyesült Államokba, a Baltikumról való döntések teljes egészében külügyminiszterére, Robert Lansingra szálltak, aki már július 2-án kifejtette, hogy nem támogatja a helyi népek függetlenségét, s jövőjüket egy újraegyesített Oroszországban tudja elképzelni, igaz, a korábrinál nagyobb autonómia biztosítása mellett. Az orosz jelenlét a Baltikumban az amerikai kereskedelem szempontjából is rendkívül fontos volt, mivel a helyi kikötők jelentették a kapcsolatot az orosz piac felé.⁸²

Miközben az angolszász országok érdeklődése folyamatosan elfordult a balti nemzeti kormányok támogatásától, a francia külpolitika lassan, de folyamatosan erősödött a térségben. Július folyamán az Ulmanis-kormány már érezhetően nagyobb

⁷⁸ CHAMPONNOIS 1992: 326–328.

⁷⁹ Bár maga Robert Lansing amerikai külügyminiszter is kijelentette többször, hogy alapvetően szocialista csoportokat is hajlandó lett volna támogatni, amennyiben azok demokratikus elveket vallanak, a gyakorlatban ez már korántsem valósult meg így, s a Baltikumban is érezhető volt, hogy még a mérsékelt baloldal sem részesült az amerikai támogatásokból.

⁸⁰ FOGLESONG 1995: 118–120.

⁸¹ Már a kortársak között is ellentmondásos volt, hogy noha Hoover és a segélyprogram más vezetői azt állították, hogy az élelmiszer-szállítmányokat a civil lakosság kapta meg, a gyakorlatban ezek sokszor közvetlenül az orosz fehérekhez kerültek. Ez a tendencia csak felerősödött júniustól, amikor is az ARA képviselői orosz kérésre beleegyeztek, hogy a szállítmányokat az észtt lakosság helyett az Északnyugati Hadsereg kapja meg. Az amerikai pénzügyi segítséget június végére teljesen felhasználták. Egy július 8-ai értekezleten Lansing kénytelen volt elismerni, hogy a továbbiakban nem tudják pénzzel ellátni a lett és az orosz csapatokat. Az ARA végül augusztus közepén beszüntette tevékenységét. FOGLESONG 1995: 112, 128–129.

⁸² FOGLESONG 1995: 122–123.

szimpátiával viszonyult Franciaország, mint a másik két nagyhatalom felé, aminek oka du Parquet alezredes megítélése szerint annak volt köszönhető, hogy Párizs sokkalta kevésbé akart beavatkozni a helyi belpolitikába, mint London vagy Washington.⁸³

Német–orosz katonai és diplomáciai játszmák

Egy szokatlan szövetség

A német katonai intervenció a cēsisi csata után sokak szemében befejeződött, és megnyílhatott az út a balti államok nemzeti önrendelkezésének kiteljesedése felé. Ennek pedig nélkülözhetetlen része volt, hogy a birodalmi német alakulatokat vonják ki a térségből. Az 1919. június 28-ai versailles-i szerződés 433. cikkelye a novemberi fegyverszünetéhez nagyon hasonlóan fogalmazott: „...[A]végből, hogy a balti államokban a béke helyreállítását és a jó kormányzat létesítését biztosítsák, azok a német csapatok, amelyek jelenleg az említett területeken tartózkodnak, visszavonulnak Németország határai mögé, míhelyt a Szövetséges és Társult⁸⁴ Főhatalmak Kormányai erre az időpontot az említett területek belső helyzetére való tekintettel elérkezettnek tartják.”⁸⁵ Ennélfogva a szövetségesek megint csak nem jelölték meg konkrétan a német csapatok kivonásának idejét vagy az ahhoz szükséges feltételeket.

Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a német katonaság kivonásával kapcsolatban nem volt egységes vélemény az Antanton belül: miközben Wilson elnök és Gough tábornok a mielőbbi távozásukat sürgette, addig Lansing külügyminiszter, Hoover és Greene alezredes ezt a bolsevizmus terjedésének lehetősége miatt meg kívánták akadályozni.⁸⁶

A német csapatok lettországi kivonása viszont amúgy sem a balti kormányok igényeinek megfelelően történt. A versailles-i szerződés aláírása után a német hadseregen belül időlegesen rendezetlen viszonyok alakultak ki, a kormányzati utasításokat sokszor csak részlegesen, vagy egyáltalán nem tudták/akarták betartani. Így eshetett meg, hogy bár a német csapatok kivonultak Rigából, Jelgavában megálltak, s elkezdték soraikat újrendezni. Ezt az is elősegítette, hogy az OKN új parancsnoka, Ludwig von Estorff tábornok – aki egyben von der Goltz régi barátja is volt – szintén nem kívánta a baltikumi német érdekeket feladni, s az antant tiltakozása ellenére a birodalmi önkéntes csapatok Lettországba történő áramlása tovább folytatódhatott.

Gough tábornok végül július 19-ét jelölte meg a német csapatok számára végső határidőként, hogy kivonuljanak Lettországból. Von der Goltz azonban ezt a határidőt folyamatosan igyekezett kijebbi tolni, mondván, katonáinak korábban a lett

⁸³ A francia hatás csakhamar a lett tisztikarban is éreztette hatását, ugyanis a vezérkarban a korábbi orosz és német minták helyett egyre inkább a francia katonai szabályokat vették alapul. CHAMPONNOIS 1992: 332, 334.

⁸⁴ Mivel az Egyesült Államok hivatalosan sohasem lett az antant tagja, a diplomáciai megfogalmazás szerint az csak mint társult fél vett részt mind a harcokban, mind a párizsi békekonferencián.

⁸⁵ A versailles-i szerződés magyar fordítása megtalálható NÉMETH 2007: 207. Továbbá: FOGLESONG 1995: 125.

⁸⁶ FOGLESONG 1995: 127–128; RAUCH 1994: 48–49.

kormány letelepedést ígért. Ulmanis kormánya azonban ekkor már az állampolgárság megadásától is teljesen elzárkózott, mondván, hogy a versailles-i szerződés után az 1918. december 29-ei egyezmény hatályát veszítette.⁸⁷

Hogy indokot találjanak csapataik további baltikumi jelenlétére, 1919 júliusában megérett az ötlete egy – látszólag önkéntes alapon megszerveződött – vegyes német–orosz fegyveres kötelék megalakításának, amely a már jelen lévő szabadcsapatok mellett németországi fogolytáborokból toborzott orosz katonákból állt, s amely névlegesen orosz parancsnokság, a Nyugati Hadsereg alárendeltségében működött volna. Utóbbi parancsnoki posztjára a megfelelő személyt Pavel Bermond-Avalov ezredesben,⁸⁸ egy kaukázusi politikai kalandorban vélték felfedezni, aki személyes karizmáján, elkötelezett antikommunizmusán és nagyorosz nacionalizmusán kívül vajmi kevés politikai és katonai tehetséggel rendelkezett.⁸⁹

Az ötlet, hogy a német alakulatok eztán orosz parancsnokság alá kerüljenek, különösen a Vashadosztályban vált népszerűvé. A hadosztály azonban éppen ebben az időszakban lényeges személyi átszervezésen volt kénytelen átesni, ugyanis parancsnoka, Bischoff őrnagy igyekezett a vesztes césisi csatában részt vett személyi állományt lecserélni, s helyüket frissen érkezett önkéntesekkel feltölteni.⁹⁰

Lázadás és támadás

Augusztus 5-én, miután a német kormány már nem tudta a szövetségeseknél tovább halogatni katonái hazahozatalát, utasítást adott a Baltikum evakuálására. A döntés azonban, amint várható volt, az önkéntesek számára nem volt örömteli, így 24-én,⁹¹ miközben a Vashadosztály csapatai éppen a jelgavai állomáson gyülekeztek, Bischoff őrnagy a tisztek és a legénység előtt kijelentette, hogy megtagadja a kivonulási parancsot, mire katonái ovációval válaszoltak.⁹²

Másnap Siewert haditengerészeti kapitány vezetésével és körülbelül 14 ezer fővel megalakították a Német Légiót (*Deutsche Legion*), amelyet aztán a Vashadosztállyal és a Plehve-féle szabadcsapattal együtt Bermond-Avalov Nyugati Hadseregének rendelték alá.⁹³

Helyzetüket azonban nehezítette a körülmény, hogy a német kormányzati szervekkel egyetemben az olyan ipari nagyvállalatok is, mint amilyen a Krupp vagy a Stinnes voltak, kihátráltak a katonai intervenció további finanszírozása mögül, s ezzel

⁸⁷ JONES 2021: 137; RAUCH 1994: 50.

⁸⁸ A témával foglalkozó munkákban Pavel Bermond-Avalov neve több különféle formában megjelenik: Bermond-Avalof (HIDEN 2002); Avalov-Bermond (SAMMARTINO 2010; LIULEVICIUS 2003); Avalov-Bermond; Avaloff-Bermond (JONES 2021; WAITE 1969); Paul Bermond (BENNETT 2017).

⁸⁹ Megjegyzendő, hogy Bermond-Avalov korábban Jugenyics tábornoknak is felajánlotta szolgálatait, ám az visszautasította. JONES 2021: 137–138; RAUCH 1994: 50; SAMMARTINO 2010: 64; SULLIVAN 1976: 127; WAITE 1969: 122–123.

⁹⁰ SULLIVAN 1976: 128.

⁹¹ John Hiden idézett művében augusztus 23-át jelöli meg időpontnak. HIDEN 2002: 25.

⁹² JONES 2021: 138; SAMMARTINO 2010: 65; SULLIVAN 1976: 128; WAITE 1969: 125.

⁹³ A Német Légió többek között magába foglalta a Baden rohamzászlóalját, a von Jena-féle ezredet, valamint a Stever-, Diebitsch-, von Brandis- és von Weickham-féle szabadcsapatokat. JONES 2021: 139; WAITE 1969: 125.

párhuzamosan a britek is igyekeztek a letteket minél jobban felfegyverezni egy várható újabb német offenzíva esetére.⁹⁴

A német kormány szeptember 27-én ultimátumot kapott Párizsból, amelyben a szövetségesek követelték, hogy valamennyi katonájukat vonják vissza Németország határain belülre, ellenkező esetben Németországot és a balti térséget blokádnak alá veszik.⁹⁵ A német kormány, hogy együttműködési szándékát jelezze, október 3-án⁹⁶ lezárta a határait, ezáltal elméletileg⁹⁷ megakasztva az önkéntesek további áramlását a térségbe, amit a szabadcsapatok csak a „novemberi gazemberek” újabb árulásaként értelmeztek. Ezenkívül beleegyezett, hogy a már sokszorosan kompromittálódott von der Goltzot leváltják a VI. tartalékhadtest éléről, illetve hogy a csapatok evakuálását egy szövetségekői bizottság felügyelje.⁹⁸

Az ultimátum azonban nem tudta elérni kívánt célját, ugyanis a még a Baltikumban tartózkodó alakulatokat már papíron az orosz Nyugati Hadsereg alá rendelték, így a német kormányzat nem rendelkezett felettük hatalommal. A Nyugati Hadsereg másnap megindította a támadását Riga irányába.⁹⁹

A rigai offenzíva

Bermond-Avalov számított Lettorszagra mint a bolsevikok elleni háború gazdasági hátszögére. Miután azonban a lett kormánytól nem kapott egyértelmű engedélyt arra, hogy seregével szabadon átvonulhasson az országon, október 8-án lerohanta a Daugava menti lett állásokat, majd Riga elővárosát is. Ezután maga ajánlott a lett kormánynak fegyverszünetet.¹⁰⁰

A lettországi offenzíva idején a Nyugati Hadsereg 40–50 ezer körüli létszámmal rendelkezett.¹⁰¹ Velük szemben a rigai védők mindössze körülbelül 11 ezer 500 katonát tudtak felvonultatni, lévén, hogy a lett haderő többsége továbbra is az ország keleti felében harcolt a Vörös Hadsereg ellen.¹⁰²

Az offenzíva meglepően ambiciózus célokat tűzött ki maga elé: Riga bevétele után ugyanis Szmolenszk, majd Moszkva bevételét tervezték. Ennek megvalósítására azonban nagyon kevés esély volt, a német kormányzati és üzleti körök anyagi és pénzügyi

⁹⁴ Megjegyzendő, hogy a német kormány nem azonnal vonta meg az anyagi támogatást. Egy szeptember 3-ai ülésen a kabinet megszavazta, hogy a hónap folyamán még pénzzel támogatják a Nyugati Hadsereget. A Baltikum kiürítésének megakadályozását eltökélten támogatta a német hadügyminiszter, Gustav Noske, akárcsak a szociáldemokraták több más prominense is, akik a térséget szerették volna Németország gazdasági-politikai érdekszférájában tartani. Véleményük azonban vajmi keveset számított a szabadcsapatok szemében, akik a balközép kormányban a világháborús vereség és a novemberi forradalom egyik legfőbb okát vélték felfedezni. HIDDEN 2002: 25; SULLIVAN 1976: 128.

⁹⁵ A szövetségesekben a nyár folyamán még annak lehetősége is felmerült, hogy a lengyel katonaság segítségével kényszerítsék a németeket Lettország elhagyására. RAUCH 1994: 50.

⁹⁶ Robert G. L. Waite idézett művében a határok lezárását október 6-ra teszi. WAITE 1969: 132–133.

⁹⁷ A gyakorlatban viszont a német főparancsnokság (Oberste Heeresleitung, OHL) részéről korántsem tettek meg minden szükséges lépést, így október–november folyamán a hadianyagok és személyek áramlása folytatódhatott. WAITE 1969.

⁹⁸ A bizottság, amelyet a francia Henri Niessen tábornok vezetett, 1919 novemberére és 1920 januárja között működött Lettország és Litvánia területein.

⁹⁹ CHAMPONNOIS 1992: 333; HIDDEN 2002: 26–27; JONES 2021: 138,142; SULLIVAN 1976: 128.

¹⁰⁰ RAUCH 1994: 50.

¹⁰¹ Bermond-Avalov időnként azzal kérkedett, hogy 55 ezres hadsereggel rendelkezik. JONES 2021: 139.

¹⁰² CHAMPONNOIS 1992: 333; JONES 2021: 141; KURSIETIS 2018:5; RAUCH 1994: 50.

támogatása nélkül a támadók ellátása jóformán lehetetlenné vált, a Bermond-Avalov által nyomtatott saját pénz pedig rövid időn belül is már értéktelennek bizonyult, így a katonák szükségleteiket az amúgy is szűkölködő lakosság további megsarcolása és kényszermunkára fogása révén igyekeztek kielégíteni.¹⁰³

Rigában a lett csapatoknak két észt páncélvonat, és a brit hadiflotta aktív támogatása mellett sikerült megállítaniuk Bermond-Avalov csapatait. Október 9-én visszautasították a fegyverszüneti ajánlatot, majd november elején ellentámadásba mentek át, és november 11-re teljesen kiszorították a Nyugati Hadsereget a fővárosból.¹⁰⁴

Az ellentámadás során a Riga déli részén található Tornakalns (németül: Thorensburg) városnegyedben a Vashadosztályt kis híján teljesen körülférték a lett csapatok, s csak az éppen Berlinből a helyszínre érkezett Rossbach-féle szabadcsapat segítségével tudtak kitörni a katlanból. A helyzet reménytelenségét érzékelve november 17-én kérelmezték, hogy a teljes Nyugati Hadsereget helyezték a német VI. tartalékhadtest¹⁰⁵ alárendeltségébe.¹⁰⁶

November 21-én végül megkezdtek kivonulásukat Jelgavából, s 23-án átlépték a lett határt. A visszavonuló szabadcsapatok azonban még utoljára tettek róla, hogy jelenlétük a helyi lakosság körében emlékezetes maradjon: Kurland jelentős részét, köztük magát Jelgava történelmi városát is kifosztották és felperzselték. Az utolsó német alakulat december 13-án érkezett vissza Németországba, s ezzel az 1919-es baltikumi hadjárat végleg lezárult.¹⁰⁷

A szovjet külpolitika a Baltikumban

Az egyszerű eset: Észtország

A szovjet kormányzat már 1919 tavaszától kezdve hajlott arra, hogy békét kössenek az észtekkel. Ennek több oka is volt: a polgárháborús viszonyok között indokolt volt az ellenségek számát csökkenteni; az orosz fehérek ezáltal elestek volna egy jelentős baltikumi felvonulási területtől; ráadásul az észt fegyveres erők mindaddig sikeresen tudtak szembeszállni a szovjet csapatokkal.¹⁰⁸

A szovjet kormány 1919 tavasza és nyara folyamán többször is tett békejavaslatokat az észtek felé, ám ezeket hónapokig nem támogatta az észt vezetés, részben a hadi helyzet alakulása, részben pedig a britek ösztönzése miatt, akik ekkor még az oroszországi intervenció fenntartását látták előnyösebbnek. Az észt kormány végül a szovjetek szeptember 4-ei újabb békejavaslatára rábólintott, s 10-én Pszkovban megkezdődtek a tárgyalások.

¹⁰³ GERWARTH 2017: 75; LIULEVICIUS 2003: 242; SULLIVAN 1976: 128; WAITE 1969: 129–130.

¹⁰⁴ RAUCH 1994: 51.

¹⁰⁵ Von der Goltzot időközben leváltották, s ekkor a hadtestet már Walter von Eberhard altábornagy irányította.

¹⁰⁶ Érdekes, hogy ezzel együtt Bermond-Avalov a francia katonai misszióal is kérvényezte, hogy az antant a fogságba esett orosz katonák élelmezését vállalja el. A franciák válaszukban felajánlották az oroszoknak, hogy inkább csatlakozzanak a Francia Idegenlégió kötelékéhez. A lehetőséggel végül 83 orosz katona élt, akiket Marokkóba szállítottak. CHAMPONNOIS 1992: 334, 339; JONES 2021: 142; SULLIVAN 1976: 128.

¹⁰⁷ GERWARTH 2017: 75; JONES 2021: 141; SULLIVAN 1976: 128–129.

¹⁰⁸ RAUCH 1994: 51.

A szovjet kormány szeptember 11-én hasonló békejavaslatot küldött a lett, a litván és a finn vezetésnek is, Lettország azonban békefeltételként szabta Latgale régió megszerzését. Mivel fegyverbarátság élt a két állam között, az észtek addig nem kívántak a szovjetekkel békét kötni, amíg a lettekkel történő béke nem tűnt biztosnak. Ráadásul az észtek ekkor már tudták, hogy Jugyenyics Petrográd elfoglalását tervezi, s mivel ő maguk is részt vettek a hadműveletben, nem kívántak a szovjetekkel túl korán békét kötni. A fehérek Petrográd alatti veresége azonban felgyorsította az eseményeket. A béketárgyalások november 17-én kezdődtek meg Tartuban. Két nappal később a szovjet diplomáciai küldöttség, amelyet Maxim Litvinov külügyi népbiztoshelyettes vezetett, megegyezett mindhárom balti állammal a hadifoglyok cseréjéről. Litvinov ezen kívül felajánlotta, hogy mindhárom állam függetlenségét elismerik, illetve hogy a Vörös Hadsereg kivonul Latgaleből, bár ezeknek az ígéreteknek sem a litvánok, sem a lettek nem adtak túl sok hitelt.

A szovjet-észti béketárgyalások december 4-én folytatódtak.¹⁰⁹A szovjetek ekkor viszont a javult katonai helyzetüket kihasználva igényt nyújtottak be az észak-észtonszági, olajpalában gazdag területekre: a Petseri vidékre és Wirumaa (németül: Wierland) keleti részére. Hogy igényeiket nyomatékosítsák, a szovjet csapatok támadást indítottak a narvai észti vonalak ellen.¹¹⁰ Mivel azonban ezek nem jártak sikerrel, a Népbiztosok Tanácsa is inkább jobbnak látta, ha nem erőltetik tovább a fegyveres konfliktust: a fegyverszüneti megállapodás aláírására december 31-én, a Tartui Békeszerződés megkötésére pedig, amelyben Szovjet-Oroszország elismerte Észtország függetlenségét, 1920. február 2-án került sor.¹¹¹

Össességében megállapítható, hogy az 1919 decembere és 1920 februárja közötti tárgyalások során egyik fél sem szándékozott a korábbi közigazgatási egységeket követő országhatárokat drámaian módosítani, így a békeszerződés végleges formájában rögzített országhatárok többnyire egybeestek a természetes földrajzi és nyelvi-nemzetiségi határokkal.¹¹²

A bonyolult eset: Lettország

Bár Bermond-avalov novemberi legyőzése által a Nyugati Hadsereg okozta veszély elhárult, s ezáltal a lett hátszög helyzete javulni látszott, az ország keleti részein még továbbra is folytak a harcok a Vörös Hadsereggel. Az Ulmanis-kormány nem tett le arról, hogy valamennyi lettek lakta területet Lettországhoz csatolja, ennél fogva a már meglévő, evangélikus többségű kurlandi és dél-livóniai területeken túl igényt tartottak a főként katolikus lettek által lakott Latgale régióra, amely Oroszországon belül a Vityebszki Kormányzósághoz tartozott.

¹⁰⁹ Az észti delegációt Jaan Poska, a szovjetet eleinte Leonyid Kraszín, majd később Adolf Ioffe vezette.

¹¹⁰ A nyugati front reménytelen lövészárk-háborúhoz való hasonlósága miatt a kortársak csak „észti Verdunként” hívták ezeket az összecsapásokat. BRÜGGEMANN 2003: 44.

¹¹¹ A békeszerződésben szereplő észti semlegesség hangsúlyozása Moszkva számára kifejezetten fontos volt, ugyanis el kívánták kerülni, hogy a jövőben Tallinn akár közvetlenül, akár közvetetten szovjetellenes nemzetközi szervezetekhez csatlakozzon. MEDIJAINEN 2010: 202, 209–211; RAUCH 1994: 52.

¹¹² MEDIJAINEN 2010: 205.

A Latgale megszerzéséért indított hadművelet 1920. január 3-án kezdődött, amelyben a lett 4. hadosztály¹¹³ és a Balti Véderő mellett három lengyel hadosztály is részt vett.¹¹⁴ A hadművelet sikeres volt, néhány hét alatt Latgale egész területe a lettek kezébe került. A fegyverszünet a két ország között végül február 1-jén állt be.

A két ország közti béketárgyalások április 16-án kezdődtek meg, s több fordulóban – oka valószínűleg a váltakozó állapotú lengyel–szovjet háborúban keresendő – végül augusztus 1-jéig tartottak. A tíz nappal későbbi rigai békében¹¹⁵ igyekeztek a határokat úgy meghúzni, hogy azok lefedjék az etnikailag lett területeket. Ennek keretében Latgale mellett Lettországhoz került a vityebszki kormányzóság három járása és egy körzete, illetve a pszkovi kormányzóságból egy határsáv.¹¹⁶

Az események utóélete

A belső erőszak mérlege

Viszonylag könnyű megállapítani, hogy az 1914 és 1920 közötti időszakban a két balti állam közül Észtország vészelte át jobban az eseményeket. Egészen 1917 szeptemberéig a lakosság nem került közvetlen érintkezésbe a világháborús pusztítással, s az orosz visszavonulás során is az evakuálás kevésbé érintette, mint az iparilag fejlettebb Kurlandot. Ennek ellenére a német megszállás időszaka kellemetlen élményeket hagyott az ország lakosságában,¹¹⁷ ami felerősítette az amúgy is jelen lévő germanofób hangulatokat az ország német kisebbségével szemben.

A német haderő kivonulása után Észtországban is egyszerre két kormány tartott igényt az ország irányítására: a Konstantin Päts vezette demokratikus kormány, illetve a Jaan Anvelt vezette Észt Munkáskommün. Utóbbi Szovjet-Oroszországhoz nagyon hasonló módszereket alkalmazva terrort vezetett be a lakosság azon csoportjai ellen, amelyeket kártékonynak vagy ellenségesnek titulált. A működése alatti mintegy két és fél hónapban a kommünben 2500 ember lett letartóztatva, a halottak számát pedig 650 és 700 közöttire teszik.¹¹⁸

Megjegyzendő, hogy bár a kommün február elejére teljesen kiszorult az ország szárazföldi területéről, február 16-án Saaremaa és Muhumaa szigetein baloldali felkelés tört ki a tallinni kormányzattal szemben, ami csakhamar erőszakos zavargásokba csapott át. A felkelés kiváltó okai a romló szociális körülmények, a balti németséggel szembeni

¹¹³ A Denker ezredes parancsnoksága alatt álló hadosztályt 1919 végén francia katonai segítséggel szervezték meg, fegyverezték fel és képezték ki. Emiatt egyesek „fél-gall” hadosztályként is emlegették. A hadosztály az április végi Daugavpilsért (oroszul: Dvinszk; németül: Dünaburg) vívott ütközetben tüntette ki magát, ahol is a lengyel alakulatokat váltotta fel. CHAMPONNOIS 1992: 334, 339.

¹¹⁴ Geoffrey Bennett idézett művében a januári harcokban részt vett lett katonák létszámát 33 ezerre, a Balti Véderőt 6 ezerre, a lengyeleket pedig 20 ezerre teszi. BENNETT 2017: 220–221.

¹¹⁵ Nem összekeverendő az 1921-es rigai békével, amely a Lengyelország és Szovjet-Oroszország közti háborúskodást zárta le.

¹¹⁶ BALKELIS 2018: 158; CHAMPONNOIS 1992: 334–335; RAUCH 1994: 53–54.

¹¹⁷ 1918-ban a németek mintegy 5 ezer embert tartóztattak le, akik közül kb. négyszázat kivégeztek.

¹¹⁸ Az észtországi vörösterror talán leghíresebb áldozata Paul Kulbusch (egyházi nevén: Platon Revalszkij) ortodox püspök volt, akit 1919 elején Tartuban a visszavonuló kommunisták bírósági ítélet nélkül megkínnoztak és két lelkes társával együtt agyonlőttek. LAGZI 2013: 38; MINNIK 2015: 39–42.

utalat, valamint a kormány sorozási parancsai voltak. Az események során a felkelők 41, a leverésükre a szárazföldről odaküldött fegyveres különítmények 122 embert öltek meg.¹¹⁹

Az Észt Munkáskommün kiszorítása az országból a terror egy újabb hullámát indította el, ahol – többnyire lakossági feljelentések alapján – vélt vagy valós kommunista szimpátia, a kommün alatti tisztség betöltése, vagy akár egyszerűen az észt hadsereg parancsainak megtagadása miatt bárki letartóztatással és kivégzéssel nézhetett szembe. A fehérterrorban az észt katonai rögtönítélő bíróságok mellett – ahol a vádlottnak védekezési joga nem volt, és a nyomozati munkát is minimálisra szűkítették – részt vettek a tallinni kormány oldalán harcoló finn önkéntesek, valamint az ország területén tartózkodó orosz fehérikülönítmények is.

Az ellenforradalmi terror időszaka alatt az észt, a finn és az orosz katonai és félkatonai alakulatok körülbelül 5 ezer embert tartóztattak le – közülük 1700-at az öt felállított koncentrációs táborban tartottak fogva 11–14 ezer orosz hadifogollyal egyetemben –, a halálos áldozatok számát pedig körülbelül nyolcszázra becsülik. Az észtországi fehérterror az agrárkérdés mellett a politikai közbeszéd állandó témája lett. A pár hónappal később hatalomra került balközép pártoknak végül a fegyveres erők feletti civil kontroll kiterjesztésével sikerült megfékezniük a katonaság önkényes akcióit.¹²⁰

Északi szomszédjukhoz viszonyítva Lettország mind a világháborús megszállást, mind az azt követő kvázi polgárháborús időszakokat nehezebben vészelte át. Akárcsak Észtországban, úgy itt is az 1918. novemberi békeszerződés után két kormány létezett egymással párhuzamosan: egy demokratikus, nyugatorientált kormány Kärlis Ulmanis miniszterelnökkel az élén és egy szovjetbarát kommunista kormány Pēteris Stučka irányításával.

A Lett Szocialista Szovjetköztársaság által alkalmazott terrornak elsődleges célpontja volt a balti németység:¹²¹ a bebörtönzöttek mintegy 90%-át ők tették ki. 1919. április 25-én a kormány rendeletet bocsátott ki, amelyben a német arisztokrata családok Lettországból történő deportálását irányozták elő. A rendelet végrehajtására azonban a romló katonai helyzet és a folyamatos visszaszorulás miatt már nem volt idejük. Stučka emellett személyesen javasolta, hogy minden megölt bolsevikért 100 németet végezzenek ki.

A vörösteror alatti áldozatok számát kétezerre becsülik, nagyjából felüket a forradalmi törvényszékek ítélték el. Ellentétben azonban az Észt Munkáskommünnel, ahol a terror lefolytatásában kulcsszerepet játszottak a Rendkívüli Bizottságok (Cseka) emberei, Lettországból ilyeneket nem állítottak fel. Viszont a lett szovjethatalom, akárcsak Szovjet-Oroszországban a Népbiztosok Tanácsa, élt ellenségei koncentrációs táborba gyűjtésének eszközével. Lettországból végül nyolc ilyen gyűjtőtábor létesült: négy-négy Rigában és az északi Vidzime régióban.¹²²

A szovjethatalom visszaszorulásával párhuzamosan kezdetét vette Lettországból is az ellenforradalmi terror, amelyben az Ulmanis-kormányhoz hű csapatokon kívül,

¹¹⁹ A felkelők kivégzésében állítólag a későbbi evangélikus püspök, Bernhard Rahamägi lelképásztor is részt vett.

¹²⁰ MINNIK 2015: 42–44.

¹²¹ Bár a kommunista ideológia osztályalapon sorolja be a társadalmi csoportokat és lép fel az elnyomónak titulált rétegekkel szemben, mindkét balti államban ez szorosan összekapcsolódott a nemzetiségi dimenzióval, ugyanis a reakciónak vagy burzsoának titulált nemesi, gazdag polgári és egyházi személyek erős többsége a német kisebbség köréből került ki.

¹²² MININS 2015: 55–57.

mint láttuk, a német intervenciók és az orosz fehérekülönítványok is komoly szerepet vállaltak. A fehérterror lettországi áldozatainak számát egyes források egy-két ezer közöttire becsülik.¹²³

Az 1914 és 1920 közötti lettországi népességmozgások nagyságát – amelyek közé az elmenekültek, az elüldözöttek és a kényszerevakuáltak egyaránt beletartoznak – jól szemlélteti, hogy az új államba néhány év leforgása alatt több százezer korábbi helyi lakos tért vissza.¹²⁴

A német elit visszaszorítása

Bár a Baltikum a cári Oroszországon belül kifejezetten iparosodott régióként számított, a parasztságnak a teljes társadalmon belüli túlsúlya itt is tagadhatatlan volt: Észtországban a lakosság 58,8%-a, Lettországon 66%-a az agrárszektorban dolgozott.¹²⁵ A termőföldek igazságtalan eloszlásának jelensége azonban az egész Orosz Birodalmat sújtotta. A háború vége felé tömegessé váló paraszti megmozdulásokra és földfoglalásokra általánosan jellemző volt, hogy minél nagyobb volt a birtokok egyenlőtlen elosztása a térségben, annál gyakoribbak voltak az önkényes kisajátítások és atrocitások a földbirtokos nemességgel és papsággal szemben. Ezt a hullámot a nemzeti mozgalom igyekezett meglovasítani, ám egyben ügyelni is kívántak arra, hogy a parasztság dűhe a más etnikumú földtulajdonosokat sújtja.¹²⁶

Az agrárreform szükségessége – Észtországban 1919-ben, Lettországon 1920-ban – időlegesen egy táborba hozta a társadalmi egyenlőtlenségeket felszámolni akaró szocialistákat; a nagybirtokrendszer felszámolását követelő agrárpártiakat; valamint a nacionalistákat, akik a kisebbségek – jelen esetben a németek – gazdasági háttérbe szorításával kívánták a többségi társadalmat előnyösebb helyzetbe hozni.¹²⁷

Az észti képviselők 1919. október 10-én fogadták el az új agrárreformról szóló törvényt, amely a nagybirtokrendszer radikális felszámolását valósította meg. A viták során a balközép pártok, így a szociálliberális Munkáspárt és a Szociáldemokrata Párt érveltek a drasztikus változások mellett, míg a polgári pártok, így a konzervatív Észt Gazdaszövetség, a nemzeti-liberális Néppárt és a kereszténydemokrata Keresztény Néppárt inkább egy kisebb mértékű és fokozatosabb földreformot szeretett volna megvalósítani.

A nagybirtokrendszer felszámolása elsősorban a német nemességet érintette, akik ennek folytán inkább a már meglévő viszonyok konzerválásában voltak érdekeltek. 1919 nyarán ugyan az alkotmányozó nemzetgyűlés elé terjesztették javaslatukat, és kártérítés fejében hajlandók lettek volna birtokaik egyharmadáról lemondani, ám ezt az opciót még a mérsékelt polgári pártok is komolytalannak tartották, így meg

¹²³ MININS 2015: 56.

¹²⁴ Aldis Minins idézett cikke szerint 1921. január 1. és 1922. április 30. között több mint 220 ezren tértek vissza Lettországra, köztük 11 ezer egykori vöröskatonára (MININS 2015: 58), és Tomas Balkelis is saját munkájában 1918 és 1921 között mintegy 400 ezer hazatérőről tesz említést (BALKELIS 2018: 159).

¹²⁵ RAUCH 1994: 57.

¹²⁶ CSOMA 2017: 109.

¹²⁷ VARDYS 1979: 333.

sem vitatták.¹²⁸ Az elfogadott földtörvény a német nemesség mellett valamennyi gyülekezet birtokaitól jelentős területeket vont el: az országban domináns evangélikus egyháznak 55 ezer hektárral csökkentek a területei.¹²⁹

Az agrárszektor mellett az egyházi élet – s azon belül is elsősorban az evangélikus egyház – volt az a terület, ahol a német kisebbségek tradicionálisan magas arányban voltak jelen.¹³⁰ A lett evangélikus egyházon belül a változások viszonylag mérsékeltnek voltak mondhatók. A kezdeti német ellenkezések ellenére a felekezet végül nem vált ketté nemzetiségi alapon, s a német kisebbség, bár valamelyest visszaszorult a főpapságon belül, még mindig jelentős tisztségeket töltött be. Ennél lényegesen radikálisabban ment végbe az észtországi evangélikus egyház nemzetiesítése, ahol is az 1919-ben felállított új konzisztóriumba már kizárólag észtek kerültek be, s a későbbiek folyamán is nyilvánvaló volt a német papság erőltetett háttérbe szorítása.¹³¹

Új külkapcsolatok

A baltikumi politikai szereplők között a függetlenségi háborúk során többször szárnyra kapott annak ötlete, hogy az egymás közti politikai, gazdasági és katonai kapcsolatok elmélyítése érdekében érdemes lenne valamilyen nemzetek közötti szövetségi rendszert kialakítaniuk egymással.

Az 1919. tavaszi német előrenyomulás és Riga eleste ismét felhozta ezen témát az észti politikai közbeszédben: szeptember 7-én a – hamarosan miniszterelnökké választott – néppárti Jaan Tõnisson felvetette egy északi unió létrehozásának ötletét, amely az Oroszországból kivált államokból, így Finnországból, Észtországból; Lettországból és Litvániából állt volna. Ez az ötlet viszont a többség számára akkor még túl radikális volt.¹³²

A szövetségesek 1919. december 11–13. közti londoni konferenciáján döntöttek az orosz fehérmozgalom anyagi támogatásának befejezéséről, illetve megfogalmazták egy Lengyelországot és a három balti államot magába foglaló katonai blokk ötletét. A terv előmozdítását azonban a britek végül nem támogatták, mivel megítélésük szerint Lengyelországon keresztül Párizs túlságosan nagy befolyásra tenne szert a Baltikumban.

1920 januárjában, Helsinkiben ültek össze Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország és Finnország képviselői, hogy egy szorosabb államközi szövetség megalapításáról tárgyaljanak. Ez alapvetően egy védelmi együttműködést szolgált volna, ám a küldöttek nem zárták ki annak lehetőségét, hogy a szövetséget majd föderációvá bővítsék. A tárgyalások viszont újra és újra ellehetetlenültek kisebbrészt az észti–lett határvárosnak, Valgának (németül: Walk) a hovatartozása miatt,¹³³ nagyobbrészt pedig mert a történelmi litván fővárost, Vilmát (litvánul: Vilnius; lengyelül: Wilno; németül:

¹²⁸ RAUCH 1994: 61.

¹²⁹ LAGZI 2013: 27.

¹³⁰ 1918-ban miközben az észtországi németység a teljes lakosság alig 2%-át tette ki, ők adták az evangélikus lelkészek 52%-át.

¹³¹ LAGZI 2013: 27, 32–33.

¹³² RAUCH 1994: 31.

¹³³ A vitát 1920. március 22-én sikerült rendezni a város kettéosztásával.

Wilna) és környékét Lengyelország megszállás alatt tartotta, így végül a konferencia októberben eredmény nélkül zárult.¹³⁴

Az események összegzése

Európa más térségeihez hasonlóan az 1914–1920 közötti történések számos olyan változást hoztak a baltikumi lakosságok életében, amelyek korábban elképzelhetetlenek voltak. Az események felgyorsulása révén a korábban még csak az Oroszországon belüli autonómiát és a közigazgatási határoknak a nyelvi-etnikai viszonyokhoz történő igazítását célul kitűző politikai szereplők a világháború végére eljutottak odáig, hogy saját önálló államokat kiáltssanak ki.

Azonban, amint azt a fentiekben ismertettük, a függetlenséget egyik ország számára sem adták ingyen, s a megteremtendő állam jövőjével kapcsolatban is sokszor feloldhatatlan ellentétek húzódtak az egyes frakciók között, amelyek 1918–1920 folyamán gyakorlatilag polgárháborús állapotokat eredményeztek mindkét országban.

A világháború utáni európai rend újraalkotásából/újrafelosztásából a Baltikum sem maradt ki, s mind Észtország, mind Lettország megalakulásuktól kezdve a nagyhatalmi rivalizálás szereplőivé váltak, ahol egyrészt az antant és Németország, másrészt az oroszországi polgárháború perifériális hadszíntereként a vörösök és a fehérek közötti állandó szembenállás és harccselekmények befolyásolták a mindennapok menetét. Ezen sokszereplős, hol nemzetiségi, hol ideológiai alapon folytatott véres küzdelmekben a lakosságok széles rétegei vettek részt közvetlen vagy közvetett formában, és az országok lakosságához mérten rendkívül magas volt a halálos áldozatok száma, amit egyrészt a konvencionális haderők által vívott háborúk, másrészt a hatalmi szereplők által alkalmazott terrormódszerek számlájára írhatunk.

A harcok befejeztével egy több mint egy évtizedes, ha nem is feltétlenül zavarosan, de alapvetően békés és politikailag demokratikus fejlődési szakasz vette kezdetét, amelyet mindkét államban 1934-ben végbemenő autoriter fordulat váltott fel, és azokban éppen a függetlenségi háborúk ikonikus és akkor még demokratikus politikusai, Kārlis Ulmanis és Konstantin Päts játszották a főszerepet. Ezen folyamatok bemutatására azonban jelen cikk már nem vállalkozik.

Felhasznált irodalom

ALSTON, Charlotte (2006): 'The Suggested Basis for a Russian Federal Republic': Britain, Anti-Bolshevik Russia and the Border States at the Paris Peace Conference, 1919. *History*, 91(301), 24–44. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1468-229X.2006.00357.x>

BALKELIS, Tomas (2018): Civilekből katonák: paramilitáris mozgalmak a Baltikumban az első világháború után. In GERWARTH, Robert – HORNE, John (szerk.): *Háború*

¹³⁴ BENNETT 2017: 106; CHAMPONNOIS 1992: 327; HIDDEN 2002: 28–29; RAUCH 1994:67,73.

- béke idején: Paramilitáris erőszak Európában az első világháború után.* Budapest: L'Harmattan, 155–174.
- BENNETT, Geoffrey (2017): *Freeing the Baltic 1918–1920.* Barnsley: Pen & Sword Books.
- BRÜGGEMANN, Karsten (2003): Defending National Sovereignty against two Russias: Estonia in the Russian Civil War, 1918–1920. *Journal of Baltic Studies*, 34(1), 22–51. Online: <https://doi.org/10.1080/01629770200000241>
- BRÜGGEMANN, Karsten (2006): „Foreign Rule” during the Estonian War of Independence 1918–1920: The Bolshevik Experiment of the „Estonian Worker's Commune”. *Journal of Baltic Studies*, 37(2), Special Issue: Foreign Rule and Collaboration in the Baltic Countries, 1860–1920: New Directions in Research, 210–226. Online: <https://doi.org/10.1080/01629770608628880>
- CHAMPONNOIS, Suzanne (1992): Colonel Emmanuel du Parquet's Mission in Latvia 1919–1920. *Journal of Baltic Studies*, 23(4), 325–340. Online: <https://doi.org/10.1080/01629779200000101>
- CSOMA Lajos (2017): Világháború után világforradalom. KATKÓ Márton – KRAUSZ Tamás – MÉSZÁROS Zsófia (szerk.): *Világháború, világforradalom, világbéke?* Budapest: ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 101–117.
- CUCUT, Carlo (2022): *Armored Units of the Baltic Republics. Estonia–Latvia–Lithuania. From Independence to Soviet Occupation: 1918–1940.* Wrocław: Soldiershop.
- FOGLESONG, David S. (1995): The United States, Self-Determination and the Struggle Against Bolshevism in the Eastern Baltic Region, 1918–1920. *Journal of Baltic Studies*, 26(2), 107–144. Online: <https://doi.org/10.1080/01629779500000031>
- GERWARTH, Robert (2017): *The Vanquished. Why the First World War Failed to End, 1917–1923.* Falkirk: Penguin Books.
- GYÓNI Gábor (2009): Orosz birodalom volt-e a Szovjetunió? In JUHÁSZ József – KRAUSZ Tamás (szerk.): *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után.* Budapest: L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 77–92. Online: <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/44418>
- HALÁSZ Iván (2005): *A tábornokok diktatúrái – a diktatúrák tábornokai. Fehérgárdista rezsimek az oroszországi polgárháborúban 1917–1920.* Budapest: Magyar Ruzsisztikai Intézet.
- HIDEN, John (2002): *The Baltic States and Weimar Ostpolitik.* Cambridge: Cambridge University Press.
- JANSEN, Marc (1986): International Class Solidarity or Foreign Intervention? Internationalists and Latvian Rifles in the Russian Revolution and the Civil War. *International Review of Social History*, 31(1), 68–79. Online: <https://doi.org/10.1017/S0020859000008063>
- JONES, Nigel (2021): *Hitler's Heralds. The Story of the Freikorps, 1918–1923.* Borough: Lume Books.
- JUHÁSZ Barnabás (2023): Határállamok a Baltikumban I. Autonómiakövetelések, megszállási politika és függetlenségi háborúk Észtországban és Lettországban 1917. február és 1919. február között. *Hadtudományi Szemle*, 16(4), 41–72. Online: <https://doi.org/10.32563/hsz.2023.4.3>
- KURSIETIS, Andris J. (2018): *Military Commanders of the Baltic States: Estonia, Latvia, Lithuania. 1918–1940.* Soesterberg: Aspekt Publishers.

- LAGZI Gábor (2013): *Keresztény egyházak a Baltikumban a 20. században. Katolikusok, evangélikusok, ortodoxok*. Budapest: Terra Cognita.
- LIULEVICIUS, Vejas Gabriel (2003): *War Land on the Eastern Front. Culture, National Identity and German Occupation in World War I*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MACMILLAN, Margaret (2005): *Béketeremtők. Az 1919-es párizsi békekonferencia*. Budapest: GABO.
- MEDIJAINEN, Eero (2010): Article 5: Permanent Neutrality in the Tartu Peace Treaty, 1920. *Journal of Baltic Studies*, 41(2), 201–214. Online: <https://doi.org/10.1080/01629771003731739>
- MININS, Aldis (2015): Latvia, 1918–1920: A Civil War? *Journal of Baltic Studies*, 46(1), Special Issue: War, Revolution and Terror in the Baltic States and Finland after the Great War, 49–63. Online: <https://doi.org/10.1080/01629778.2015.1009689>
- MINNIK, Taavi (2015): The Cycle of Terror in Estonia, 1917–1919: On Its Preconditions and Major Stages. *Journal of Baltic Studies*, 46(1), Special Issue: War, Revolution and Terror in the Baltic States and Finland after the Great War, 35–47. Online: <https://doi.org/10.1080/01629778.2015.1009688>
- NÉMETH István (2007): *Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945. 1. kötet. Az 1918. novemberi forradalom és a weimari köztársaság. Összegzés és dokumentumok*. Budapest: L'Harmattan.
- PIPES, Richard (1997): *Az orosz forradalom története*. Budapest: Európa.
- RAUCH, Georg von (1994): A balti államok története, 1917–1940. In RAUCH, Georg von – MISIUNAS, Romuald J. – TAAGEPERA, Rein: *A balti államok története*. Budapest: Osiris–Századvég.
- SAMMARTINO, Annemarie H. (2010): *The Impossible Border – Germany and the East, 1914–1922*. Ithaca: Cornell University Press. Online: www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctt5hh08d
- SPAHR, William J. (1998): *Sztálin hadvezérei. A szovjet vezérkar 1917–1945*. Budapest: Aquila.
- SULLIVAN, Charles L. (1976): German Freecorps in the Baltic, 1918–1919. *Journal of Baltic Studies*, 7(2), 124–133. Online: <https://doi.org/10.1080/0162977600000131>
- VARDYS, V. Stanley (1979): Democracy in the Baltic States, 1918–1934: The Stage and the Actors. *Journal of Baltic Studies*, 10(4), 320–334. Online: <https://doi.org/10.1080/01629777900000331>
- WAITE, Robert G. L. (1969): *Vanguard of Nazism. The Free Corps Movement in Postwar Germany, 1918–1923*. New York: W. W. Norton & Company.

Makkos Nándor¹

Egyenlő bánásmód a hadseregben (vázlat)

Equal Treatment in the Military (outline)

Absztrakt

Cél: Az egyenlő bánásmód fogalmának és működésének kutatása a hadseregben. Módszertan: A szerző hazai és nemzetközi szakirodalom, valamint saját kutatási eredményei alapján vázlatosan mutat rá a hadseregben az egyenlő bánásmódban érvényesülő törvényszerűségekre. Megállapítások: Az egyenlő bánásmód érvényesülésének lehetősége fontos a közszolgálat valamennyi területén, így a hadseregben is. Az egyenlő bánásmód tehát egy szemlélet két arca, és egy gyakorlat, amely bármely foglalkoztatási jogviszonyban, a hadseregben is, folyamatosan jelen kell hogy legyen. A hadseregnek, a közbiztonság egyik fő garanciájának, úgy kell a békét, akár fegyveres erővel is megőriznie, hogy környezetében és saját szervezetében is az emberi jogok letéteményese maradjon.

Érték: A szerző felvázolja az egyenlő bánásmód értelmezésének kereteit a hadseregben, és kritikai elemzéseivel gazdagítja e területen is a magyar jogi gondolkodást.

Kulcsszavak: egyenlő bánásmód, katona, szolgálat, hátrány, szervezet

Abstract

Purpose: To research the concept and operation of equal treatment in the army.

Methodology: Based on domestic and international literature as well as his own research results, the author outlines the rules of equal treatment in the army.

Findings: The possibility of equal treatment is important in all areas of the public service, including the army. Equal treatment is therefore the two faces of one approach and a practice that must be constantly present in any employment relationship, including in the army. As one of the main guarantees of public security, the army must maintain

¹ Mentor, Belügyminisztérium Társadalmi Esélyteremtési Főigazgatóság, e-mail: nandor.makkos@tef.gov.hu

peace, even with armed force, in such a way that it remains the custodian of human rights both in its environment and in its own organization.

Value: The author outlines the framework for the interpretation of equal treatment in the army, and with his critical analyzes enriches Hungarian legal thinking in this area as well.

Keywords: equal treatment, soldier, service, disadvantage, organization

Bevezetés

Talán indokolt lehet az egyenlő bánásmód jelenségét vizsgálni a hadseregben² is, hiszen a nemzetközi hadtudományi kutatásoknak mindig jelentős területét foglalták el a haderők humán kérdései.³ A jogászokat is mindig érdekelte, hogy a kötött és kötöttebb jogviszonyokban hogyan érvényesül, hogyan érvényesülhet az egyenlő bánásmód elve.⁴ Amennyiben a munkajog rendeltetése a magánjogi rend kialakítása, diszkriminációtól, szegregációtól, zaklatástól és kizsákmányolástól való védelem, akkor abban az egyenlő bánásmód a közjogi rend részét jelenti, amelyet a munkavállaló jogi és szociális védelmének szabályai töltenek ki. Az egyenlő bánásmódot egyesek általános jogelvének titulálják, holott, ha az lenne, nem kellene folyamatosan a diszkriminációt tiltani és az esélyteremtést szorgalmazni. A tisztességes és az arányos bánásmód azonban általános jogelvek, amelyek a polgárjogban, így a munkajogban és a büntetőjogban is teret nyernek. Fontos megállapítanunk azt is, hogy az egyenlő bánásmód követelménye természetes személyeket véd, mert jogi személyek arányos védelmét más kifejezésekkel illetjük: versenysemlegesség, fegyveregyenlőség stb. S talán még egy megjegyzés: az egyenlő bánásmódot tartalmazó normák szövedéke hibrid tulajdonságokkal bír,⁵ így nem szerencsés azt lineárisan és kizárólagosan elsődleges, illetve másodlagos jogforrások mentén vizsgálni. Láncos szerint például, a jogállam eljárásaiban az EUMSZ 288. cikkében véleményeket és ajánlásokat, úgynevezett formális *soft law* normákat is figyelembe kell venni, azon kívül azonban léteznek akciótervek, fehér és zöld könyvek, megerősítő levelek, közlemények, iránymutatások, rendszabályok stb.⁶ Ezek után már nem állíthatjuk, hogy csupán nemzetközi szerződések vagy az Unió irányelvei jelentik az egyenlő bánásmód követelményeinek általános kereteit a munkajogban vagy a közszolgálati jogban. Egyetértek tehát Tercsákkal, az egyenlő bánásmód kacskaringós szabályozását illetően.⁷

A munkaügyi bíróság véleménye szerint, „az állam általi foglalkoztatás során az egyenlő bánásmód követelményét nemcsak a munkaviszonyban, hanem a közszolgálati, közalkalmazotti, hivatásos és szerződéses szolgálati jogviszonyban is

² Forrás: „A Római Szerződés eredetileg három konkrét területre korlátozta az egyenlő bánásmód elvét. Törvényen kívül helyezte a tagországok állampolgáraival szembeni diszkriminációt, megtiltotta a nemi alapú megkülönböztetést, és korlátozásokat tartalmazott a fizetéssel kapcsolatos diszkriminációra vonatkozóan. Az idő múlásával e tilalmak hatóköre jelentősen kiszélesedett.” BÉKÉSI 2015: Bevezetés.

³ BODA et al. 2016: 4.

⁴ Bővebben lásd PÁL et al. 2020.

⁵ HERVEY 2016: 146, idézi LÁNCOS 2018: 57.

⁶ LÁNCOS 2018: 58.

⁷ TERCSÁK 2020: 10.

alkalmazni kell”.⁸ Az egyenlő bánásmóddal foglalkozó szakirodalmak egyetértenek abban, hogy az egyenlő bánásmód az állami szférában a különböző ágazatokban a munkavállaló különböző mértékű alávetettsége következtében különbözően oszlik meg. A vezetői utasításnak való alávetettség és a jogszabálynak történő önkéntes alávetés ugyanis különböző súlyú például a szabályozottság két végpontján a hadseregben vagy a bírói szervezetben.⁹

„A honvédség szervezetének több tagja van, abba a Magyar Honvédség, a rendvédelem és a rendvédelmi szervek, valamint a nemzetbiztonsági szolgálatok is beletartoznak.”¹⁰ A honvédségnél több ágazati törvény alá tartozó személy, honvédek, honvédségnél foglalkoztatottak, honvédelmi alkalmazottak vagy az Mt. hatálya alá tartozó munkavállaló is foglalkoztatott. Az egyenlő bánásmód vizsgálatában azonban a honvédelem fogalmát még szélesebben kell értelmeznünk, abba a katonákon kívül beleértjük a katonák családtagjait is, hiszen az egyenlő bánásmód követelménye a polgári alkalmazottak és a katona családtagjainak attitűdjére is vonatkozik, amelynek mozgatórugói egyrészt örök érvényű diffúz elvek,¹¹ e csoportok magatartásának is befolyásoló tényezői.¹² Másrészt megjegyezzük azt, hogy az új biztonsági helyzetben a hadelméleti kutatásoknak megújulásra kell törekedniük, be kell fogadniuk a multidiszciplináris megközelítést, az együttműködő partnerek, különösen a rendőrség, kormányzati és államigazgatási szervezetek, civil szervezetek vagy gazdasági szereplők honvédelemmel kapcsolatos eredményeit.¹³ Biztonságpolitikai szempontból is kapcsolódik az egyenlő bánásmód egy speciális célcsoporttal a honvédelemben, mert azok a személyek, akik a lakóhelyükről politikai, vallási, gazdasági okok miatt menekültek, a hadsereg tagjainak rövidebb vagy hosszabb ideig „*ügyfeleit*” képezhetik. Adatvédelmi szempontból pedig a titoktartási követelmény valamennyi csoportra vagy csoporttal szemben kötelező lehet. Nem téveszthetjük azonban azt sem szem elől, hogy a honvédelmi hivatás bár számos foglalkozást felölel,¹⁴ az egyenlő bánásmód jegyében kiemelt a hadseregben is a humán erőforrás hatékonyságának maximalizálása.¹⁵

Magyarországon már a kereszténység átvételével utaltak az egyenlő bánásmódra jelek, például Szent István Dekrétumaiban, amelyek az egyenlő bánásmód keresztény gyökereit jelzik.¹⁶ Az egyenlő bánásmód keletkezését, keletkezési körülményeit azért érdemes újra meg újra megemlíteni, mert annak a közszolgálathoz kötése kívánatos. Kijelölendők tehát azok a sarokpontok, amelyeket meg kell fontolnunk akkor, ha az egyenlő bánásmódot vizsgálni szeretnénk a hadsereggel kapcsolatosan. Triviálisnak tűnik megemlíteni, hogy az egyenlő bánásmód elve az emberi méltóság elvéből következik, de elengedhetetlen az egyenlő bánásmód előképeinek feltárásához.¹⁷

⁸ Közigazgatási-Munkaügyi Kollégium 2017: 20.

⁹ GYÖRGY-HAZAFI 2018: 37.

¹⁰ 2021. évi XCIII. törvény a védelmi és biztonsági tevékenységek összehangolásáról 3. § (1) bek.

¹¹ MAKKOS 2017.

¹² Bővebben lásd MAKKOS 2020c.

¹³ BODA et al. 2016: 6.

¹⁴ A teljesség igénye nélkül ide tartoznak az általános katonai, szárazföldi, légi- és harcjárművezető, vezetés és irányítás, logisztika, térképészet, meteorológia, pénzügy, egészségügy, oktatás, kiképzés, jogi és igazgatási, humán vagy egyéb támogatás területén foglalkoztatottak.

¹⁵ 2021. évi XCIII. törvény a védelmi és biztonsági tevékenységek összehangolásáról, 2–3. §§.

¹⁶ Bővebben lásd MAKKOS 2023a.

¹⁷ MAKKOS 2023b.

Ebben a rövid műben csak arra vállalkozunk, hogy a hadsereget illetően az alábbi területek néhány egyenlő bánásmódot tartalmazó elemét érintsünk:

- jogállás, jogviszony megszüntetése;
- szolgálati jogviszony előtt vagy közben lebonyolított képzés;
- egészséget óvó munkakörülmények;
- foglalkoztatási jogviszony vagy a munkavégzésre irányuló egyéb jogviszony alapján járó juttatások;
- jogok és kötelezettségek;
- felelősségi rendszer.

A vizsgálathoz figyelembe kívánjuk venni, hogy a honvédelmi érdekű vagy „törvényben meghatározott honvédelmi kötelezettségek teljesítése az érintettek számára hadiállapoton kívül nem okozhat aránytalan megterhelést vagy hátrányt.”¹⁸ A fegyveres szolgálatot ellátók esetében ugyanis nagyfokú körültekintés szükséges, mivel kiemelt felelősséggel, szakmai felkészültséggel, tiszta tudatállapottal, „magas fokú ön- és realitáskontrollal kell rendelkezniük az ilyen munkakört betöltő embereknek. Sok empirikus kutatás eredménye arra utal, hogy a hadseregbe jellemző stresszhelyzetek növelik az egészséget veszélyeztető kockázati tényezők megjelenésének valószínűségét”.¹⁹ Megjegyezzük ugyanakkor, hogy a közérdeket szem előtt tartva a 2021. évi CXL. törvény, 83. §-a alapján a katonai rendész a honvédség tagja, és az arányosság követelményét megtartva jogosult – jogszabályban meghatározottak szerint – nemcsak a katonát, hanem a hatásterületen élőket is személyiségi jogaikban korlátozni.²⁰ A honvéd jogállás tekintettel a Honvédség társadalmi rendeltetésére, tilalmakkal vagy előzetes engedélyhez vagy bejelentéshez kötve „korlátozza különösen az állomány tagjának szabadsághoz és a személyi biztonságához, a szabad mozgás és a tartózkodási hely szabad megválasztásához, a véleménynyilvánítás szabadságához, a gyülekezéshez és az egyesüléshez való jogát is. Az alapjogok korlátozásán túl a katonai szolgálat sajátossága, hogy a honvédek szigorú függelmi rendben és magas fokú fegyelem mellett teljesítenek szolgálatot. A függelem a katonai szolgálati rend és fegyelem nélkülözhetetlen eleme, amely biztosítja a szolgálati előljáró jogát a parancs kiadására, és meghatározza az alárendelt kötelezettségét a parancs teljesítésére”.²¹

Az említetteken kívül „A szolgálati jogban is érvényesülnek az alapvető munkajogi elvek, idesorolva a joggal való visszaélés tilalmát, az egyenlő bánásmód követelményét, a jognyilatkozatok alakiságával, a jognyilatkozatok érvénytelenségével és a semmisséggel kapcsolatos szabályokat, valamint az elévülés és a határidő számítás szabályait.”²²

Mindezen területek vizsgálata előtt szót ejtünk az emberi méltóság és az egyenlő bánásmód érvényesíthetőségéről az alábbi pontok alapján:

I. Az emberi méltóság az origója valamennyi megkülönböztetésmentességi jognak, ezért annak az egyenlő bánásmódban való megemléstől nem tekinthetünk el.

¹⁸ 2021. évi CXL. törvény, 1. § (4) bek.

¹⁹ MAKKOS 2020b: 18.

²⁰ 2021. évi CXL. törvény, 83. §.

²¹ SZEKENDI 2014: 12.

²² SZEKENDI 2014: 81.

II. Az egyenlő bánásmód alapja a hadseregben is a diszkrimináció tilalma, tehát annak vizsgálatától sem tekinthetünk el.

III. Össze kell hasonlítanunk személyeket, csoportokat a seregben is, mert az egyenlő bánásmód megítélése a hasonló tulajdonságokkal rendelkező személyek összehasonlításából fakad.

IV. Figyelmet kell szentelnünk az előnyben részesítés intézményének, mert az az egyenlő bánásmód érvényesülését célozza.

V. Méltányos bánásmód érdekében meg kell vizsgálnunk annak alkalmazhatóságát, mert az egyéni tulajdonságokon, érdemeken, alkalmasságon és felkészültséget megalapozó képességeken alapszik.

Emberi méltóság

Az egyenlő bánásmód egyik legfontosabb alapja az emberi élet és méltóság, amely a védelemmel és biztonsággal speciális kapcsolatban van, mert míg előbbi fizikai védelmet irányoz elő, utóbbi az emberi élet és méltóság jog által szabályozott védelmét is megtestesíti, a 2021. évi XCIII. törvény II. fejezete alapján.²³

Az emberi méltóságot illetően a veleszületettség elméletének követői azt állítják, hogy az emberek bizonyos tulajdonságai Istentől vagy a természettől adóttak. Ez az elmélet azt hirdeti, hogy az ember méltósága független az ember saját döntéseitől, cselekedeteitől, életmódjától. A teljesítményelmélet ezzel szemben azt hirdeti, hogy a méltóságot az ember saját döntései, életmódja határozza meg, az az ember cselekedeteinek terméke. Az emberi méltóság társadalmi elismerése azonban az emberi jogokban is testet ölt.

Az emberi méltóság ellenében ható diszkriminációt különösen jogi, társadalmi és gazdasági diszkriminációra oszthatjuk, amelyek közül a jogi a kézzelfoghatóbb, hiszen a „diszkrimináció tilalma, illetve az egyenlő bánásmódhoz való jog az a fundamentum, amelyen az emberi jogok hatalmas épülete nyugszik.”²⁴ Az emberi jogok biztosításának igénye nemcsak az egyes személyek ez irányú igényén, hanem az azt biztosító nemzetközi szerződéseken is alapszik, amelyek jó része puha jogi normákból, deklarációkból, elvekből alakult át. A Universal Declaration of Human Rights (UDHR), a European Convention on Human Rights (ECHR) egyezmények, illetve az Alaptörvény E cikk (2) bekezdés alapján nem képzelhető el ugyanis az egyenlő bánásmód érvényesítése anélkül, hogy ne tartanánk be az emberi jogok nemzetközi és európai egyezményében és más alapvetőnek tekintett egyezményekben tett nemzetközi vállalásainkat. Az emberi jogok a személy jogainak védelmét jelentik az állammal szemben.²⁵ Az emberi jogok jellemzője tehát, hogy abban minden ember, a katona is, alanyi jogon részesül, de azokat a pozitív jognak biztosítani kell.²⁶ Végső soron megállapíthatjuk, hogy az emberi méltóság a kommunikációs és felismerési elméletek révén az emberek társadalmi természetében rejlik.

²³ 2021. évi XCIII. törvény a védelmi és biztonsági tevékenységek összehangolásáról, II. fejezet.

²⁴ Lásd: <https://iscomet.org/wp-content/uploads/DiscSlov-brosura-MAD.pdf>

²⁵ MONYON 2010: 4.

²⁶ Magyar Helsinki Bizottság 2022.

A jogi diszkriminációt „lehet a kodifikált társadalmi normarendszer változásaival mérni.”²⁷ A jogi diszkrimináció ellen, ennek ellenére könnyebb lehet harcolni, mint a társadalmi vagy gazdasági diszkrimináció ellen, mert előbbi fogalmát, módját, eszközeit jogi dokumentációk tartalmazzák, utóbbi eszközei azonban többnyire láthatatlanok. A társadalmi diszkrimináció ellen harcolni különböző társadalmi csoportok érdekérvényesítési képességének fejlesztésével lehet. A gazdasági diszkrimináció ellen harcolni folyamatos küzdelmet jelent, hiszen a gazdasági érdek a jogi érdekekkel gyakran ellentétes követelményeket teremt. Kérdéses tehát, hogy fennállhat-e egyenlő bánásmód, amennyiben „az emberi jogok világi vallása összeomlik szisztematikus hatékonyságának és a demokratikus elszámoltathatóság hiánya miatt”.²⁸ Érdekes felvetés az is, hogy „az elv érvényesülése pontosan azon a területen jelenik meg a leginkább – a munkajogban –, ahol az egyenlőtlenség a jogviszonyba kódolt adottság.”²⁹ Véleményünk szerint az egyenlőtlenség ugyanis általában a jogviszonyokba kódolt adottság, valakiket előnyben részesít valakikkel szemben.

A diszkrimináció tilalma a hadseregben

Az említettek miatt talán mindannyian egyetértünk abban, hogy a diszkrimináció tilalma első hallásra legalább olyan fontos a hadseregben is, mint az állami szféra más területein. A diszkrimináció tilalma azonban védett tulajdonságokon alapszik,³⁰ és azok megítéléséhez meghatározhatunk néhány támpontot:

- A) Védett tulajdonságaikhoz a célcsoport tagjai eltérő mértékben vannak kötve.
- B) A célcsoport tagjait az előítéletek eltérő mértékben sújtják.
- C) Jogsértés esetén a reparáció eltérő mértékben lehetséges.

A) A célcsoportokkal kapcsolatos „*változók*” a védett tulajdonságokhoz való kötöttség alapján különösen az alábbi csoportokba rendezhetők, ami a 1. táblázatban látható.

1. táblázat: A célcsoportokkal kapcsolatos változók

Szüntelen változó tulajdonság:	kor
Könnyen megváltoztatható tulajdonság:	foglalkoztatási vagy egyéb jogviszony jellege, érdekképviselő-hoz tartozás
Nehezen megváltoztatható tulajdonság:	vallási világnézeti meggyőződés, szexuális irányultság, nemi identitás, egészségi állapot, családi állapot, vagyoni helyzet
Megváltoztathatatlan tulajdonság:	anyaság, apaság, anyanyelv, faj, bőrszín, nemzetiség, fogyaté-kosság, társadalmi származás
E szempontból besorolhatatlan:	egyéb helyzet

Forrás: a szerző szerkesztése

²⁷ TAKÁCS 2007: 90.

²⁸ Bővebben lásd HALMAI-TÓTH 2008, vö. LANGFORD 2018.

²⁹ HERDON-TAKÁCS 2022: 64.

³⁰ Bővebben lásd 2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról, 8. §.

A felsoroláson alapul egyrészt az a felismerés, hogy a hátrányban részesített célcsoport különböző mértékben képes változtatni azon a vélt vagy valós védett tulajdonságán/tulajdonságain, amely/amelyek miatt hátrányosan megkülönböztetik.

B) A célcsoport tagjait az előítéletek és következményeik eltérő mértékben sújtják.

Ba) Az előítéletek az ítéletek csoportjába tartoznak. Az ítéletek lehetnek hasznosak vagy kevésbé hasznosak, az előítéletek is ennek megfelelően lehetnek hasznosak vagy kevésbé hasznosak. Hasznosak, amennyiben segítik a tájékozódást az emberi társadalomban, és haszontalanok, amennyiben a hátrányban részesítés okaként szolgálnak. Az előítéletekkel kapcsolatosan is tehetünk néhány megállapítást:

1. Az előítéletek gyorsan keletkeznek, megalapozva ezzel a hátrányban részesítést, ezért az előítéletet alapvetően károsnak tekintjük.
2. A hátrányos megkülönböztetést kizáró megismerés lehetőségét megalapozottan, lassan kialakuló folyamatnak tekinthetjük, amely a hátrányos megítélést lebontja.
3. Mindezek következtében megállapíthatjuk, hogy az előítéletek gerjeszthetőek a társadalomban. Ebből következik az állami szervezetben az előítéletek csillapításának és az antidiszkriminációs tevékenység szüntelen igénye.

Bb) A diszkriminatív magatartásokat súlyosságuk alapján³¹ a következő csoportokba sorolhatjuk:

- I. ellenséges gondolat,
- II. ellenséges verbális kifejezés,
- III. elkerülő magatartás,
- IV. hátrányos megkülönböztetés,
- V. fizikai támadás,
- VI. megsemmisítő magatartás.

Bc) A védett tulajdonságok „*bírásának*” mértéke befolyásolja a védett személy irányában megnyilvánuló diszkriminációt. Minél sötétebb valakinek a bőrszíne, annál nagyobb mértékben érvényesülhet vele szemben diszkrimináció. Minél kevésbé beszéli valaki az adott nyelvet, annál nagyobb mértékű lehet vele szemben a helyi társadalom elutasítása. Minél fiatalabb/idősebb valaki, annál kevésbé eshet latba véleményének súlya.

C) Jogsértés esetén a reparáció eltérő mértékben lehetséges.

A reparáció megítélésében az embert alkotó tényezők megemléstétől nem tekinthetünk el. Az embert jelenlegi ismereteink szerint három tényező alkotja: test, lélek és a Szellem.³²

a) A test – hátrányos diszkriminációt is tartalmazó – megsértésének megítélése, szankcionálása különösen a büntetőjog körébe tartozik. Nem sérthető meg azonban a test a lélek megsértése nélkül. A testi integráció nem feltétlen állítható helyre.

b) Az emberi lelket megsértő diszkriminációk zömének megítélése a polgárjog körébe tartozik. Fogalmazhatunk úgy is, a legtöbb diszkrimináció az emberi lélek ellen

³¹ Bővebben lásd MAKKOS 2020d.

³² MAKKOS 2018: 40.

irányul. Lelki szenvedést okoz, ha testi vagy lelki tulajdonságai miatt hátrányos megkülönböztetést szenved el az adott személy. A lélek sérülése nem feltétlenül reparálható.

c) Mind a test, mind a lélek ellen irányuló hátrányban részesítő cselekmény a Szellem parancsai ellen is irányulnak, hiszen azok megkövetelik a felebaráti szeretet gyakorlását. A Szellem ellen irányuló vétkek nem feltétlenül reparálható, bocsánatos.

Mindennek megfelelően létezhetnek az emberi test, lélek és a Szellem irányában tanúsított magatartásokat jóvá tévő mechanizmusok. Azok lehetnek az áldozat fizikai vagy lelki természetéből fakadók, vagy lehetnek az elkövető magatartásából fakadók. Az elkövető magatartásából fakadó jóvátétel származhat számos forrásból,³³ különösen vallásból, ideológiából, szokásjogból, engedelmisségből, tiszteletből és szabályszeretetből is.

D) A reparáció mechanizmusai

a) A reparációért viselt felelősség

A közszolgák, a katonák is, különbözőképpen tekintenek a diszkrimináció tilalmára.³⁴ A diszkrimináció tilalma a seregben alapelv,³⁵ azonban az elv betartásáért való felelősség változó lehet, a katona alávetettsége ugyanis különbözik a polgári alkalmazottakétól vagy a katona családtagjaitól. A katona alávetettségének fogalmi elemeit az utasításnak való engedelmisség körében találhatjuk meg.³⁶ A parancsnokok felelőssége megkérdőjelezhetetlen a méltányosságon, az igazságosságon alapuló pozitív légkör megteremtéséért, fenntartásáért, kívánalom ugyanis, hogy – bár a hadseregnek külön militáns, szabályozott rendje van – a katona, különösen a vezető beosztású, rendelkezzen a pszichológia alapvető ismereteivel.³⁷

b) A reparáció szükségessége és szükségtelensége

A reparáció jogsértést követő jóvátételi mechanizmus. A személyi integritás (test, lélek és a Szellem) megsértésének hiányában nincs szükség reparációra. A hadseregben fontos a megkülönböztetésmentesség kultúrájának ápolása. Az antidiszkrimináció ápolása lehetséges jogismeretek terjesztésével, cselekmények egyenlő bánásmód fókuszú ellenőrzésének fejlesztésével, de a sereg kultúrájának emelésével is, az emlékezés elmélyítésével, különösen emlénapok megtartásával.

Összehasonlíthatóság

„A bírói gyakorlat szerint az Ebkvtv. a személyiség lényegi vonásához tartozó tulajdonságon, valamely, a személytől független adottságon alapuló különbségtétellel szemben biztosít védelmet. A Kúria is rögzítette, hogy a diszkriminációval szembeni jogvédelem lényegét az egyéb helyzet esetében is az adja, hogy a védett tulajdonsággal rendelkező

³³ Makkos 2020a.

³⁴ A diszkrimináció megítélése függ a foglalkoztatás minőségétől, a foglalkoztatott helyzetétől, az azt megítélő személy státuszától. Bővebben lásd NEMÉNYI–SÁGVÁRI–TARDOS 2019.

³⁵ 2011. évi CXIII. törvény a honvédelemről és a Magyar Honvédségről, valamint a különleges jogrendben bevezethető intézkedésekről, 1. § (4) bek.

³⁶ Bővebben lásd GYÖRGY–HAZAFI 2018: 37.

³⁷ Bővebben lásd HALLER–FARKAS 2018.

panaszos elsődlegesen nem saját magatartása, hanem egy adott csoporthoz való tartozása miatt szenved hátrányt”,³⁸

a diszkriminációtilalom – az egyenlő bánásmód egyik ága – a nem taxatíván felsorolt védett tulajdonságokon alapul. Az ENSZ Közgyűlés 2625. (XXV) számú határozata alapján az egyenlő bánásmód túlnyomórészt összehasonlításon nyugszik, azonban az összehasonlítás nem alapulhat csupán nemzetek összehasonlításán, ugyanis a nemzetközi jogban bevett szokás volt, hogy az egyes nemzetekkel az egyenlő bánásmód érvényesülése érdekében egyenlően bánnak.³⁹ Az Emberi Jogok Tanácsa 18/6 sz. 2011. 09. 29-én kelt határozata alapján ugyanakkor megfigyelhető napjainkban az „*egyenlők és egyenlőbbek*” elvének érvényesülése.⁴⁰

A hadsereg tagjainak – funkciótól függően – más nemzetekkel való kapcsolata frekvenciát, árnyalt lehet. Az egyes nemzetek más nemzetek állampolgáraival szemben – státusuktól függően – a nemzeti elbánás elvét gyakorolják, amely gyakorlatilag megegyezik az egyenlő bánásmód elvével.⁴¹

A hadseregben belül az egyenlő bánásmód elvét a legfontosabb értékekkel, hűség, kötelesség, tisztelet, önzetlen szolgálat elvével hozzuk összefüggésbe. Ebből következik, hogy az egyenlő bánásmód elve azokkal nem lehet ellentétes.

A katonák hűsége az ország, a katonai egység és a szolgálattevő társak iránti hűség és odaadás minőségére utal. A hűség a katonaság alapvető tulajdonságának számít, mivel segíti a bizalmat, az összetartást és a csapatmunka kialakítását az egységen belül, ami kulcsfontosságú a katonai műveletek sikeréhez.

A katonai személyzet erkölcsi és jogi kötelezettsége során teljesíti országával, egységével és küldetésével kapcsolatos kötelezettségeit. Erőteljes elkötelezettséget jelent számára a katonaság értékeinek és elveinek tiszteletben tartása, még amellyel is, hogy az személyes áldozatok vagy kockázatok elviselését jelenti. A katona kötelességtudata a katonai szolgálat alapvető aspektusa, mivel segít abban, hogy a katonaság elkötelezett legyen küldetése mellett, és hajlandó legyen áldozatot hozni a nagyobb jóért, a hazáért.

A katona becsülete olyan alapvető érték, amely a katonai személyzet viselkedését és tevékenységét irányítja, elősegítve a bizalmat, a professzionalizmust és az elszámoltathatóságot a katonai közösségen belül, az etikai magatartási kódex és a katonákra vonatkozó elvek betartásával. A becsület magában foglalja a feddhetetlen cselekvést, őszinteséget és tiszteletet önmagukkal, szolgálattársaikkal és a küldetéssel szemben. A becsület olyan tulajdonságokat foglal magában, mint a bátorság, az önzetlenség és a katonaság értékeinek és hagyományainak ápolása iránti elkötelezettség.

A bátorság a katona azon képessége, hogy erővel, határozottan és bátorsággal nézzen szembe a félelemmel, a veszéllyel, a bizonytalansággal és viszontagságokkal. A bátorság magában foglalja azt a hajlandóságot is, hogy mások védelmére és a küldetés teljesítése érdekében veszélybe sodorja magát. Ez mentális és érzelmi erőt is kíván a kihívások leküzdéséhez és a nehézségekkel szembeni kitartáshoz. A bátorság

³⁸ Mfv.II.10.155/2015/7.

³⁹ Bővebben lásd az ENSZ Közgyűlés 2625. (XXV) számú határozatában.

⁴⁰ *Resolution Adopted...* 2011.

⁴¹ WALKER 1958: 805.

elengedhetetlen tulajdonsága a katonának, amely lehetővé teszi, hogy a legnehezebb és legveszélyesebb helyzetekben is becsülettel és kiválóan végezze el feladatait.

Az együttműködés a seregben különösen a rendvédelmi és más állami és civil szervekkel való közreműködésére, az állampolgárok és a haza védelme iránti hazafias elkötelezettségére és áldozatkészségére, valamint a szövetséges államok és fegyveres erőik együttműködésére vonatkozhat.

A felsorolt értékeknek minden katona kötelezettségteljesítésére ki kell terjednie, bár nem egyenlő mértékben. Ez megfelel az egyenlő bánásmód egalitárius értékeinek. A hadseregben belül az egyes vezetői stílusok azonban nagy változatosságot mutatnak. Egyes vezetők tekintélyelvű stílust alkalmazhatnak, a szigorú fegyelemre összpontosítva, kérdés nélkül követve a parancsokat. Mások inkább részvételen alapuló megközelítést alkalmazhatnak, bevonva beosztottaikat a döntéshozatalba és ösztönözve a visszajelzéseket és javaslatokat. Vannak olyan vezetők is, akik transzformációs vezetési stílust alkalmaznak, inspirálják és motiválják beosztottaikat a közös célok elérésére és a képességeik teljes kiaknázására. Végző soron a vezetési stílus hatékonysága a helyzettől és az érintett személyektől függ, és a sikeres katonai vezetőknek képesnek kell lenniük arra, hogy hozzáállásukat céljuk eléréséhez szükség szerint módosítsák. Vezetők esetében az egyenlő bánásmód tehát aszimmetrikus lehet, amely az egyenlő bánásmód alóli kivételek táborát erősíti. A kivételeket azonban, ha az hátrányt okoz, igazolni kell. A helyes mérték alkalmazásának professzionalizmusát csak több évnyi szolgálat alatt lehet elsajátítani. A katonák szolgálatukat nem tagadhatják meg az egyenlő bánásmód megsértése esetén.

„Bár a sztrájkhoz való jog széles körben elismert jognak minősül, hiszen levezethető többek között az emberi méltóságból, a munkához való jogból, a véleménynyilvánítás szabadságából, az egyesülési szabadságból, az egészséghez való jogból, indokolt esetekben korlátozása vagy tilalma nem sérti az Emberi Jogok Európai Egyezményét.”⁴²

Az 1989. évi VII. törvény 1. § (1) bekezdés, illetve a 3. § (2) bekezdés alapján nincs helye sztrájknak a Magyar Honvédségnél.⁴³ Általában tilos a sztrájk, amennyiben az „az életet, egészséget, testi épséget vagy környezetet közvetlenül veszélyeztetné, illetve elemi kár elhárítását gátolná”.⁴⁴ Bár a dolgozókat a gazdasági és szociális érdekeik biztosítására megilleti a sztrájk joga, a katona nem hivatkozhat alapvető jogokra e tekintetben, hiszen ő maga is az állam része. Bár a 30/2012 (VI. 27.) AB határozat alapján a sztrájkjog nem alanyi természetű alapvető jog,⁴⁵ az alapvető jogoktól mentes területek fogalma nem egyeztethető össze az alapvető és emberi jogok mellett elkötelezett alkotmányos demokráciával sem. A BVerfGE alapján párhuzamot vonhatunk más államok gyakorlatával.⁴⁶ Nincs ok ugyanis megtagadni az alapvető jogok védelmét a katonáktól, akik különleges kapcsolatban állnak az állammal. Sőt, ők az államhoz fűződő szoros kapcsolatuk miatt rendszeresen különleges védelemre szorulhatnak.

⁴² SZILÁGYI – HRECSKA-KOVÁCS 2021: 103–121.

⁴³ 1989. évi VII. törvény a sztrájkkról, 1. § (1) bek., 3. § (2) bek.

⁴⁴ 1989. évi VII. törvény a sztrájkkról, 3. § (3) bek.

⁴⁵ 30/2012 (VI. 27.) AB határozat.

⁴⁶ BVerfGE 33, 1 (1ff.); s. hierzu statt aller: Hufen, Grundrechte, 3. Aufl., S. 111f.

A katona méltósága felfogható alapelvként vagy objektív alapelvként. Az ESC 5. cikke kifejezetten biztosítja a „szervezkedési jogot”, amely az 1999. évi C. törvény alapján biztosítja a dolgozók és a munkaadók azon szabadságát és támogatását, hogy „gazdasági és szociális érdekeik védelmében helyi, országos vagy nemzetközi szervezeteket hozhatnak létre és csatlakozhatnak e szervezetekhez.”⁴⁷ Az ECJ a Demír-ügyben már a szakszervezeti szabadság elválaszthatatlan részének tekintette a sztrájkhoz való jogot.⁴⁸ Bár a sztrájkhoz való jog nem abszolút jog, és az „nem vezethet a közszférában dolgozók sztrájkjogának általános elvonásához”, és annak lényeges tartalma nem korlátozható, a II/1665/2022. AB határozat alapján annak mégis lehetséges korlátozása a közszférában.⁴⁹ A korlátozás a korábbi joggyakorlatnak megfelelően „egy demokratikus társadalomban a nemzetbiztonság vagy közbiztonság, a zavargás vagy bűnözés megakadályozása, a közegészség, az erkölcsök illetőleg mások jogai és szabadságai védelme” esetében nyújtott arra lehetőséget. A korlátozásnak a II/1665/2022. AB határozat alapján arra tekintettel kell lennie, hogy „a sztrájk jellegadó tulajdonsága, fogalmi ismérve, hogy az a munkáltatóra nyomást tud gyakorolni.”⁵⁰

A szervezkedési jog is a személyiségi jogok része. A nemzeti törvények vagy rendeletek ugyanis meghatározzák, hogy az általános védelem elve nem alkalmazható három esetben:⁵¹

- egyrészt amennyiben más nemzetközi munkaügyi egyezmények kedvezőbb rendelkezései vonatkoznak a hatóságok által foglalkoztatott személyekre;
- másrészt magas szintű alkalmazottakra, akiknek feladatait általában politikai döntéshozó vagy irányító jellegűnek tekintik, vagy rendkívül bizalmas jellegű feladatok esetén;
- harmadrészt nemzeti törvények vagy rendeletek határozzák meg, hogy az egyezményben előírt garanciák milyen mértékben vonatkoznak a fegyveres erőkre.

A katona jogosult panasszal élni, ha kellő megalapozottsággal állítja, hogy alapvető jogai vagy azokkal egyenértékű jogai jelenleg és közvetlenül sérülnek. A jogsérelemre való utalás lehetősége azonban csak lehetőség annak alkalmazására, mert „nem meglepő az az általános megfigyelés, miszerint a munkajogi konfliktusoknak csak a töredéke kerül a jogalkalmazó szervek elé.”⁵² A még elégséges szolgáltatás alapesetben nem érinti a katonákat, egyéb esetekben „elsődlegesen törvény szabályozza a feltételeket, ennek hiányában a felek megállapodása, míg végső esetben – amennyiben sem törvény, sem a felek megállapodása nem szabályozza a kérdést – sor kerülhet a bíróság döntésére.”⁵³ Parancs azonban sértheti az emberi méltóságot, ez esetben a parancs kiadója viseli az esetleges jogsértésért a felelősséget.

⁴⁷ Bővebben lásd az 1999. évi C. törvényben.

⁴⁸ European Court of Human Rights, Third Section, Enerji Yapi-Yol Sen v. Turkey, 21 April 2009, Application No. 68959/01, Case of Demir and Baykara v. Turkey Judgment Strasbourg 12. November, 2008.

⁴⁹ II/1665/2022. AB határozat [5].

⁵⁰ Bővebben lásd II/1665/2022. AB határozat [7], ill. dr. Salamon László és dr. Schanda Balázs, valamint dr. Sulyok Tamás alkotmánybírók különvéleményét.

⁵¹ Az ILO 151. sz. egyezmény 1. cikk 1–3. pontja alapján, vö. 2018. évi. LV. tv. 13. § (4) bek. Bővebben lásd MAKKOS 2021: 146.

⁵² ZACCARIA 2014: 60.

⁵³ Sztv. 3. § (3–4) bek.; SZABÓ 2021.

Előnyben részesítés

Figyelmet kell szentelnünk az esélyegyenlőség (előnyben részesítés) intézményének is, mert az egyenlő bánásmódot céloz. Az esélyegyenlőség biztosítása elsősorban a munkáltató kötelezettsége, mert ő felel a seregben az alakulat rendjéért. Védett tulajdonsága alapján tehát nem szabad valakit hátrányosan megkülönböztetni, mert az dezintegrációhoz vezet. Egyes vélemények alapján az esélyegyenlőségi alapelvek két csoportra oszthatók:⁵⁴

1. Az első csoport tartalmazza azokat a már említett diszkriminatív magatartásformákat,⁵⁵ amelyek az egyenlő bánásmód és a foglalkoztatási egyenlőség elvét sértik. E csoport a hátrányos megkülönböztetés tilalmán belül tartalmazza a közvetlen és közvetett hátrányos megkülönböztetés, zaklatás, jogellenes elkülönítés tilalmát (a megtorlás, eltérő jellege miatt, nem ide tartozik).

2. Az alapelvek második csoportja azon elveket tartalmazza, amelyek harmonizálnak az egyenlő bánásmód követelményével, megakadályozzák és megelőzik a munkahelyi diszkriminációt. A „munkahelyi diszkrimináció megelőzése” fontos kérdés, amely a munkahelyen minden személy elkötelezettségét és erőfeszítését igényli. A munkahelyi diszkrimináció megelőzésének néhány módja:

- Olyan irányelvek kidolgozása és betartatása, amelyek tiltják az olyan tényezőkön alapuló megkülönböztetést, mint a faj, a nem, az életkor, a vallás és a fogyatékoság.
- Rendszeres képzés az alkalmazottak és a vezetők számára a munkahelyi diszkrimináció felismerésével és megelőzésével kapcsolatban.
- A sokszínűség és a befogadás kultúrájának megteremtése, ahol minden alkalmazottat megbecsülnek és tisztelnek egyedi nézőpontja és háttere miatt.
- Nyílt kommunikáció és visszajelzés ösztönzése, hogy az alkalmazottak biztonságosan jelenthessék a diszkriminációs incidenseket anélkül, hogy félnének a megtorlástól.
- Az egyének felelősségre vonása diszkriminatív magatartásukért megfelelő feylemi intézkedésekkel és következményekkel.

Az előnyben részesítést is parancson belül kell értelmezni a seregben például lakhatás biztosítása esetén. Az állomány tagja ugyanis köteles az állomáshelyen a külföldi szolgálat alatt betöltött beosztásának, a katonai hierarchiában elfoglalt helyének, a lakásigény jogos mértékének, valamint a szolgálati és biztonsági követelményeknek megfelelő lakóingatlant bérelni.⁵⁶ E lépések megtételével a munkahelyek biztonságos és befogadó környezetet teremthetnek, ahol minden honvédségi alkalmazott boldogulhat, és hozzájárulhat a benne rejlő lehetőségek kibontakoztatásához. E kérdéskörhöz tartozik a méltányos és rugalmas elbánás, az emberi méltóság tiszteletben tartása, a partneri kapcsolat, együttműködés, a társadalmi szolidaritás, az adatkezelés, előnyben részesítés vagy pozitív diszkrimináció kérdésköre is, ellenőrzésekkel. A méltányos és rugalmas elbánásról és az emberi méltóságról már ejtettünk szót. Annyit azonban

⁵⁴ HOMOLYA 2018.

⁵⁵ Bővebben lásd Ebktv. 8–10. §.

⁵⁶ 8/2018. (VI. 22.) HM rendelet 19. § (3) bek.

még hozzáfűzünk, hogy az egyenlő bánásmód a hadseregben kulturális kérdés is, hozzájárul ahhoz, hogy a csapat tagjai feddhetetlenül tudják ellátni feladataikat. A szolgálatba lépők katonai kultúrába kerülnek kiképzésüktől kezdődően. Megismerik a katonai szolgálat történetét, szokásokat és udvariasságokat, az egyenruha megfelelő viseletét, értékeket és etikát, valamint más olyan információkat, amelyek kulcsfontosságúak a szolgálatban való sikerességük szempontjából.⁵⁷

A csapat és a vezető partneri kapcsolatában hiba lenne a parancsnok *Szervezeti Ellenőrzési Programját* csupán belső ellenőrzésnek tekinteni. Az sokkal inkább tekinthető személyzeti segítségnyújtási látogatásnak, ami nem ellenőrzés, hanem oktatási és képzési lehetőség, ami támogatja a személyzeti szabályzatokat. A program célja, hogy segítse, tanítsa és képezze a beosztott személyzeti részlegeket, hogyan teljesítsék az adott funkcionális területen belüli hatékony működéshez szükséges normákat. A programok segítik a szervezeti esélyegyenlőségi tanácsadókat a parancsnoki légkör figyelemmel kísérésében és az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos problémák kezelésében is. Az egység programjának elvégzése lehetővé teszi, hogy megnézze, hol tart a program, és milyen területekre kell összpontosítania. A beosztott személyzeti részlegek képzése a képzés lebonyolításának, a szabályzatok feladásának vagy a panaszok kezelésének megfelelő módszeréről nagyban megkönnyíti a szervezet munkáját. A szervezeti erőforrásokkal ugyanakkor nagyon óvatosan kell eljárni, tisztelettel és tisztességesen kell bánni mindenki idejével, bizalmával és azok döntésével, akiket a feladat érint, vagy azt fel kívánják használni.

Méltányos bánásmód

Méltányos bánásmód érdekében meg kell vizsgálnunk annak alkalmazhatóságát, mert az egyéni tulajdonságokon, érdemeken, alkalmasságon és felkészültséget megalapozó képességeken nyugszik.

Feladatunk „[a]z esélyegyenlőség és a méltányos bánásmód előmozdítása minden katonával, családtagjaikkal és polgári alkalmazottaikkal szemben fajra, bőrszínre, vallásra, nemre, nemzeti származásra vagy szexuális irányultságra való tekintet nélkül, valamint jogellenes megkülönböztetéstől és sértő magatartástól mentes környezet biztosítása.”⁵⁸

Katonai kontextusban a méltányos bánásmód azt jelenti, hogy a szolgálat minden tagjával tisztelettel és méltósággal kell bánni, tekintet nélkül rangjára, származására vagy személyes jellemzőire. Ez magában foglalja azt is, hogy nyitottnak kell lenni és alkalmazkodni kell a változó körülményekhez, miközben továbbra is tiszteletben kell tartani a katonaság elveit és értékeit. A méltányos és rugalmas bánásmód elengedhetetlen a morál fenntartásához, a csapatmunka előmozdításához, valamint annak biztosításához, hogy a szolgálat minden tagja a legjobb képessége szerint tudjon hozzájárulni a küldetéshez. Figyelemmel kell lennünk tehát arra is, hogy az egyenlő bánásmódban a méltányosság mechanizmusa biztosítja az egyenlőséget, amely

⁵⁷ Lásd: www.samhsa.gov/sites/default/files/military_white_paper_final.pdf 9.

⁵⁸ Lásd: www.smcd.army.mil/RESOURCES/EO/

érvényességének próbáját az igazságosság jelenti. E helyt az igazságosság elvont formulája helyett célszerű a parancsnak megfelelő bánásmódra gondolni.

Megemlítjük az eszközzé alakulás képessége szempontjából, hogy a célcsoport tagjaiban a változások eltérő mértékben mennek végbe:

1. elenyésző mértékben tanul, szerez képességet, készséget, jártasságot;
2. kisebb mértékben képes változni;
3. személyisége jelentős mértékben átalakul.

Az egyenlő bánásmód régi és elavult koncepciója azt sugallja, hogy az a gondolat, hogy egyszerűen mindenkit egyformán kezelünk, anélkül, hogy figyelembe vennénk egyedi körülményeiket vagy szükségleteiket, nem elegendő a méltányosság és az egyenlőség előmozdításához. Ehelyett a hangsúly eltolódott az emberséges bánásmód koncepciója felé, amely magában foglalja a rendszerszintű akadályok és egyenlőtlenségek felismerését és kezelését, amelyek megakadályozhatják, hogy bizonyos egyének vagy csoportok ugyanazokhoz a lehetőségekhez és előnyökhöz jussanak, mint mások. Ez árnyaltabb megközelítést igényel, ahol a politikákat és gyakorlatokat úgy alakítják ki, hogy megfeleljenek a különböző egyének és csoportok sajátos szükségleteinek, és ahol a sokszínűséget és a befogadást értékelik. A méltányos bánásmód elfogadásával a sereg igazságosabb és befogadóbb környezetet hozhat létre, ahol minden katona és alkalmazott boldogulhat és kiaknázhatja teljes potenciálját.

Jogállás, jogviszony megszüntetése

A Honvédség személyi állománya különböző jogállású személyekből, békében honvédekből, kormánytisztviselőkből, közalkalmazottakból és munkavállalókból áll.⁵⁹ A honvéd jogállás hivatásos, szerződéses, önkéntes tartalékos, tisztjelölti vagy altisztjelölti szolgálati viszonyokat is magában foglal. A Kormány törvényjavaslata alapján

„a hivatásos és szerződéses katonai pálya saját értékrenden alapuló, különleges közszolgáltatnak tekinthető, amelyben a katonák vállalják az életük feláldozását is magában foglaló elkötelezettséget. Emellett a honvédelmi szolgálati érdekeknek megfelelően lemondanak állampolgári jogaik egy részéről, többlet kötelezettségeket vállalnak, de egyben többletjogosultságok is megilletik őket.”⁶⁰

Például honvédi állományban a kollektív szerződés kötése kizárt. A Haj. tv. 117. § (3) bekezdés alapján illetmény nélküli szabadságon lévő hivatásos vagy szerződéses katona meghatározott többlet kötelezettséget nem vállalhat, illetve a Haj. tv. 76. § (1) bekezdés alapján

„A munkáltatói jogkört gyakorló a honvédelmi alkalmazottat a meghatározott munkateljesítmény eléréséért, illetve többletfeladatok – ide nem értve kinevezéstől eltérő

⁵⁹ SZEKENDI 2014: 7.

⁶⁰ A Kormány T/10311. számú törvényjavaslata.

foglalkoztatást – teljesítéséért a megállapított személyi juttatások előirányzatán belül egyszeri vagy határozott, illetve határozatlan időre szóló, a törvényben meghatározottak szerinti havi rendszerességgel fizetett keresetkiegészítésben részesítheti.”

A közszolgálati jog és a fegyveres szervek szolgálati jogviszonya elhatárolható az eltérő feladatrendszerből adódóan a személyi állománnyal szemben támasztott követelmények mentén.

A 2021. évi CXL. törvény, 1. § (5) bekezdés alapján a munkához való hozzájutás tekintetében alapvető a megfelelő tájékoztatás, hogy a társadalom minden hadsereg iránt érdeklődő tagjának a szükséges időben rendelkezésre álljanak a hivatással kapcsolatos megfelelő információk.⁶¹ A foglalkoztatáshoz való hozzáférés, a munkaerő-toborzás és a foglalkoztatási feltételek olyan fontos kérdések, amelyek azt jelentik, hogy minden egyén egyenlő esélyekkel rendelkezik, hogy készségei, képzettsége és tapasztalata alapján állást találjon és biztosítson. A Hjt. 6. § értelmében az államnak és a munkáltatói jogokat gyakorlóknak kötelességük betartani az egyenlő bánásmód elvét. Az egyenlő bánásmód elve megsértésének korrigálása nem eredményezheti mások jogainak megsértését vagy korlátozását. Az egyenlő bánásmód követelménye megsértésének orvoslása nem járhat más jogának megsértésével vagy csorbításával. Ez magában foglalja egy tisztességes és átlátható, ingyenes felvételi eljárás létrehozását. A diszkriminációtól és az elfogultságtól mentes bánásmód tartalmazza továbbá, hogy olyan egyértelmű és következetes foglalkoztatási feltételeket állapítsanak meg, mint például a bérek, juttatások és a munkaidő, amelyek objektív kritériumokon alapulnak, és minden munkavállalóra egyformán vonatkoznak. A foglalkoztatáshoz való hozzáférés és a tisztességes foglalkoztatási gyakorlatok előmozdításával a munkahelyek a sokszínűség és a befogadás kultúráját teremthetik meg, amely a munkáltató és a szolgálattevők számára egyaránt előnyös.

A honvédelmi szolgálati jogviszony (HSZJ) azon jogviszonyok egyike, ahol a HSZJ-ben állók jogai és kötelezettségei részletesen meghatározottak a vonatkozó törvényekben és rendeletekben.⁶²

„A katonai szolgálati jog szoros kapcsolatban áll egyrészt – a Honvédség rendeltetésére és a katonák egyes alapvető jogainak korlátozására figyelemmel – az alkotmányjoggal, másrészt – a hivatalos személy és a közfeladatot ellátó személy fogalmán túl a katona büntetőjogi jelentésére, jelentőségére (katonai bűncselekmények, katonai büntetőeljárás, a fegyelmi eljárásban elbírálnak katonai vétségek) figyelemmel – a büntetőjoggal.”⁶³

A honvédelmi alkalmazottak jogviszonya tehát különleges jogviszony, amelyre az egyenlő bánásmód elve szintén érvényes. Azonban a honvédelmi alkalmazottakat a honvédelmi szolgálati jogviszony is érintheti, attól függően, hogy milyen feladatot látnak el. Az alkalmazotti jogviszony keretében a munkáltató az adott munkakörnek megfelelően biztosítja a munkavállalók jogait és kötelezettségeit. Az alkalmazotti

⁶¹ 2021. évi CXL. törvény, 1. § (5) bek.

⁶² A honvédek jogállásáról szóló 2012. évi CCV. törvény (Hjt.), 2018. évi CXIV. törvény a honvédelmi alkalmazottak jogállásáról, ill. a munka törvénykönyve (Mt.), a Magyar Honvédségről szóló 2021. évi CXL. törvény (Hvt.).

⁶³ SZEKENDI 2014: 10.

jogviszonyra vonatkozó szabályokat a Munka Törvénykönyve tartalmazza, míg a honvédelmi szolgálati jogviszonyra vonatkozó szabályokat a honvédelmi törvények és rendeletek határozzák meg. „A Hjt.-nek nem háttérszabálya sem az Mt., sem a Ptk.: egyes jogintézményeiket csak akkor és annyiban kell alkalmazni, amennyiben azt a Hjt. átvette vagy alkalmazását utaló szabállyal elrendelte.”⁶⁴

Nem mehetünk el a nők honvédségi alkalmazása mellett sem, mert hivatásos katona nő is lehet. A leendő munkavállalóknak biztosítani kell honvédelmi feladatokra való gyakorlati felkészüléshez való felvételhez⁶⁵ szükséges információk egyenlő esélyű hozzáférését. Az alkalmazás feltételei jelentik az első olyan rostát, amikor a leendő munkavállaló a tények ismeretében reális döntést képes hozni arról, hogy aláveti-e magát a felvételhez szükséges fizikai és pszichikai vizsgálatoknak, amelyek a felvétel objektív döntését szakemberek kezébe adják. Ebben a tekintetben a honvédelem és a sport jelentős párhuzamot mutat, hiszen a teljes elköteleződés, valamint a tények és eredmények jogalany általi ismerete megelőzi a szakmai szttenderdek szélesebb körének ismeretét. További kapcsolatot jelent a két terület között a fokozott veszély, amely az emberi élet és méltóság követelménye⁶⁶ közül a jelentősebbet, a jogalany életét is követelheti. Foglalkoztatási jogviszony vagy a munkavégzésre irányuló egyéb jogviszony jellege meghatározhatja az egyenlő bánásmód érvényesíthetőségét. „A Honvédség létszámgazdálkodása kötött: részletes bontású létszámát a Hvt. felhatalmazása alapján az Országgyűlés állapítja meg.”⁶⁷ A szolgálati jogban is érvényesülnek az alapvető munkajogi elvek, így az egyenlő bánásmód követelménye is.⁶⁸ Figyelembe kell vennünk, hogy az egyenlő bánásmód ritkán szolgálja a szó szoros értelmében vett egyenlőséget, hiszen az „egyenlőtlenség a jogviszonyba kódolt adottság.”⁶⁹ Az egyenlő bánásmód elvének érvényesítése során tehát fontos szempont a foglalkoztatási jogviszony vagy a munkavégzésre irányuló egyéb jogviszony jellege.

A honvéd szolgálati jogviszonyából következik, hogy az tilalmi időszakokban nem szüntethető meg.

A munkajogban és a közszolgálati jogban a szolgálati viszony jogellenes megszűntetésének orvoslása elsősorban a jogviszony helyreállítását jelenti, vagyis a szolgálati jogviszony megszüntetéséről szóló döntés vagy parancs érvénytelenítését, valamint az elmaradt juttatások visszatérítését. Ha a hivatásos állomány tagja nem igényli a jogviszony helyreállítását, a szolgálati jogviszony közös megegyezéssel szűnik meg a jogerős ítélet napján. Az anyagi kárpótlás a sértett személy számára végkielégítés formájában valósul meg. Ha a munkáltatói szerv kérésére nem történik meg a szolgálati jogviszony helyreállítása, a bíróság kötelezi a munkáltatói szervet, hogy az elmaradt jövedelmen túl, a körülmények mérlegelésétől függően, további 2–12 havi illetménynek megfelelő összeget fizessen a hivatásos állomány részére. A jogviszony helyreállításának munkáltatói kezdeményezésre történő elhagyásának két feltétele van: egyrészt hogy a továbbfoglalkoztatás a fegyveres szervtől nem várható el, másrészt hogy a felmentés

⁶⁴ SZEKENDI 2014: 10.

⁶⁵ 2021. évi CXL. törvény, 1. § (6) bek.

⁶⁶ Bővebben lásd 9/2004. (III. 30.) ABH. Vö. TÓTH 2005.

⁶⁷ SZEKENDI 2014: 7

⁶⁸ SZEKENDI 2014: 81.

⁶⁹ HERDON–TAKÁCS 2022: 64.

jogellenessége nem a rendeltetésszerű joggyakorlás vagy az egyenlő bánásmód követelményének megsértéséből vagy felmentési tilalomba ütközésből ered.⁷⁰

Szolgálati jogviszony létrejötte előtt vagy közben lebonyolított képzésről

Foglalkoztatást megelőző kapcsolatban az egyenlő bánásmód (a diszkrimináció tilalma és az előnyben részesítés)⁷¹ a következő területeken különösen fontos:

- Az egyenlő bánásmód elvének (és a pozitív diszkrimináció) érvényesítése során fontos a munkanélküliek támogatása, valamint a nemek közötti egyenlőtlenségek mérséklésére irányuló lépések megtétele. Ide tartozik a diszkriminációellenes törvények végrehajtásának felülvizsgálata és a családbarát munkahelyek kialakításának elősegítése is.
- A gazdaságilag hátrányos helyzetű régiókban élők foglalkoztatási esélyegyenlőségének javítása érdekében szükséges a foglalkoztatás bővítésének feltételeit megteremteni.

A honvédség számára elengedhetetlen egy olyan kiképzési, felkészítési, mozgósítási és készenléti rendszer, amely veszélyhelyzetben és különleges jogrendi időszakokban garantálja a fenyegetettséghez igazodó hatékony válaszlépések végrehajtásának feltételeit.⁷² Az egyenlő bánásmód a katonák belső kiképzésében és továbbképzésében fontos alapelv, amely egyik oldalról azt jelenti, hogy minden katona egyenlő hozzáférést kap a képzési és oktatási lehetőségekhez készségei, képzettsége és tapasztalata alapján. Másik oldalról azonban olyan képzési lehetőséget kell hogy jelentsen, ahol a speciális szaktudású katona támogatottságot élvez. Az oktatás sohasem lehet független a személyes jellemzőitől, mert bár az egyéni érdekek támogatása is releváns, az nem felülírja, hanem kiegészíti az adott társadalom érdekeit. Releváns és hatékony képzést kell biztosítani az egyes katonák igényeire szabottan, valamint annak biztosításával, hogy minden katona lehetőséget kapjon a kiképzési programokban való részvétellel, függetlenül előéletétől és személyes jellemzőitől. Az elv azt is jelenti továbbá, hogy a sokszínűség és a befogadás kultúrájának kialakítása a hadseregben belül biztosítva legyen, ahol minden katona megbecsült. A katonaság képzéssel és oktatással az egyenlő bánásmód elvének tiszteletben tartásával elősegítheti a katona szakmai fejlődését, javíthatja a munkateljesítményét, valamint fokozhatja a katona morálját és elégedettségét. A képzések elősegíthetik a katonák szakmai fejlődést, javíthatják a munkavégzést, valamint javíthatják az alkalmazottak morálját és elégedettségét. Az elmúlt évek egyik jelentős eredménye, hogy a fegyveres szerveknél bevezették a rendészeti szakvizsga intézményét mint a karrier előfeltételét, valamint kötelezővé tették a vezetői pozíciókhoz szükséges képzéseken való részvételt. Emellett a kötelező továbbképzések rendszere is szorosan kapcsolódik a beosztásokban való

⁷⁰ SZEKENDI 2014: 145.

⁷¹ Bővebben lásd LÁSZLÓ 2022.

⁷² HORNYACSEK szerk. 2019: 99.

előmenetelhez, amely egyrészt a jelenlegi pozíció megtartását, másrészt a magasabb rang elérését segíti elő.⁷³

Egészséget óvó munkakörülmények

Az egyenlő bánásmód a katonák munkakörülményeinek meghatározásában és biztosításában fontos alapelv, amely magában foglalja annak biztosítását, hogy minden katona egyenlő hozzáférést kapjon a biztonságos és egészséges munkakörülményekhez, függetlenül rangjától, hátterétől vagy személyes jellemzőitől. Ez azt jelenti, hogy megfelelő képzést, felszerelést kell biztosítani, és olyan erőforrásokat, amelyek lehetővé teszik a katonák számára, hogy biztonságosan és hatékonyan végezhesék feladataikat, és gondoskodjanak arról, hogy minden katonával méltósággal és tisztelettel bánjanak. Ez magában foglalja a csapatmunka és az elszámoltathatóság kultúrájának megteremtését is, amelyben minden katonára azonos magatartási és fegyelemi előírások vonatkoznak, és ahol a sokszínűséget és a befogadást értékelik és ünneplik. A munkakörülményekre vonatkozó egyenlő bánásmód elveinek betartásával a katonaság előmozdíthatja a professzionalizmus, a bizalom és a kölcsönös tisztelet kultúráját, amely mind a katonák, mind az általuk szolgált küldetés hasznára válik.

A munkáltatói jogkör gyakorlója köteles biztosítani az egészséges és biztonságos munkafeltételeket a szolgálatot teljesítők számára. A munkáltatói jogkör gyakorlója határozza meg, hogy a szolgálatteljesítés általános, ügyeleti vagy folyamatos rendben történik-e. A munkáltatói jogkör gyakorlója köteles meghatározni, hogy a munkavállaló egészségi állapotának változása esetén az érintett számára megfelelő szolgálati beosztás vagy nem katonai munkakör felajánlható-e. Folyamatos munkarend esetén a munkavállaló egészségi állapotát 24 óránként ellenőrizni szükséges. Az egészség megőrzését szolgálják a munkaközi és műszakok közötti szünetek, valamint az állami ünnepnapokon történő munkavégzés elmaradása is. Előnyben részesítő szabály, hogy ha katonai munkakör nem érhető el, akkor új szolgálati beosztás vagy nem katonai munkakör létrehozásával kell biztosítani a további foglalkoztatást. A jogalkotó széles lehetőséget biztosít a munkáltatónak az évenkénti 400 óra túlszolgálat lehetőségének előírásával. Hátránykompenzáló intézkedés nők és férfiak számára, hogy „nem kötelezhető túlszolgálatra az állomány nő tagja a terhesség megállapításától a gyermek 3 éves koráig, valamint a gyermekét egyedül nevelő gyermeke 3 éves koráig.” Mentessül a szolgálatteljesítés alól „a szoptató anya a szoptatás első 6 hónapjában naponta kétszer 1, ikergyermek esetén naponta kétszer 2 órára, a 9. hónap végéig naponta 1, ikergyermek esetén naponta 2 órára, ha egészségügyi szabadságot nem vesz igénybe.” Szolgálatteljesítés alól mentessül az is, aki súlyos egészségi okból gondozásra szoruló hozzátartozójának vagy az állomány tagjával közös háztartásban élő személy személyes gondozása céljából évente legfeljebb öt munkanapra. Az állomány tagja a folyamatos és átlagon felüli fizikai, pszichikai igénybevételből eredő egészségkárosodás megelőzése, valamint fizikai állóképességének megőrzése érdekében az alapszabadságán és a szolgálati viszonyban eltöltött pótszabadságán túl miniszteri rendeletben meghatározott

⁷³ SZEKENDI 2014: 110.

külön pótszabadságra jogosult. Az állomány tagja gyermekei vagy beteg gyermekei után is pótszabadságra jogosult. Az állomány tagját gyermeke harmadik életévének betöltéséig negyvennégy munkanap szülői szabadság is megilleti. A vezetők pszichikai igénybevételükből eredő egészségkárosodásuk megelőzése érdekében vezetői pótszabadságra is jogosultak.⁷⁴

Foglalkoztatási jogviszony vagy a munkavégzésre irányuló egyéb jogviszony alapján járó juttatások

2015. július 1-jétől a jogalkotó új honvédelmi karriert vezetett be. Az elmúlt években a hadsereg igyekezett vonzóbbá tenni a katonai pályát többek között egy megújított fizetési rendszerrel, folyamatos fizetésemelésekkel, új előmeneteli és teljesítményértékelési, valamint kompenzációs és lakhatási támogatási rendszer kialakításával. A honvédek fizetésének és fizetés jellegű juttatásainak meghatározását a 7/2015. (VI. 22.) HM rendelet tartalmazza. A törvény szerint a katonai állomány fizetése alapfizetésből, honvédelmi szolgálati díjból, pótlékokból, valamint jogszabály alapján meghatározott esetekben kiegészítő juttatásokból, például veszélyességi vagy speciális képzettség alapján járó pótlékokból áll.

A honvédek alapfizetését – hasonlóan a kormánytisztviselőkhöz – a beosztáshoz kapcsolódó besorolási szint, az ezzel járó felelősség, valamint a beosztás szervezeti hierarchiában betöltött szerepe határozza meg. Az egyenlő bánásmód a katonák foglalkoztatása vagy egyéb munkával kapcsolatos jogállása alapján a juttatások megállapítása és nyújtása során, ideértve a szolgálati juttatásokat is, fontos elv, amely magában foglalja annak biztosítását, hogy minden katona tisztességes és méltányos díjazásban részesüljön, azonban az itt nem a szó szoros értelmében vett azonos díjazását, sokkal inkább arányos díjazást jelenti. Tehát a Kormánynak világos és következetes politikákat kell kialakítania a bérek és juttatások meghatározásához, olyan objektív kritériumok alapján, mint a beosztás, készségek, tapasztalat, teljesítmény, és biztosítani kell azt is, hogy minden katona méltányos díjazásban részesüljön veszélyhelyzet kialakulásakor is.⁷⁵ A katona szolgálati idejének megszűnésekor is jogosult úgynevezett visszailleszkedési támogatásra, amely azt is megilleti, akinek szolgálati viszonyát felmentés alkalmazásával szüntették meg.⁷⁶ Az egyenlő elbánás magában foglalja az egyenlő hozzáférést is egyéb juttatásokhoz, például egészségügyi ellátáshoz, de lakáscélú munkáltatói kölcsönre is, amelyet a központi pénzügyi szerv folyósít.⁷⁷

⁷⁴ Hjt. 64. pont.

⁷⁵ Bővebben lásd 8/2023. (I. 17.) Korm. rendelet a honvédek jogállásáról szóló 2012. évi CCV. törvény hatálya alá tartozókra vonatkozó egyes veszélyhelyzeti intézkedésekről.

⁷⁶ 8/2023. (I. 17.) Korm. rendelet 1. § (5) bek.

⁷⁷ 3/2023. (II. 20.) HM rendelet.

Katonák katonai szervezetekben való tagsága

A honvédelmi szolgálatban a hűségkapcsolatnak, becsületnek, kötelességtudatnak kiemelt jelentősége van. A honvédelmi szolgálatok, mint például a hadsereg, a rendőrség és a katasztrófavédelem olyan szervezetek, amelyeknek a tagjai különleges feladatokat látnak el a társadalom és az állam védelmében. Ezért a honvédelmi szolgálatokban dolgozóakra magasabb elvárások hárulnak, mint a civil szférában dolgozókra. A hűségkapcsolat a honvédelmi szolgálatokban azt jelenti, hogy a tagok hűségesek az államhoz és a szolgálathoz, amelyben dolgoznak, nem szabad, hogy más érdekek befolyásolják a döntéseiket. A becsület a honvédelmi szolgálatokban azt jelenti, hogy a tagok tisztességesen és becsületesen kell eljárjanak minden helyzetben, tiszteletben kell tartaniuk az emberek jogait és méltóságát, és nem szabad, hogy *köreikben bármilyen korrupció vagy tisztességtelenség előforduljon*. A kötelességtudat a honvédelmi szolgálatokban azt jelenti, hogy a sereg tagjainak el kell látniuk a rájuk bízott feladatokat, még akkor is, ha azok nehezek vagy veszélyesek. A tagoknak fel kell készülniük a szolgálatra, és mindig készen kell állniuk a cselekvésre, ha arra szükség van.

Az egyenlő bánásmód a katonák katonai szervezeteiben való tagsággal vagy részvétellel kapcsolatban fontos alapelv, azt jelenti, hogy minden katona egyenlő esélyekkel rendelkezik a katonai szervezetek tagjává válni, illetve a különböző tevékenységekben való részvételének lehetősége egyenlő, rangjától, háttérétől vagy személyes jellemzőitől függetlenül. Az egyenlő bánásmód azt is jelenti, hogy a katonák számára a katonai szervezetekhez való csatlakozás tisztességes és átlátható folyamat legyen, amelyet az inkluzivitás és a sokszínűség előmozdítása ural. Ezenkívül azt is jelenti, hogy ezeken a szervezeteken belül biztosítva legyen, hogy minden katona egyenlő hozzáférést kapjon a vezetői pozíciókhoz és a szakmai fejlődéshez. Mindezekon kívül biztosítani szükséges a tisztelet és az együttműködés kultúrájának kialakítását, amelyben minden katonát értékelnek és hozzájárulásukat elismerik, függetlenül tagságuktól vagy meghatározott katonai szervezetekben való részvételüktől.

A felelősségi rendszerről

A fegyelem fogalma együtt jár a katonai hivatással, szerves részét képi a katonai élet mindennapjainak.⁷⁸ A katona büntetőjogi felelőssége fokozott. A katonának az állampolgársági kötelezettségeken túlmenően meg kell felelnie a katonai eszmerendszer követelményeinek is, és ezek együttes fennállása alkotja a katonai büntetőeljárás alkalmazhatóságának kereteit. Katonákkal szemben a Hjt., közalkalmazottakkal szemben a Kjt., munkavállalók tekintetében az Mt. alapján kell eljárni. A katona nem cselekedhet egyéni érdekeit előtérbe helyezve, azt meg kell hogy előzze a szolgálati érdek. A Hjt. első pontban foglalt értelmező rendelkezése szerint a szolgálati érdek: „a Magyar Honvédség, illetve honvédelmi szervezet rendeltetésszerű és eredményes működéséhez, jogszabályban, közjogi szervezetszabályozó eszközben vagy alapító okiratban meghatározott feladatainak teljesítéséhez szükséges, vagy azt meghatározó

⁷⁸ NAGY 2016: 64.

módon befolyásoló személyi feltétel, körülmény." A honvédelmi állomány tagjai felelősségre vonhatók szolgálati jogviszonyukon belül fenyítéssel, vagy azon kívül bírói úton, vagy tárgyalás mellőzésével is. Kárfelelősségük limitált, illetményük 12 havi összegében,⁷⁹ azonban a védelmi és biztonsági szervezetekben dolgozók kötelezettségei közé tartozik például a személyes adatok védelme, a titoktartási kötelezettség, amelyet az 1995. évi III. törvény 11. cikke⁸⁰ is tartalmaz.⁸¹ A kockázatvállalás, a testi épség védelme és a mentális egészség védelmének kötelezettsége is az állomány feladatai közé tartozik. A kötelezettségek mértéke azonban eltérő a különböző szervezetekben és a különböző pozíciókban dolgozók között. Például a hadseregben dolgozókra magasabb elvárások hárulnak a személyes adatok védelme és a titoktartási kötelezettség terén.

Összefoglalás

Az egyenlő bánásmód elvének a vizsgálata a honvédségi jogviszonyban felveti, hogy annak legalább két elemét kell vizsgálnunk, egyik a diszkrimináció tilalma, másik pedig az esélyteremtés elve, amelyek több irányból a hasonló helyzetben lévő személyek közötti egyenlő bánásmód megvalósulását célozzák. A törvény előtti egyenlőséget azonban nem tartjuk szerencsésnek összemosni a diszkrimináció tilalmával és az esélyteremtés elvével, különösen annak szubjektív megítélése miatt.

Különböző országok, csoportok közötti eltérő fejlettségek, átmeneti vagy tartós ellentétek, a gazdasági, pénzügyi és társadalmi válságok, etnikai és vallási feszültségek veszélyhelyzeteket és kihívásokat szülhetnek. A hadsereg feladata az állam, illetve európai vagy Európán kívüli társadalmak békéje irányába mutat. A hadseregnek, a közbiztonság egyik fő garanciájának, úgy kell e békét, akár fegyveres erővel is megőriznie, hogy környezetében és saját szervezetében is, az emberi jogok letéteményese maradjon. Fontos az is, hogy a különleges jogrendben hozott intézkedéseknek a kitűzött célokkal arányosnak kell lenniük.⁸²

Emberi jogokból származik az egyenlő bánásmód elve is, amely a szociális biztonság elve nélkül értelmezhetetlen. A szociális biztonság szociális jogokból származhat, „gyengesége” jogalkotási hiátusra vezethető vissza. E jogok leggyakrabban a természetes személyek társadalmi helyzetével, oktatásával, lakhatásával, egészségügyével, foglalkozási lehetőségével kerülnek kapcsolatba.

Nem látunk ellentmondást a személyiségi jogok és a közösség jog érvényesülése között, mert különösen a hadseregben, illetve a közszolgálatban a közösség érdeke az elsődleges. Az egyenlő bánásmód tekintetében az igazságos, arányos elbánás követelményét érvényesíteni kell a védendő személy és a szolgáltatásra utasított személy tekintetében is. Az arányosság követelménye megjelenhet különösen az érintett

⁷⁹ Hjt. 190. § (1–2) bek.

⁸⁰ 1995. évi III. törvény, a Strasbourgban, 1987. november 26-án kelt, a kínzás és az embertelen vagy megalázó büntetések vagy bánásmód megelőzéséről szóló európai egyezmény kihirdetéséről.

⁸¹ SPITZER–VIKMAN 2020.

⁸² HORNYACSEK 2019: 62.

személyek életének és méltóságának, illetve vagyoni érdekeinek védelmében, ami kollidálhat az érintett személyek méltányos érdekeivel.⁸³

Az egyenlő bánásmód jogi szabályozásának választ kell adnia a hadseregben is azokra a kérdésekre, hogy a tisztességes bánásmód érdekében kik kikkel szemben, milyen magatartásokra kötelezettek, és ha azt nem valósítják meg, milyen szankciókra számíthatnak.

Bizonyítva látjuk, hogy még egy olyan célorientált autokratikus szervezetnél is, mint a honvédség, az egyenlő bánásmód kötelezettsége a diszkrimináció tilalmán túl is az esélyteremtés általános és konkrét elvei, előírásai által az emberi jogok érvényre jutása érdekében nyilvánul meg. Az egyenlő bánásmód tehát egy szemlélet két arca és egy gyakorlat, amely bármely foglalkoztatási jogviszonyban, a hadseregben is, folyamatosan jelen kell hogy legyen a szervezeti és a társadalmi béke érdekében.

Felhasznált irodalom

- BÉKÉSI László (2015): Az egyenlőtlen bánásmód mint a foglalkoztatás fejlesztő hatásának akadálya. *MTA Law Working Papers*, 2(20), 1–17. Online: <http://real.mtak.hu/id/eprint/121338>
- BODA József et al. (2016): Fókusz és együttműködés. A hadtudomány kutatási feladatai. *Honvédségi Szemle*, 144(3), 3–19. Online: <https://kiadvany.magyarhonvedseg.hu/index.php/honvszemle/article/view/263>
- GYÖRGY István – HAZAFI Zoltán (2018): *Közszolgálati életpályák a közigazgatásban és a rendvédelemben*. Budapest: Dialóg Campus.
- HALLER József – FARKAS Johanna szerk. (2018): *Pszichológia a közszolgálatban I*. Budapest: Dialóg Campus. Online: https://nkerepo.uni-nke.hu/xmlui/bitstream/handle/123456789/12609/web_PDF_ATMA_Pszichologia_a_kozszolgalatban_I.pdf;jsessionid=8DE02F2F631D687E1ABC62B4458A9C43?sequence=1
- HALMAI Gábor – TÓTH Gábor Attila (2008): *Emberi jogok*. Budapest: Osiris.
- HERDON István – TAKÁCS Dóra (2022): Az egyenlő bánásmód elméleti kérdései a munkajog jogági besorolása vonatkozásában. *Debreceni Jogi Műhely*, 19 (1–2), 57–79. Online: <https://doi.org/10.24169/DJM/2022/1-2/4>
- HERVEY, Tamara (2016): Adjudicating in the Shadow of the Informal Settlement?: The Court of Justice of the European Union, 'New Governance' and Social Welfare. *Current Legal Problems*, 63(1), 92–152. Online: <https://doi.org/10.1093/clp/63.1.92>
- HOMOLYA Róbert (2018): *Esélyegyenlőségi tájékoztató füzet*. Online: <https://zahonyport.hu/esely.pdf>
- HORNYACSEK Júlia szerk. (2019): *A védelmi igazgatás rendszere és a honvédelmi igazgatással való kapcsolatának elméleti és gyakorlati összefüggései*. Budapest: Dialóg Campus. Online: https://nkerepo.uni-nke.hu/xmlui/bitstream/handle/123456789/13037/Web_PDF_vedelmi_igazgatas_rendszere.pdf;jsessionid=69EE939A469E23733B8763DF4F2C13A3?sequence=1

⁸³ 2021. évi XCIII. törvény 15. § (3) bek.

- LÁNCOS Petra (2018): Az uniós soft law kutatásának főbb eredményei és aktuális kihívásai. *Iustum Aequum Salutare*, 14(4), 55–68. Online: https://ias.jak.ppke.hu/20184sz/05_LancosPL_IAS_2018_4.pdf
- LANGFORD, Malcolm (2018): Critiques of Human Right. *Annual Review of Law and Social Science*, 14, 69–89. Online: <https://doi.org/10.1146/annurev-lawso-csci-110316-113807>
- LÁSZLÓ Gyula (2022): *A magyar foglalkoztatáspolitiká 30 éve: 1990–2020. Dokumentumok, politikák és stratégiák, adatsorok*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Vezetés- és Szervezéstudományi Intézet. Online: <http://pea.lib.pte.hu/handle/pea/34432>
- MAKKOS Nándor (2017): Tudomány, mint hivatás. In *XII. Jogász Doktoranduszok Országos Szakmai Találkozója*. Jog és Állam, 22. Budapest: KRE, 231–241.
- MAKKOS Nándor (2018): Emberi méltóság a közszolgálatban. *Valóság*, 61(7), 39–48. Online: https://epa.oszk.hu/02900/02924/00067/pdf/EPA02924_valóság_2018_07_039-048.pdf
- MAKKOS Nándor (2020a): Az egyenlő bánásmód kvintesszenciája. *Jegyző és Közigazgatás*, 22(5), 17–21.
- MAKKOS Nándor (2020b): Egészségen alapuló diszkrimináció és észszerű alkalmazkodás a közzférában. *Jegyző*, 3, 16–20. Online: <https://szakikkadatbazis.hu/doc/5915644>
- MAKKOS Nándor (2020c): Esélyteremtés, egyenlő bánásmód, jólét. *Jegyző és Közigazgatás*, 22(4), 18–23.
- MAKKOS, Nándor (2020d): Instruction in a Holistic Approach to Discrimination. *Belügyi Szemle*, 68(1. ksz.), 79–93. Online: <https://doi.org/10.38146/BSZ.SPEC.2020.1.6>
- MAKKOS Nándor (2021): *Egyenlő bánásmód a közszolgálatban*. PhD-disszertáció. Budapest: NKE.
- MAKKOS Nándor (2023a): Egyenlő bánásmód előképei a magyar közjogban. *Jogelméleti Szemle*, 4, 130–148. Online: <https://doi.org/10.59558/jesz.2023.4.130>
- MAKKOS Nándor (2023b): A roma emberek méltóságának érvényesüléséről. *Jegyző és Közigazgatás*, 4, 33–41. Online: <https://szakikkadatbazis.hu/doc/7082938>
- Magyar Helsinki Bizottság (2022): Emberi jogok: definíció, történet, dokumentumok. *Helsinki.hu*, 2022. június 17. Online: <https://helsinki.hu/emberi-jogok/>
- MOYN, Samuel (2010): *The Last Utopia. Human Rights History*. Harvard University Press, Belknap Press. Online: <https://doi.org/10.2307/j.ctvjvk2vkf>
- NAGY Szintia Mirtill (2016): A fegyelmi eljárás jelentősége a fegyveres erők körében. *Diskurzus*, 6(2), 46–52. Online: https://epa.oszk.hu/02200/02234/00014/pdf/EPA02234_Diskurzus_2016_2_046-052.pdf
- NEMÉNYI Mária – SÁGVÁRI Bence – TARDOS Katalin (2019): *A diszkrimináció személyes és társadalmi észlelése és az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos jogtudatosság*. Budapest: EBH.
- PÁL Lajos et al. (2020): *Az egyenlő bánásmód szabályozásáról. A Magyar Munkajogi Társaság 2020. február 5-ei vitailésén elhangzott előadások, hozzászólások*. Budapest: ORAC.
- SPITZER Jenő – VIKMAN László (2020): *Nemzetközi hadijogi szöveggyűjtemény*. Budapest: Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság. Online: <https://mek.oszk.hu/22200/22255/22255.pdf>

- SZABÓ Imre Szilárd (2021): Milyen lehetőségei vannak a közszolgáltatások területén tiltakozó szakszervezeteknek a veszélyhelyzet idején? Online: <https://munkastanacsok.hu/korlatozott-mozgaster-avagy-milyen-lehetosegei-vannak-a-kozszoigaltatas-teruleten-tiltakozo-szakszervezeteknek-a-veszelyhelyzet-idejen/?print=%20print>
- SZEKENDI Gyöngyvér (2014): *A hivatásos és a szerződéses katonák jogállása*. Budapest: NKE. Online: <https://kti.uni-nke.hu/document/vtkk-uni-nke-hu/a-hivatasos-es-a-szerzodeses-katonak-jogallasa.original.pdf>
- SZILÁGYI János Ede – HRECSKA-KOVÁCS Renáta szerk. (2021): *A sztrájkjog összehasonlító jogi elemzése egyes európai államokban*. Budapest: Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet. Online: <https://doi.org/10.47079/2021.szjehkr.sztrajk.3>
- TAKÁCS Judit (2007): *Az egyenlő bánásmód gyakorlatai*. Ú. M. K. Online: <https://mek.oszk.hu/06600/06652/06652.pdf>
- TERCSÁK Tamás (2020): Túlzott ambíciók. In PÁL Lajos et al.: *Az egyenlő bánásmód szabályozásáról. A Magyar Munkajogi Társaság 2020. február 5-ei vitaülésén elhangzott előadások, hozzászólások*. Budapest: ORAC.
- TÓTH J. Zoltán (2005): „Oszthatatlan és korlátozhatatlan?” – *Gondolatok az emberi élethez és méltósághoz való jogról az eutanáziahatározat kapcsán*. Online: <https://jesz.ajk.elte.hu/tothj21.ht>
- WALKER, Hermann (1958): *Modern Treaties of Friendship, Commerce and Navigation*. *Minnesota Law Review*, 1491. Online: <https://scholarship.law.umn.edu/cgi/view-content.cgi?article=2490&context=mlr>
- ZACCARIA Márton Leó (2014): *Az egyenlő bánásmód elvének érvényesülése a munkajog területén a magyar joggyakorlatban*. Doktori disszertáció. Debrecen: Marton Géza Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola. Online: <http://hdl.handle.net/2437/199569>

Jogszabályok

1989. évi VII. törvény a sztrájkról

1995. évi III. törvény, a Strasbourgban, 1987. november 26-án kelt, a kínzás és az ember-telen vagy megalázó büntetések vagy bánásmód megelőzéséről szóló európai egyezmény kihirdetéséről

2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról

2011. évi CXIII. törvény a honvédelemről és a Magyar Honvédségről, valamint a különleges jogrendben bevezethető intézkedésekről

2012. évi CCV. törvény a honvédek jogállásáról

2018. évi CXIV. törvény a honvédelmi alkalmazottak jogállásáról

2021. évi CXL. törvény a honvédelemről és a Magyar Honvédségről

2021. évi XCIII. törvény a védelmi és biztonsági tevékenységek összehangolásáról

8/2023. (I. 17.) Korm. rendelet a honvédek jogállásáról szóló 2012. évi CCV. törvény hatálya alá tartozókra vonatkozó egyes veszélyhelyzeti intézkedésekről

Egyéb források, döntések

Alaptörvény

30/2012 (VI. 27.) AB határozat

A Kormány T/10311. számú törvényjavaslata

Az ILO 151. sz. egyezmény

9/2004. (III. 30.) AB határozat az 1994. évi XXXIV. törvény egyes rendelkezéseinek alkotmányossági vizsgálatáról

8/2018. (VI. 22.) HM rendelet

3/2023. (II. 20.) HM rendelet

Mfv.II.10.155/2015/7

UDHR, ECHR

ENSZ Közgyűlés 2625. (XXV). számú határozata

European Court of Human Rights, Third Section, Enerji Yapi-Yol Sen v. Turkey, 21 April 2009, Application No. 68959/01, Case of Demir and Baykara v. Turkey (Application no. 34503/97) Judgment Strasbourg 12. November, 2008. Online: <https://compendium.itcilo.org/en/compendium-decisions/european-court-of-human-rights-third-section-enerji-yapi-yol-sen-v.-turkey-21-april-2009-application-no.-68959-01>

II/1665/2022. AB határozat. Dr. Salamon László és dr. Schanda Balázs, valamint dr. Sulyok Tamás alkotmánybírók különvéleménye

Közigazgatási-Munkaügyi Kollégium (2017): Az egyenlő bánásmód követelményének megsértésével kapcsolatos munkaügyi bírósági gyakorlat. Összefoglaló vélemény. *Kúriai Döntések*, 2018/3, 438–458. Online: <https://szakcikkadatbazis.hu/doc/4180563>

Resolution adopted by the Human Rights Council 18/6 Promotion of a Democratic and Equitable International Order. 35th meeting 29 September 2011. Against: Austria, Belgium, Czech Republic, Hungary, Italy, Norway, Poland, Republic of Moldova, Romania, Spain, Switzerland, United States of America

Fercsák Balázs¹

Ideológiai változások az afrikai fegyveres konfliktusok hátterében

Ideological Shifts in the Background of African Armed Conflicts

Absztrakt

A tanulmány az afrikai fegyveres konfliktusok kapcsán jelentkező ideológiákat igyekszik bemutatni a dekolonizációtól egészen napjaink fegyveres konfliktusaiig, valamennyi korszak tekintetében az adott ideológia egy-egy jeles képviselőjére részletesebben is kitérve. A vizsgálat – a jelzett időszakokra figyelemmel – elsősorban a gyarmattellenes felkelésekre, forradalmi háborúkra, illetve a vallási alapú fegyveres konfliktusokra koncentrál. A tanulmány célja a konfliktusok hátterében húzóó ideológiai változások elemzése a világ egyik, a fegyveres erőszaktól leginkább sújtott régiója vonatkozásában.

Kulcsszavak: ideológia, nacionalizmus, marxizmus, vallás, Afrika

Abstract

This article seeks to demonstrate the ideologies involved in armed conflicts in Africa, from decolonisation to the present day, focusing on each period and each ideology's most prominent representative. The study, taking into account the periods indicated, focuses on anti-colonial uprisings, revolutionary wars and religious armed conflicts. The aim of the study is to analyse the ideological shifts underlying conflicts in one of the regions in the world most affected by armed violence.

Keywords: ideology, nationalism, Marxism, religion, Africa

¹ Doktori hallgató, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola, e-mail: fercsak.b@gmail.com

Bevezetés

A *Time* magazin az 1960. március 7-én kelt számában² két (külön) Afrika-térképet közölt hasábjain: az 1950-es gyarmati Afrika és az 1960-as, a gyarmati uralom nagy része alól felszabadult, immáron független Afrika térképét. Ez utóbbi év különös jelentőséggel bírt a kontinens számára, hiszen egyedül ebben az évben 17 afrikai ország nyerte el önállóságát, többnyire a nacionalista ideológiákkal a háttérükben. Az ideológiák jelentőségét tekintve megoszlanak a vélemények a szakértők között, egyesek szerint az ideológia kevésbé fontos, mások viszont meghatározónak tartják azt a fegyveres konfliktusok vonatkozásában. Egyre gyakoribbak azok a viták, amelyek arról szólnak, hogy az ideológia fontos bázisa-e a konfliktusoknak, s hogy annak figyelmen kívül hagyása vajon megmagyarázhatatlanul hagyná-e a háborúval kapcsolatos főbb jelenségeket.³ A 20. században (egyebek közt) az afrikai elitek (is) importálták a szocialista és marxista ideológiákat, amelyeket aztán nacionalizmusukkal vegyítettek.⁴ A függetlenség kivívását követően az ideológiák funkciója az új afrikai országok esetében „zavaros” környezetük rendezése, aktuális helyzetük módszeres magyarázata, valamint tervezett fejlődésük irányítása volt, amit sok afrikai vezető szívesen közvetített, mivel elősegítette a nemzeti egység megerősítését.⁵ A különféle ideológiai elgondolásokat tekintve azt láthatjuk, hogy a szekuláris ideológiák többnyire a hidegháború vége előtti, a teológiaiak az azt követő időtartamot igazolják.⁶ Míg a korai afrikai fegyveres mozgalmakat nagyrészt a gyarmatellenes nacionalizmus, a későbbi mozgalmakat pedig a külső, hidegháborús pártfogókhoz való ideológiai ragaszkodás előmozdítása jellemezte, a 21. század elejére az ideológiai keretek, különösen a globális iszlám, fontos jellemzői lettek sok „feltörekvőben lévő” fegyveres konfliktusnak a Száhel-övezetben tevékenykedő AQIM-től a nigériai Boko Haramig és az Afrika szarván aktív al-Shabaabig egyaránt.⁷

Ideológiák a fegyveres konfliktusokban

Az ideológiák esetében eszmék (összefüggő) rendszeréről beszélhetünk, amelyek megnyilvánulhatnak különböző felfogásokban, alakíthatják az azt magukévá tevők gondolkodását, elképzeléseit, formálhatják tetteiket és cselekvéseiket egyaránt. Fogalmát tekintve a szakirodalomban több meghatározás is tetten érhető, amelyek közül néhány (a teljesség igénye nélkül, Jonathan Leader Maynard vonatkozó vizsgálata⁸ alapján) az alábbiak szerint összegezhető. Az ideológia

- politikai gondolkodási rendszer, amelyen keresztül az adott egyén vagy csoport kialakítja annak a politikai világnak a megértését, amelyben ők vagy azok, akik a gondolataikat foglalkoztatják, élnek, majd ennek megfelelően cselekszenek;

² *Time* 1960: 25.

³ MAYNARD 2019: 635.

⁴ HUNTINGTON 2014: 153.

⁵ CLAPHAM 1970: 2.

⁶ BASEDAU–DEITCH–ZELLMAN 2022: 1847.

⁷ BOAS–DUNN 2017: 12.

⁸ MAYNARD 2019: 635–649.

- politikai meggyőződések halmaza, amely elősegíti a világ megértésének sajátos módját, és formálja a csoport tagjai és a kívülállók közötti, valamint a csoport tagjainak egymás közötti kapcsolatát;
- többé-kevésbé szisztematikus eszmék (elképzelések) összessége, amely magában foglalja a csoport előtt álló sérelmek vagy kihívások megfogalmazását, a célok csoport nevében történő meghatározását, illetve bizonyos cselekvési programokat úgyszintén.⁹

A háborús ideológia a konfliktus felvállalásának (többé-kevésbé) tényleges indoka, olyan, a háborús cselekvések igazolására szolgáló elképzelés, amelyet az egymással háborúzó felek gondolnak vagy hangoztatnak. Az ideológia jelentősége abban áll, hogy az a háborús cselekményeknek mindig tudatos indoka, így a háború igazolása tekintetében hivatkozási alapul szolgálhat, szemben a konfliktusok materiálisabb (gazdasági, demográfiai) okaival, amelyek többnyire öntudatlanul ható tényezők.¹⁰ Alakíthatja az érintett szereplők biztonságról, stratégiáról, hatalmi politikáról alkotott felfogását, akárcsak Lenin, Mao Ce-tung vagy Oszáma bin Ládén esetében, akik kiemelt (intellektuális) figyelmet szenteltek a stratégiának (ez a gondolkodás nem az ideológiai alapelveikről történő lemondást jelentette, hanem politikai világnézetük központi elemét). Az ideológia befolyásolhatja a fegyveres konfliktus szereplőinek fenyegetettségérzékelését, stratégiáját, képességeit, úgyszintén az erőszak alkalmazására való hajlamát.¹¹ Hatással lehet a fegyveres konfliktusok időtartamára és intenzitására, közvetlen indítékot adhat az erőszakra, hozzájárulhat az ideológiailag összeférhetetlen csoportok közötti ellenségeskedéshez.¹² A háborús ideológia már a múltbeli fegyveres konfliktusokban is fontos szerepet töltött be, mivel „többek között meghatározta, hogy a fegyvereket és a vezetői döntéseket milyen célok tekintetében alkalmazzák, illetve biztosította az érintett személyek és államok kitartását és hűségét”.¹³ Nyilvánvaló, hogy a háborúk, fegyveres konfliktusok tekintetében az ideológián kívül több más, fontos tényező is szerepet játszik. Az ideológia azonban abban az esetben is jelentőséggel bírhat, ha nem jár együtt valódi háborúval, méghozzá „a célkijelölés, az integráció és a megfélemlítés előmozdításában.”¹⁴ A politika mindig többről szól, mint ideológiáról, de amikor egyének és csoportok elkötelezik magukat a szervezett erőszak mellett, az szinte mindig az ideológiai dimenzióra utal.¹⁵ Az ideológia tehát számít a fegyveres konfliktusok esetében, de más (lényeges) faktorokkal együtt, különösen az egyes történelmi korszakokkal és materiális tényezőkkel szoros kapcsolatban.¹⁶

⁹ MAYNARD 2019: 637.

¹⁰ BODA 2023a: 7–8.

¹¹ MAYNARD 2019: 637–638.

¹² BASEDAU–DEITCH–ZELLMAN 2022: 1827.

¹³ BODA 2023a: 7.

¹⁴ BODA 2023a: 8.

¹⁵ MAYNARD 2019: 646.

¹⁶ BASEDAU–DEITCH–ZELLMAN 2022: 1847.

Nacionalizmus Afrikában

Az afrikai dekolonizációs folyamatok lefolyásában több fontos tényező is szerepet játszott, amelyek egyike volt a posztkoloniális Afrikában is meghatározó ideológiaként megmaradt *nacionalizmus*. Az 1920-as évektől kezdődően Fekete-Afrikában alakult, a nacionalizmus ideológiáját hordozó pártokkal szemben elvárásként fogalmazódott meg, hogy hatalomra kerülésüket követően az afrikai társadalmakat modernizálni fogják, a függetlenné vált nemzetállamok kereteit nemzeti tartalommal töltik meg.¹⁷ Az 1950-es években aztán az afrikai nacionalizmus és a függetlenség iránti törekvések megerősödtek. Az európai nacionalizmustól¹⁸ eltérő módon Afrikában azonban nem az adott társadalmak kívánták megteremteni saját államaikat, hanem külső kényszer hatására zártak össze egymással ellentétes identitású népcsoportokat meghatározott területeken, ahol nem volt közös kultúra, s hiányzott az egységtudat is.¹⁹ Az önrendelkezés – Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) Alapokmányában, valamint a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányában (1966) is szereplő – alapelve az afrikai nacionalisták esetében is hivatkozási alapul szolgált politikai céljaik elérése érdekében. Az 1945-ben Manchesterben megrendezett V. Pánafrikai Kongresszustól kezdődően az afrikai nacionalista mozgalmak a koncepciót a gyarmati uralom alóli függetlenséghez való jogként értelmezték.²⁰ Kulcsfontosságúnak bizonyult az 1960-as év, amikor is az ENSZ Közgyűlése elfogadta a történelmi jelentőségű 1514-es számú határozatát, amely az önrendelkezést minden népet megillető jogként fogalmazta meg, és deklarálta, hogy a népek idegen uralom alá vetése és kizsákmányolása az alapvető emberi jogok megtagadását jelenti.²¹ Az afrikai gyarmatok függetlenné válása során békés átmenetekre és (a nacionalista ideológiáktól vezérelt felkelők részéről) fegyveres harcokra egyaránt sor került. Bár a legtöbb afrikai ország a gyarmattartó hatalom és a nacionalisták közötti tárgyalások eredményeként vált függetlenné, a háborúk fontos szerepet játszottak abban, hogy az európaiak feladják afrikai gyarmatbirodalmaikat. Az 1956-os szuezi válság, az 1952 és 1960 között lezajlott kenyai felkelés, az 1954 és 1962 közötti algériai függetlenségi háború egyaránt gyors dekolonizációt eredményezett, de az afrikai nacionalisták fegyvert fogtak a gyarmattartó Portugália és a dél-afrikai fehér kisebbségi államok rezsimjei ellen is,²² amelyek közül a továbbiakban ez utóbbira térek ki részletesebben.

Az 1912-ben alapított Afrikai Nemzeti Kongresszus (African National Congress, ANC)²³ a *dél-afrikai* felszabadító harcának filozófiai alapjául a „Szabadság és egység mindenki számára” alapelveként nyugvó nacionalizmust tette meg.²⁴ Az ANC létrehozása a Dél-Afrikában tapasztalt faji megkülönböztetéseken alapult, a mozgalom

¹⁷ BÚR 2011: 54.

¹⁸ A német Haushofer szerint a nacionalizmus egy-egy nép nemzeti ideológiája. Egyik alapvetése, miszerint a történelem alapvető alanya nem az emberiség, hanem a nemzetek, a szintén német Johann Gottfried Herdertől származik. BODA 2023a: 287, 329.

¹⁹ BENKES 2009: 40.

²⁰ ALI-MATTHEWS 1999: 262.

²¹ Getachew 2019: 73.

²² STAPLETON 2018: 65.

²³ Eredeti nevén: South African Native National Congress (SANNC). A névváltoztatásra – amely az afrikai néptömegek nacionalista programja iránti elkötelezettséget jelezte – 1923-ban került sor. TWALA 2014: 1990.

²⁴ TWALA 2014: 1988–1989.

egyik ideológiai küldetése volt, hogy minden afrikait egyesítsen Dél-Afrikában a faji megosztó törekvésekkel szemben. Az ANC célja kezdetben az általános választójog kivívása és az egyesült Dél-Afrika megteremtése volt, politikai irányultsága az afrikai polgári és politikai jogok védelmének és előmozdításának szükségességére támaszkodott a gyarmati alárendeltséggel szemben. A mozgalom ideológiáját az 1950-es évekig egyértelműen az afrikai nacionalizmus uralta, a felszabadító harcok Dél-Afrika vonatkozásában elsősorban az apartheid megdöntéséről szóltak.²⁵ Az idők folyamán, igazodva az éppen aktuálisan jelentkező kihívásokhoz, az ANC ideológiája is változott, nem utolsósorban a mozgalmon belül jelentkező megosztottságnak is köszönhetően. Az ideológiai változás tekintetében döntő fontosságúnak bizonyult az 1952-es „Ellenszegülési Kampány” (*Defiance Campaign*) és az 1955-ben Johannesburgban a Népek Kongresszusán született úgynevezett „Szabadság Charta” (*Freedom Charter*).²⁶ A Charta hivatalos dokumentumként való elfogadása jelentős szerepet játszott az ANC faji előítéletektől mentes politikájában, és különösen fontos volt a fajok közötti politikai együttműködés hangsúlyozásában egyaránt. Később előtérbe került a többnemzetiségű megközelítés is, amely azon a meggyőződésen alapult, hogy Dél-Afrika nem volt egységes társadalom. A mozgalom ezen álláspontja azonban jelentős belső feszültségek okozója volt, ami végül az afrikanisták elszakadásához és a Pánafrikai Kongresszus (1959-ben történő) megalakításához vezetett.²⁷

A fordulópontot 1960. március 21. hozta el, amikor is a dél-afrikai településen, Sharpeville-ben apartheidellenes tüntetést tartottak. A demonstráció során a dél-afrikai rendőrség a tömegbe lőtt, 69 ember életét vesztette. Az esemény a passzív ellenállás végét, egyben a fegyveres harc kezdetét jelentette, s 1961 júliusában az ANC Nelson Mandela közreműködésével megalapította a Nemzet Lándzsája (Umkhonto we Sizwe, angolul: Spear of the Nation) nevű katonai szervezetet, erőszakos fellépést hirdetve az apartheidállam ellen.²⁸ 1961. december 16-án a szervezet – az egységei által végrehajtott támadásokkal egyidejűleg – kiáltványt (*Manifesto*)²⁹ tett közzé, amelyben megfogalmazta céljait és alapelveit. A kiáltvány szerint a Nemzet Lándzsája (magát politikai irányítás alá helyezve) a szabadságért és a demokráciáért olyan új módszerekkel fog küzdeni, amelyek a meglévő nemzeti felszabadító szervezetek tevékenységének kiegészítéséhez szükségesek. A dokumentum tartalmazza, hogy a szervezet által alkalmazott erőszakért a nacionalista kormányzat agresszív, az erőn és az elnyomáson alapuló politikája a felelős, egyben kiemeli, hogy a Nemzet Lándzsája bürszintől függetlenül az ország valamennyi lakosának érdekeit szolgálja, a fehér felsőbbrendűség eltörlése érdekében.³⁰ Mandelát 1963-ban a dél-afrikai

²⁵ TWALA 2014: 1989–90.

²⁶ A Charta többek között foglalkozik a nemzetiségek egyenjogúságával, a vagyoni javak, a föld elosztásával, a törvény előtti egyenlőséggel, a mindenkít egyenlő mértékben megillető alapvető emberi jogokkal, a lakhatás, a biztonság, valamint a béke és barátság kérdésköreivel. A dokumentum elfogadói a Charta zárószövegében kinyilvánítják, hogy ezekért a szabadságjogokért egész életükben, a szabadság elnyeréséig harcolni fognak. Egy évvel később a kongresszust összehívó szervezetek 156 vezetőjét hazaárulás vádjával letartóztatták. Lásd az Afrikai Nemzeti Kongresszus hivatalos honlapja: www.anc1912.org.za/national-consultative-conference-1969-the-freedom-charter-revolutionary-program-me-of-the-anc/

²⁷ TWALA 2014: 1990–1991.

²⁸ STAPLETON 2018: 84.

²⁹ Manifesto of Umkhonto we Sizwe. STAPLETON 2018: 154–155.

³⁰ STAPLETON 2018: 154–155.

hatóságok letartóztatták és hazaárulás vádjával életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. A Legfelsőbb Bíróságon 1964. április 20-án a vádlottak padján tett vallomásában a politikus a vádpontokhoz kapcsolódóan kitért többek között az erőszak kérdésére, az ANC tevékenységére és szerepére, a Nemzet Lándzsája politikai célkitűzéseire, valamint a kommunizmustól történő elhatárolódásra egyaránt.³¹ Beszédében megjegyezte, hogy ötven év erőszakmentes küzdelme semmit sem eredményezett, így arra a következtetésre jutott, hogy az erőszak alkalmazása elkerülhetetlen, erre viszont kizárólag abban az esetben kerülhet sor, ha minden más eszköz kudarcot vallott, ha a békés tiltakozás minden más csatornáját elzárják előlük.³² A vádpontok között szerepelt az is, hogy az ANC és a Dél-afrikai Kommunista Párt céljai és célkitűzései ugyanazok. Mandela ezt határozottan cáfolta, kiemelve, hogy az ANC ideológiai hitvallása mindig is az afrikai nacionalizmus hitvallása volt, s hogy a legfontosabb politikai dokumentum, amelyet a mozgalom valaha is adoptált, az a „Szabadság Charta”, ami semmiképpen sem tekinthető egy szocialista állam (hivatalos) programjának.³³ Mandela rámutatott arra az alapvető eltérésre, hogy míg a Kommunista Párt az osztálykülönbségek hangsúlyozására törekedett, az ANC ezek összehangolására. Elsődleges feladatként a faji megkülönböztetés megszüntetését, valamint a demokratikus jogok – „Szabadság Charta” alapján történő – érvényesítését határozta meg, vallomása zárásaként pedig kiemelte, hogy ő maga az afrikai nép harcának szentelte életét, s a fehér és fekete uralom ellen egyaránt harcol(t).³⁴ Az 1970-es és 1980-as években az apartheid rendszere elleni küzdelem tovább folytatódott. A Nemzet Lándzsája közreműködésével fedett hálózatok épültek ki, hogy rendőrállomásokat, vasutakat és állami intézményeket célzó (korlátozott) katonai bevetéseket hajtsanak végre.³⁵

Összességében a nacionalista ideológia Afrikában a függetlenségi törekvésekkel kapcsolatban a második világháborút követő időszakban erősödött meg. Követői gyakran hivatkoztak az önrendelkezés eszményének alapelveire, kiaknázva a Pánafrikai Kongresszus, illetve az ENSZ nemzetközi fórumai által biztosított lehetőségeket. Az ideológia a posztkoloniális Afrikában is meghatározó maradt, alapul szolgálva a dél-afrikai ANC filozófiájának is. A mozgalom közel ötvenéves erőszakmentes politikájában a fordulóponthoz a sharpeville-i tüntetésen történtek jelentették. A fegyveres erőszak ezt követően az 1970-es és 1980-as években állandósult, míg nem az 1990-es évek elején megindult demokratikus folyamatok, és az ANC kormányra kerülése következtében az apartheidrendszer megszűnt, és az ország elnöke a korábban életfogytiglani szabadságvesztés büntetésre ítélt Nelson Mandela lett.

³¹ *Mandela vallomása 1964.*

³² *Mandela vallomása 1964.*

³³ *Mandela vallomása 1964.*

³⁴ *Mandela vallomása 1964.*

³⁵ STAPLETON 2018: 85.

Baloldali ideológiák

Mivel a gyarmatosítás a globális kapitalista rendszer szerves része volt, Lenin imperializmus-kritikája erőteljes hatást gyakorolt az afrikai felszabadítókra és az általuk kifejtett politikai ideológiára.³⁶ Nem meglepő tehát, hogy a posztkoloniális Afrikában egyes országok vezető politikusai (forradalmárijai) a baloldali eszmékhez fordulva látták biztosítottnak a céljaik eléréséhez szükséges ideológiai hátteret. Mindössze azonban nyolc afrikai ország hirdetett meg hivatalosan is szocialista kormányprogramot,³⁷ mégis sok afrikai értelmiségi számára a szocialista gondolkodás, a közösségi tulajdonban lévő termelőeszközök, a nép kezében összpontosuló hatalom összhangban volt az afrikai hagyományos társadalmak jellemzőivel.³⁸ A marxista katonai rendszerek különböztek az afrikai szocializmus által – az 1950-es, 1960-as években, nem sokkal a függetlenség kivívása után – kormányzott államoktól (mint például Ghána, Guinea, Mali, Tanzánia, Zambia, Algéria).³⁹ A magukat marxista-leninistának tekintő forradalmi katonai rezsimok⁴⁰ katonai puccsok révén szereztek meg a hatalmat, úgymint Szomália, Etiópia, Kongó-Brazzaville, Benin, Madagaszkár, vagy éppen Burkina Faso esetében.⁴¹ Az afrikai marxisták átvették Marx módszerét, s azt a gyarmati kapitalizmus során kialakult társadalmukhoz igazították, kidolgozva saját (marxista) forradalmi teóriáikat és politikai gyakorlatukat (például Amílcar Cabral).⁴²

A *marxizmus* elméleti és politikai mozgalmi hatása elsősorban a városi proletariátusokkal rendelkező telepes társadalmakban volt érezhető, különösen a britek által gyarmatosított Dél-Afrikában, illetve a franciákhoz tartozó Algériában. Ez utóbbi ország esetében 1936-ban független kommunista párt alakult, amely 1957-ben *Réalités algériennes et Marxisme* néven elméleti folyóiratot is indított, ahol a név a marxizmus Algéria sajátosságaira történő alkalmazására irányuló törekvést tükrözte.⁴³ Az algériai marxisták vonatkozásában a nemzeti és földügyi kérdések egyaránt központi szerepet játszottak a felszabadító küzdelem során. A két kérdés elválaszthatatlanul összekapcsolódott, nemcsak azért, mert a gyarmatosítók elfoglalták a gyarmatosítottak földjeit, hanem, amint azt Frantz Fanon megfogalmazta, azért is, mert a föld a kenyér mellett mindenekelőtt a méltóság forrása.⁴⁴ Fanon a lyoni egyetemen folytatott orvosi és filozófiai tanulmányokat, harcolt a fasizmus ellen a második világháborúban, majd Martinique fővárosába visszatérve a kommunista lista jelöltjét, Aimé Césaire-t támogatta a nemzetgyűlési választások során. Algériából 1956-ban kellett elmenekülnie, mivel kapcsolata az Algériai Nemzeti Felszabadítási Fronttal (FLN) lelepleződött

³⁶ ROESSLER–VERHOEVEN 2016: 33.

³⁷ FAGE–TORDOFF 2004: 423.

³⁸ ROESSLER–VERHOEVEN 2016: 33.

³⁹ VISENTINI 2020: 34.

⁴⁰ Ezek közül a katonai rezsimok közül néhány a tudományos szocializmus nézeteivel is rokonszenvezett. A tudományos szocializmus a társadalmi rend megváltoztatására törekedett. Felfogása szerint a kapitalizmus minden háborúja igazságtalan, az ellene vívott háború pedig igazságos. „A kapitalizmus és a proletariátus ellentéte miatt a kommunista igazságos háború mindig polgárháború, azon belül is forradalmi jellegű, amely az elnyomás ellen irányul.” BODA 2023a: 357–363.

⁴¹ VISENTINI 2020: 34.

⁴² SMITH 2017: 38.

⁴³ DREW 2018: 1–11.

⁴⁴ DREW 2018: 2–3.

(ápolókat képzett ki a partizánok számára, üzeneteket és fegyvereket is kézbesített). Fanon az 1961-ben megjelent, *A Föld rabjai* című művében foglalta össze – többek között – az erőszak kérdésével, a dekolonizációval, a gyarmati világgal és a felszabadító harcokkal kapcsolatos téziseit. A marxista tételeket átértelmezve megkísérelte a gyarmati rendszer felbomlásának és egy sajátos szocializmus kezdeteinek folyamatát egységes rendszerbe foglalni. Fanon szerint a dekolonizáció mindig erőszakos jelenség, megköveteli a gyarmati helyzet teljes megkérdőjelezését, célja pedig a világ rendjének megváltoztatása (a gyarmatosítottak szüntelenül készen kell állnia az erőszakra).⁴⁵ Rámutat arra, hogy a kolonializmus természetes állapota az erőszak, ebből következően az meghajolni csak a még nagyobb erőszak előtt képes (a nyílt fegyveres harc léte jelzi, hogy a nép ekkor már csak az erőszakos eszközökben bíz).⁴⁶ Szerinte az ideológiai szint hatása a harc kifejlődése mértékében bontakozik ki és erősödik meg.⁴⁷ Kijelenti, hogy a felszabadító harc során jelentkező erőszak nem szűnik meg a függetlenség kivívását követően, „mert a nemzeti építőmunka továbbra is a kapitalizmus és a szocializmus döntő küzdelmének keretében valósul meg.”⁴⁸ Fanon az egyén szintjén is vizsgálta az erőszakot, illetve annak alkalmazásának individuumra gyakorolt hatásait. Az algériai forradalmár az egyén tekintetében az erőszakot ellenméregnek tartja, amely gyógyír a gyarmatosított kisebbségi komplexusára és elkeseredettségére, őt elszánttá teszi és önbecsülését is visszaadja.⁴⁹

Fanon az erőszak nemzetközi összefüggéseit szintén elemezte, kitérve a két, hidegháborús katonai tömb szembenállására. Ennek során úgy nyilatkozik, hogy a harmadik világ számára elérkezett az ideje a kapitalista és a szocialista rendszer között történő választásnak. Annak ellenére azonban, hogy az elmaradott országok nemzeti függetlenségi harcuk során kihasználták a két katonai tömb versengését, Fanon szerint nem szabad részt venni ebben a versenyben, s a harmadik világ országainak inkább saját értékeiket kell a felszínre hozniuk. A forradalmár kijelenti, hogy a kapitalista berendezkedés által a nemzeti és egyetemes feladatok megvalósítása nem lehetséges, s hittel tesz a szocialista rendszer mellett: „Ha viszont szocialista rendszert választunk [...], akkor gyorsabban és harmonikusabban haladhatunk előre [...]”.⁵⁰ Fanon úgy véli, hogy a paraszti tömegeknek igen fontos szerepük van a gyarmatosított országok forradalmaiban. Állítása szerint „[...] nyilvánvaló, hogy a gyarmati országokban egyedül a parasztság forradalmi. Semmi veszítenivalója nincs, és mindent megnyerhet [...] Bizonyos körülmények között a paraszti tömegek döntő módon alakíthatják mind a nemzeti felszabadító harcot, mind azokat a perspektívákat, amelyeket az eljövendő nemzet választ.”⁵¹ Elméleti munkásságában megjelent az (afrikai) népi háború elve, stratégiája is,⁵² a gerillaháborút úgy jellemezi, mint amelyben a nemzeti felszabadító hadsereg faluról falura jár, visszahúzódik az erdőkbe, rajtaütéseket szervez, s az ellenség

⁴⁵ FANON 1985: 49–55.

⁴⁶ FANON 1985: 74, 93.

⁴⁷ FANON 1985: 144.

⁴⁸ FANON 1985: 85.

⁴⁹ FANON 1985: 102.

⁵⁰ FANON 1985: 106–107.

⁵¹ FANON 1985: 73, 126.

⁵² ÁGH 1989: 167.

mögé kerül.⁵³ Fanon több más radikálissal együtt a világ forradalmi erőinek új centrumát a harmadik világban látta.⁵⁴ Megfogalmazása szerint: „A harmadik világnak előlről kell kezdenie az emberi történelmet, számot vetve Európa olykor csodálatos téziseivel, de egyszersmind Európa bűneivel is.”⁵⁵

Összességében a baloldali ideológiák az afrikai felszabadító küzdelmek során és a posztkolonialis Afrika történetében egyaránt jelentősek. A marxizmus-leninizmus alternatív megoldást kínált a függetlenné váló afrikai országok számára az előttük álló kihívásokra. Az ideológiát az afrikai politikusok és szabadságharcosok társadalmuk sajátosságaihoz igazították, kidolgozva saját forradalmi elméleteiket, amint az Fanon elméleti munkásságában is tetten érhető. Az 1980-as évek végétől (azonban) egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy azon afrikai országokban, ahol ortodox marxista-leninista kormány szerezte meg a hatalmat, nem sikerült a haladó szocialista társadalmat megteremteni.⁵⁶ A Szovjetunió összeomlását követően pedig a külső támogatás megszűnése, a liberális gazdasági és politikai reformok megindulása következtében a marxizmus ideológiája Afrikában (is) háttérbe szorult.

Vallási (politikai) ideológiák

A háborús ideológiák természetük szerinti felosztása tekintetében beszélhetünk vallási jellegű igazolásról, amely Isten akaratára, parancsára vagy a vallás védelmére hivatkozik, gyakorlatilag a vallási világgéppel igazolva a háborút. A vallási ideológiák már a régmúlt fegyveres konfliktusaiban is fontos szerepet töltek be, de népszerűségük azóta is töretlen. „A vallás a háborús ideológiák egyik legerőteljesebb és legerőteljesebb forrása”.⁵⁷ Az elmúlt évtizedekben, (nagyjából az 1970-es évektől) a vallás politikai befolyása egyre erőteljesebbé vált minden földrészen, és minden nagy világvallás esetében.⁵⁸ A vallási újjáéledés egyik fő oka⁵⁹ a világi ideológiákban bekövetkezett válság volt, amelynek során Afrika nagy részén a gyarmati függetlenségi mozgalmakat ösztönző euforikus nacionalizmus az 1960-as és 1970-es évek végére stagnálást eredményezett, minthogy az alapító atyák korrump diktátorokká váltak, és az új államok polgárháborúba vagy tartós szegénységbe sülyedtek (például Algéria vagy a kommunizmust meghirdető országok esetében).⁶⁰ A bipoláris világrend megszűnése aztán a két katonai tömb korábban nyújtott külső támogatásainak elmaradását eredményezte, aminek következtében a hidegháború után még inkább felszínre törtek az addig elfojtott vallási ellentétek. Az elmúlt évtizedekben, a vallási – fegyveres – konfliktusokat tekintve emelkedő tendencia mutatkozik, s az ilyen jellegű összecsapások vonatkozásában

⁵³ FANON 1985: 135.

⁵⁴ ÁGH 1989: 172.

⁵⁵ FANON 1985: 292.

⁵⁶ Ennek okai elsősorban az új nemzeti elit megerősödésében, az állami korrupcióban, a tekintélyelvű hatalomgyakorlásban, a nyugati hatalmak „bomlasztó” tevékenységeiben és a Szovjetunió káros befolyásában gyökereztek. SMITH 2017: 38.

⁵⁷ BODA 2023a: 9, 43.

⁵⁸ TOFT–PHILPOTT–SHAH 2011: 3–9.

⁵⁹ A vallás globális újjáéledése további három általános tendenciával magyarázható: a modernizációval, a demokratizálódás folyamatával és a globalizációval. TOFT–PHILPOTT–SHAH 2011: 172.

⁶⁰ TOFT–PHILPOTT–SHAH 2011: 13.

az egyik legnagyobb mértékben sújtott régió Afrika (Algéria, Egyiptom, Etiópia, Közép-Afrikai Köztársaság, Uganda, Szudán, Mali, Nigéria, Szomália, Líbia).⁶¹ Az afrikai vallási fegyveres konfliktusok tekintetében az iszlamizmus⁶² több érintett szereplő ideológiája esetében is megtalálható (például Egyiptom, Algéria, Nigéria, Szomália). Az iszlamisták vonatkozásában – akiknek a térnyerése az 1928-ban Egyiptomban létrejött Muszlim Testvérek Szervezetéhez köthető – megkülönböztethetünk mérsékelt, illetve politikai céljaikat erőszak alkalmazásával elérni kívánó radikális vagy militáns iszlamistákat (dzsihadistákat).⁶³ A 8. században élt jogtudós al-Shaibáni nevéhez fűződő szunnita hanafita jogi iskolán alapuló dzsihadideológia szerint különbség van azon területek között, ahol Allah törvényei érvényesülnek (ez a *dár al-islám*, vagyis az iszlám háza/területe), illetve azon területek között, ahol nem (ez pedig a *dár al-harb*, azaz a háború/konfliktus háza/területe). A világ ezen felosztását később al-Sáfii kiegészítette a szövetséges és ütközőállamok kategóriájával, ami a *dár al-ahd*, azaz a szerződés háza/területeként ismert. Al-Shaibáni dzsihadideológiája szerint a háború indítására az alábbi célok elérése érdekében van lehetőség:

- a muszlim uralom civilizálás érdekében történő terjesztése foglalás útján vagy adófizetés elfogadtatásával;
- a muszlim területen élő nem muszlim vagy muszlim lázadók elleni fellépés és azoknak a birodalomba való integrálása;
- a rablók és útonállók elleni fellépés a muszlim állam biztonsága érdekében, illetve a hitehagyottak visszatérítése vagy megbüntetése.⁶⁴

A dzsihadizmus legjelentősebb szellemi ideológiai megalapozója az egyiptomi Muszlim Testvérek ideológusa, Szajjid Kutb volt, aki a világot jóra, vagyis iszlámra, illetve rosszra, azaz nem iszlámra osztja. Kutb ez utóbbira a *dzsáhilijja* kifejezést használja, szerinte minden, ami az iszlám rendszerén kívül van, az *dzsáhilijja* (azaz amivel nem lehet kiegyezni, és ami eredetileg a tudatlanság, a barbárság korát jelöli még az iszlám előtt), s minden olyan társadalom, amely nem Allahot szolgálja, barbár társadalomnak minősül (ilyenek például többek között az afrikai bálványimádók is).⁶⁵ Elméleti tételét 1964-ben, börtönévei alatt az *Útjelzők* című írásában foglalta össze. A dzsihad vonatkozásában Kutb elmarasztalja a gondolkodásában defetista (mai) nemzedéket, amely azt állítja, hogy „az iszlám már csak a védekezésre alkalmazza a dzsihadot”, ezáltal megkísérlik azt arra korlátozni, amit manapság védelmi háborúnak hívnak. A muszlim dzsihadnak azonban „semmi köze nincsen a ma emberének háborúhoz, sem annak okaihoz, sem azok jellegéhez. A muszlim dzsihad okai az iszlám természetében, a lényegében, a földön betöltendő szerepében, s Allah által elrendelt magasztos

⁶¹ A vallási fegyveres konfliktusok vonatkozásában tapasztalható emelkedő tendencia, illetve az egyes földrajzi régiók érintettsége tekintetében vö. FOX 2012; BASEDAU 2017; SVENSSON–NILSSON 2018 és TOFT 2011, 2021 elemzéseivel.

⁶² Az iszlamizmus az iszlám vallást céljai megvalósítása érdekében felhasználó, s annak megfelelően értelmező politikai ideológia, illetve az erre épülő aktivista mozgalom. Az iszlám klasszikus forrásaira hivatkozó, de modern értelmezése, amely saját politikai, ideológiai iszlám értelmezését az egész társadalomban érvényesíteni kívánja. ROSTOVÁNYI 2020: 37–38.

⁶³ ROSTOVÁNYI 2020: 38–45.

⁶⁴ BODA 2023b: 28–29.

⁶⁵ ROSTOVÁNYI 2020: 68–69.

céljaiban keresendők [...]”.⁶⁶ Az 1970-es évek végén, a 80-as évek elején bekövetkezett iszlamista erőszakhullám keretében az egyes iszlamista csoportok támadásai (a Nyugat bírálata mellett) elsősorban a saját országaik iszlám értékeit nem tisztelő politikai és vallási vezetőit célozták.⁶⁷ Ennek ideológiai alapjait Muhammad Abd asz-Szalám Faradzs,⁶⁸ az Egyiptomi Iszlám Dzsihad nevű szervezet ideológusa fogalmazta meg, amikor (*A Rejtett Kötelesség* című írásában) kijelentette, hogy a „közeli ellenség elleni harc előbbre való a távoli ellenség elleni küzdelemnél”.⁶⁹ Faradzs szerint az imperalizmus fölszámolása helyett az iszlám által kijelölt teendőkre kell összpontosítani, és „Nem lehet kétséges, hogy a dzsihad első terepe a hitetlen vezetők fölszámolása, s az, hogy helyettesítsük őket a tökéletes iszlám renddel.” Faradzs az iszlám állam létrehozását minden muszlim kötelességének tartja (akár harc révén is), továbbá visszautasítja azt az állítást, hogy az iszlámban a dzsihadnak csakis a védelem lehet a feladata.⁷⁰ Kijelenti, hogy a muszlimok megalázásának és megosztottságának az oka a dzsihad elhanyagolása, és a győzelemért történő imádkozást egyaránt ajánlatosnak tartja.⁷¹ Kutbot 1966-ban, Faradzsot 1982-ben végezték ki, az iszlamizmus ideológiája azonban azt követően is töretlen. Anvar Szadat egyiptomi elnökkel szemben 1981-ben az Egyiptomi Iszlám Dzsihad és az Iszlám Csoport nevű szervezetek az elnök halálát okozó merényletet követték el, az 1990-es évektől kezdődően pedig megjelentek a nemzetközi szinten is tevékenykedő globalizált iszlamista szervezetek.⁷² Dzsihadista szervezetek vezetői és ideológusai hivatkoznak és utalnak Szajjid Kutbra, úgymint a nigériai Boko Haram alapítója, Muhammad Juszuf, vagy az al-Káida egyik vezető ideológusa, Aiman az-Zaváhirí.⁷³ Az arab tavaszt követően Egyiptomban megtartott parlamenti választások során a Muszlim Testvérek a szavazatok 37,5%-át szerezte meg, a 2012-ben lezajlott elnökválasztáson pedig a szervezetet képviselő Mohamed Murszit az ország elnökévé választották. A politikai hatalmat megszerző Muszlim Testvéreket mindezek ellenére 2013-ban betiltották, vagyonát elkobozták, majd a szervezetet terroristának minősítették.⁷⁴

Összefoglalva: a háborúk, fegyveres konfliktusok igazolásában a vallási (politikai) ideológiák mindig is meghatározó forrásként/hivatkozási alapul szolgáltak. Jelentőségük – összefüggésben a vallási újjáéledéssel – még inkább felértékelődött az 1970-es évektől kezdődően. Afrikában a vallási fegyveres konfliktusok vonatkozásában meghatározó ideológiaként jelentkezik az iszlamizmus, illetve annak radikális változata, a dzsihadizmus, amelynek gyökerei az egyiptomi Muszlim Testvérek szervezetének eszméihez vezethetők vissza.

⁶⁶ KUTB 2014: 316–318.

⁶⁷ ROSTOVÁNYI 2020: 38–48.

⁶⁸ Faradzs úgy vélte, hogy csak a vezetők és az általuk bevezetett törvények rosszak, maga a társadalom nem romlott, s ha a vezetőket erőszakos úton eltávolítják, a társadalom is melléjük áll majd. FARADZS 2014: 419.

⁶⁹ ROSTOVÁNYI 2020: 48.

⁷⁰ FARADZS 2014: 427, 451.

⁷¹ FARADZS 2014: 463–477.

⁷² ROSTOVÁNYI 2020: 50–51.

⁷³ ROSTOVÁNYI 2020: 66.

⁷⁴ N. RÓZSA 2015: 126–127.

Összegzés

Az afrikai fegyveres konfliktusokkal összefüggésben a különböző időszakokat tekintve eltérő ideológiák dominanciája figyelhető meg. Míg a dekolonizáció során elsősorban a nacionalista, addig a posztkolonizális Afrika történetében a baloldali és nacionalista ideológiák (gyakran egymással átfedésben) egyaránt tetten érhetők az egyes háborúkat érintően. Ezen ideológiák képviselői a magukévá tett eszméket saját társadalmuk jellegzetességeihez igazítva alkalmazták. Az 1970-es évektől fokozatosan, egyre inkább teret nyertek a többnyire az iszlámizmushoz kötődő vallási (politikai) ideológiák, amelyek gyökerei az egyiptomi Muszlim Testvérek ideológusaiig nyúlnak vissza. Eleinte – tekintettel arra, hogy teret nyertek a baloldali ideológiák is – korántsem volt egyértelmű, hogy az iszlámizmus váltja fel a nacionalizmust. „A baloldali ideológiák azonban nem tudtak igazán gyökeret verni, széleskörű támogatottságra szert tenni, ráadásul az állam komoly veszélyt látva bennük fellépett ellenük, illetve sok helyütt velük szemben nyíltan vagy burkoltan az iszlámistákat kezdte támogatni” (például Egyiptomban).⁷⁵ Ezekre az ideológiai gondolatokra a hidegháború befejezését követően is több (kortárs) dzsihadista szervezet vezetője hivatkozott és hivatkozik ma is, alátámasztva velük fegyveres harcának szükségességét.

Az ideológiákat tekintve lényeges, hogy milyen cél érdekében vállalható (fel) a konfliktus, illetve tekinthető legitimnek a fegyveres erőszak alkalmazása. Érdemes (módszertanilag) összevetni egymással az ismertetett afrikai ideológiákat az igazságos háború elméletének⁷⁶ bizonyos kategóriái, úgymint az igazságos cél vagy az alkalmazott erőszak jellege alapján. Az igazságos háború indításának legfontosabb szabálya az igazságos ok, az igazságos háború elmélete szerint a háború akkor igazolt, ha igazságos célra irányul és igazságosan viselhető.⁷⁷ Az ANC (majd később a Nemzet Lándzsája) ideológiája szerint a felszabadító harcok a faji megkülönböztetés megszüntetése, a szabadság, a demokrácia és a minden afrikai számára történő egység megvalósítása céljából folytak, az erőszakos fellépés mindezek érdekében az apartheidállam ellen irányult. Fanon esetében a cél a világ rendjének dekolonizáció által történő megváltoztatása, a gyarmatosított nép felszabadítása, majd egy új nemzet építése, ami egyértelműen erőszakkal jár. Az iszlámizmus radikális formájának, a dzsihadizmusnak a hosszú távú célja a világ hitehagyott rendszereinek megdöntése és a kalifátus ismételt létrejöttének az elérése, amihez rövid távon a „minél nagyobb anarchián, káoszon, instabilitáson keresztül vezet az út. Ennek egyik eszköze a polgárháborús helyzet teremtése és a minél hosszabb ideig elhúzódó polgárháború.”⁷⁸ Az erőszak jellegét tekintve az ANC egyértelművé teszi, hogy annak alkalmazása elkerülhetetlen, arra azonban kizárólag akkor kerülhet sor, ha minden más, békés eszközt kimerítettek, s ebben az esetben is csak megfelelően kontrollált formában.⁷⁹

⁷⁵ ROSTOVÁNYI 2020: 46.

⁷⁶ Az igazságos háború elmélete az egyik legrészletesebb, etikailag megalapozott és legkidolgozottabb háborús ideológia. Az elméletnek a középkor óta több formája is ismert, amelyek tartalmi szempontból ugyan különböznek, az alapelv azonban változatlan maradt: mindig jogos (igazságos) ok szükséges, ha fegyveres erőszakhöz folyamodunk. BODA 2021: 269–270.

⁷⁷ BODA 2023c: 58.

⁷⁸ ROSTOVÁNYI 2020: 95.

⁷⁹ *Mandela vallomása* 1964.

Fanon szerint a kolonializmus természetes állapota az erőszak, aminek következtében a dekolonizáció is mindig erőszakos jelenség. A gyarmatosítottnak folyamatosan készen kell állnia az erőszakra, a felelősség közös, az ellenség vonatkozásában nincs különbség harcolók és nem harcolók között. A dzsihádisták erőszak alkalmazásával kívánják megvalósítani céljaikat, az erőszakot és a terrort alkalmazandó eszköznek tekintik,⁸⁰ tevékenységüket a vallással kívánják legitimálni. Faradzs szerint maga a társadalom nem romlott, csak a vezetők (és az általuk hozott törvények), így ez utóbbiakat kell erőszakos eszközökkel eltávolítani (a hatalomból).⁸¹ A *Rejtett Kötelességben* kitér arra, hogy az olyan hitetlenek esetében, akiket korábban felszólítottak az iszlámra, a megtámadásukat megelőzően előzetes figyelmeztetés szükséges (kivéve, ha eljutott hozzájuk a felszólítás). Bár egyértelmű különbséget nem tesz az ellenség soraiban a harcolók és nem harcolók között, mégis a körülményektől teszi függővé többek között a gyermekek megölhetését is.⁸² Míg a dél-afrikai ANC ideológiája és Fanon elgondolásai között láthatóak átfedések, a vallási ideológia meglehetősen különbözik a másik kettőtől, különösen a célkitűzésekkel kapcsolatos elképzeléseik tekintetében.

Az ideológia több szempontból is számít a fegyveres konfliktusok vonatkozásában, egyik fő rendeltetése annak meghatározása, mikor lehet a háborút megindítani. Legfőbb jelentősége talán tudatos volta, hiszen ezáltal sokkal inkább igazolható a háborús indok. Kétségtelen, hogy a fegyveres konfliktusok okainak hátterében az ideológián kívül mindig fellelhetők egyéb más fontos tényezők is, az erőszakos cselekmények mögöttes tartalmát tekintve azonban sokszor tetten érhető az ideológiai befolyás. Afrika a vallási erőszak által (jelenleg is) kiemelten sújtott régió,⁸³ aminek következményei az európai biztonságra közvetlenül és közvetve egyaránt hatást gyakorolnak. Mindezek tükrében különösen fontos az ideológiai hátterű fegyveres konfliktusok vizsgálata, azok sajátos ismertetőjegyei, körülményeik (jobb) megértése érdekében.

Felhasznált irodalom

ÁGH Attila (1989): *Konfliktusok, háborúk*. Budapest: Zrínyi.

ALI, Taisier M. – MATTHEWS, Robert O. (1999): *Civil Wars in Africa. Roots and Resolution*. Montreal & Kingston: McGill-Queen's University. Online: www.jstor.org/stable/j.ctt8081f

BASEDAU, Matthias (2017): The Rise of Religious Armed Conflicts in Sub-Saharan Africa: No Simple Answers. *GIGA Focus*, 4. Online: www.giga-hamburg.de/en/publications/giga-focus/rise-religious-armed-conflicts-sub-saharan-africa-simple-answers

BASEDAU, Matthias – DEITCH, Mora – ZELLMAN, Ariel (2022): Rebels with a Cause: Does Ideology Make Armed Conflicts Longer and Bloodier? *Journal of Conflict Resolution*, 66(10), 1826–1853. Online: <https://doi.org/10.1177/00220027221108222>

⁸⁰ ROSTOVÁNYI 2020: 51.

⁸¹ FARADZS 2014: 419.

⁸² FARADZS 2014: 472–473.

⁸³ Erre vonatkozóan évről évre lásd KALÓ–UJHÁZI 2018; KALÓ–PETRUSKA–UJHÁZI 2019; UJHÁZI et al. 2020; UJHÁZI et al. 2021.

- BENKES Mihály (2009): Az afrikai államiség természete és a nemzetközi rendszer. In CSIZMADIA Sándor – TARRÓSY István (szerk.): *Afrika ma. Tradíció, átalakulás, fejlődés*. Pécs: IDResearch/Publikon, 29–50.
- BOAS, Morten – DUNN, Kevin C. szerk. (2017): *Africa's Insurgents: Navigating an Evolving Landscape*. Boulder: Lynne Rienner. Online: <https://doi.org/10.1515/9781626376526>
- BODA, Mihály (2021): The Hungarian Theory of Just War Based on the Idea of the Holy Crown: A Historical Case of Just Mission. *Journal of Military Ethics*, 20(3–4), 269–280. Online: <https://doi.org/10.1080/15027570.2021.2018797>
- BODA Mihály (2023a): *A háborús ideológiák története. A háború igazolása Nyugat-Európában és Magyarországon az ókortól a 20. század végéig*. Budapest: Ludovika.
- BODA Mihály (2023b): Az oszmán török háborús ideológia és a Magyar Királyság. In Kis Péter – PETRIK Iván – TOLDI Lóránt (szerk.): *„Zászló alá magam csaptam fel”. Ünnepi tanulmányok a 65 éves Csikány Tamás dandártábornok tiszteletére*. Budapest: Ludovika, 25–36.
- BODA Mihály (2023c): A teremtésvédelem és az igazságos háború elmélete: az elmélet kortárs formája. Jeff McMahan revizionista elmélete. *Hadtudomány*, 33(4), 57–72. Online: <https://doi.org/10.17047/HADTUD.2023.33.4.57>
- BÚR Gábor (2011): *Afrika-történeti tanulmányok*. Budapest: Mundus Novus.
- CLAPHAM, Christopher (1970): The Context of African Political Thought. *The Journal of Modern African Studies*, 8(1), 1–13. Online: <https://doi.org/10.1017/S0022278X00019327>
- DREW, Allison (2018): *Marxist Theory in African Settler Societies: Algeria and South Africa*. Online: https://humanities.uct.ac.za/sites/default/files/content_migration/humanities_uct_ac_za/1191/files/Drew-Marxism-African.pdf
- FAGE, J. D. – TORDOFF, William (2004): *Afrika története*. Budapest: Osiris.
- FANON, Frantz (1985): Az erőszakról; Az erőszakról – nemzetközi összefüggésben. In FANON, Frantz: *A föld rabjai*. Budapest: Gondolat, 53–112.
- FARADZS, Abd Asz-Szalám (2014): A Rejtett Kötelesség. In SIMON Róbert (szerk.): *Az iszlám fundamentalizmus. Gyökerek és elágazások Mohamedtől az al-Qá'idáig*. Budapest: Corvina, 422–481.
- FOX, Jonathan (2012): The Religious Wave: Religion and Domestic Conflict from 1960 to 2009. *Civil Wars*, 14(2), 141–158. Online: <https://doi.org/10.1080/13698249.2012.679492>
- GETACHEW, Adom (2019): *Worldmaking after Empire. The Rise and Fall of Self-determination*. Princeton & Oxford: Princeton University. Online: <https://doi.org/10.1515/9780691184340>
- HUNTINGTON, Samuel P. (2014): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest: Európa.
- KALÓ József – UJHÁZI Lóránd szerk. (2018): *Budapest-jelentés a keresztényüldözésről 2018*. Budapest: Dialóg Campus.
- KALÓ József – PETRUSKA Ferenc – UJHÁZI Lóránd szerk. (2019): *Budapest-jelentés a keresztényüldözésről 2019*. Budapest: Háttér.
- KUTB, Szajjid (2014): Útjelzők. In SIMON Róbert (szerk.): *Az iszlám fundamentalizmus. Gyökerek és elágazások Mohamedtől az al-Qá'idáig*. Budapest: Corvina.

- MANDELA, Nelson (1964): *Nelson Mandela's Statement from the Dock at the Opening of the Defence Case in the Rivonia Trial, Pretoria Supreme Court, 20 April 1964*. Online: www.un.org/en/events/mandeladay/court_statement_1964.shtml
- MAYNARD, Jonathan Leader (2019): Ideology and Armed Conflict. *Journal of Peace Research*, 56(5), 635–649. Online: <https://doi.org/10.1177/0022343319826629>
- N. RÓZSA Erzsébet (2015): *Az Arab Tavasz. A Közel-Kelet átalakulása*. Budapest: Osiris.
- ROESSLER, Philip – VERHOEVEN, Harry (2016): *Why Comrades Go To War. Liberation Politics and the Outbreak of Africa's Deadliest Conflict*. New York: Oxford University. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780190611354.003.0013>
- ROSTOVÁNYI Zsolt (2020): *Az iszlám és a 21. század*. Budapest: L'Harmattan.
- SMITH, Michael Nassen (2017): Marxism in Africa: Past and Present. *New Agenda: South African Journal of Social and Economic Policy*, 65, 36–38. Online: www.ajol.info/index.php/na/article/view/157714
- STAPLETON, Timothy (2018): *Africa: War and Conflict in the Twentieth Century*. London & New York: Routledge. Online: <https://doi.org/10.4324/9781351104685>
- SVENSSON, Isak – NILSSON, Desirée (2018): Disputes over the Divine: Introducing the Religion and Armed Conflict (RELAC) Data, 1975 to 2015. *Journal of Conflict Resolution*, 62(5), 1127–1148. Online: <https://doi.org/10.1177/0022002717737057>
- TOFT, Monica Duffy (2021): Getting Religion Right in Civil Wars. *Journal of Conflict Resolution*, 65(9), 1607–1634. Online: <https://doi.org/10.1177/0022002721997895>
- TOFT, Monica Duffy – PHILPOTT, Daniel – SHAH, Timothy Samuel (2011): *God's Century. Resurgent Religion and Global Politics*. New York – London: W. W. Norton & Company.
- TWALA, Chitja (2014): The African National Congress (ANC) and Its Ideological Shifts Over Time: Attempts to Define or Re-Define Its Ideological Identity? *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5(20), 1988–1992. Online: <https://doi.org/10.5901/mjss.2014.v5n20p1988>
- UJHÁZI Lóránd et al. szerk. (2020): *Budapest-jelentés a keresztényüldözésről 2020*. Budapest: Mondat.
- UJHÁZI Lóránd et al. szerk. (2021): *Budapest-jelentés a keresztényüldözésről 2021*. Vác: Mondat.
- VISENTINI, Paulo Gilberto Fagundes (2020): African Marxist Military Regimes, Rise and Fall: Internal Conditioners and International Dimensions. *Brazilian Journal of African Studies*, 5(9), 33–52. Online: <https://doi.org/10.22456/2448-3923.97061>

Tartalom

CSÓKA ATTILA: <i>Az anchluss és a hibrid hadviselés</i>	5
SÁNDOR TAMÁS: <i>Hadik András berlini vállalkozása a különleges műveletek tükrében</i>	15
BECK ATTILA: <i>A germán hadikultúra jellemzői a római császárkortól a Karolingok koráig</i>	31
BODA MIHÁLY: <i>A háború természetéről: a háború mint a vitás kérdések rendezésének eszköze</i>	53
MATÁNYI MARCELL: <i>Insurgens önvédelmi rendszer európai minták nyomán</i>	71
RAKACZKI ISTVÁN: <i>A Hunyadi-állás</i>	89
JUHÁSZ BARNABÁS: <i>Határállamok a Baltikumban II.</i>	117
MAKKOS NÁNDOR: <i>Egyenlő bánásmód a hadseregben (vázlat)</i>	149
FERCSÁK BALÁZS: <i>Ideológiai változások az afrikai fegyveres konfliktusok hátterében</i>	175